

Catalan **Historical** Review

Number 2 / 2009

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Sumari

Albert Balcells	143	Introducció
Joan Sanmartí	145	Dels estats arcaics a la romanització: una perspectiva històrica i evolutiva sobre els ibers
Enric Guinot	161	L'expansió d'una monarquia feudal europea en el segle XIII: la Corona catalanoaragonesa i les conseqüències de la conquesta dels regnes de Mallorca i de València
Eduard Feliu	175	Algunes puntualitzacions sobre diversos aspectes de la història dels jueus a la Catalunya medieval
Manuel Ardit	191	L'expulsió dels moriscos als Països Catalans: ideologia i història
Xosé Aviñoa	203	El cant coral als segles XIX i XX
Ramon Pinyol	213	Jacint Verdaguer, poeta nacional de Catalunya
Enric Pujol	227	El gran èxode del 1939 i d'altres exilis del segle XX
Maria Teresa Ferrer	239	Robert Ignatius Burns (1921-2008). In memoriam

Introducció

Al primer número de *Catalan Historical Review* formulàvem el propòsit d'oferir balanços sobre el coneixement actual dels grans temes de la història de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, així com de les seves relacions exteriors pel que fa a totes les èpoques i a tots els aspectes de l'activitat col·lectiva.

En aquest segon número seguim la línia iniciada pel primer. En primer lloc, publiquem un article sobre l'estat actual dels coneixements sobre els pobles de la part oriental de la Península Ibèrica anteriors a la conquesta romana. Aquests pobles, que acabaren canviant de llengua, de lleis i de religió, foren la base dels actuals Països Catalans.

Publiquem a continuació un estudi relacionat amb la situació immediatament posterior al moment en el qual, amb la conquesta dels regnes musulmans de Mallorca i de València, els Països Catalans prengueren els seus límits actuals en el segle XIII. L'anàlisi de les transformacions que es produïren arran d'aquells esdeveniments són l'objecte del nostre segon article.

Tres segles i mig després, els musulmans vençuts –denominats moriscos– conservaven la seva religió i costums, sense haver estat assimilats pels cristians. El 1609, la monarquia hispànica de la dinastia dels Àustries decretà la seva expulsió; els efectes que això tingué, especialment notables al regne de València, són el tema d'un altre article d'aquest número.

No van ser els moriscos la primera minoria expulsada. El 1492 ho havien estat els jueus, que al llarg de molts segles havien constituït, a la confederació catalanoaragonesa, una minoria urbana de la qual es parla en un altre article d'aquest número.

Un darrer èxode, aquest del segle XX, ha atret darrerament el treball de recerca dels nostres historiadors, i fins i tot una notable atenció mediàtica recent. Es tracta de l'exili republicà de 1939, precedit pel de 1936 –molt inferior en nombre i de signe ideològic invers, però també causat per la guerra civil espanyola–. Aquest és el tema d'un altre article. Els èxodes forçats formen part desgraciadament de la història del violent segle XX a Europa, i el cas dels Països Catalans n'és un de destacable.

Així, doncs, grans canvis i transformacions sovint traumàtics apareixen aquí tractats basant-nos en la historiografia dels darrers temps.

Pel que fa a la història de les arts i les lletres, que també forma part de la temàtica de la nostra revista, aquest número ofereix un balanç dels estudis sobre la figura del poeta Jacint Verdaguer. Com en el cas de Ramon Llull, tractat en el primer número de *Catalan Historical Review*, l'obra i la personalitat de Jacint Verdaguer han donat lloc a un cercle d'especialistes, i es pot parlar de “verdagerisme” com abans es parlava de “lul·lisme”. Ha estat un dels nostres poetes més traduït a d'altres llengües.

El cant coral ha jugat un paper molt important en la recuperació i desenvolupament de la identitat col·lectiva dels catalans des del segle XIX, privats com estaven d'un govern propi. Aquesta associació del cant coral amb la sociabilitat i la identitat nacional s'ha produït també en altres pobles europeus, però mereix una atenció especial en el cas català, i per això oferim un balanç històric sobre el tema.

Hem escollit per a la coberta d'aquest número el mosaic de Lluís Bru i Salelles que decora el frontó de la façana del Palau de la Música Catalana, joia de l'estil modernista català. Aquest mosaic, acabat l'any 1909, representa els cantaires de l'Orfeó Català amb el seu estendard, presidits per la Balanguera, amb la silueta de Montserrat al fons. La Balanguera era un personatge popular femení d'un antic ball rodó infantil mallorquí que el poeta Joan Alcover convertí en una mena de musa que fila el fil de la vida. Amadeu Vives, un dels fundadors de l'Orfeó Català, musicà el poema d'Alcover. A partir de la interpretació del mateix Orfeó, esdevingué una cançó popular a tots els Països Catalans. La Balanguera apareix en aquest mosaic identificada amb la pàtria, i avui és l'himne de la comunitat autònoma de les Illes Balears. A la cúpula que s'alça damunt el frontó es veuen els dos escuts catalans: el de les quatre barres i el de Sant Jordi, patró de Catalunya i alhora d'altres països europeus.

Una novetat d'aquest número és oferir les dades bàsiques dels llibres de tema històric publicats per l'Institut d'Estudis Catalans durant l'any 2008, a més dels sumaris de les revistes dedicades al mateix àmbit de coneixement durant aquest mateix període.

ALBERT BALCELLS
Editor

Dels estats arcaics a la romanització: una perspectiva històrica i evolutiva sobre els ibers**

Joan Sanmartí i Grego*
Universitat de Barcelona

Rebut 13 maig 2008 · Acceptat 20 setembre 2008

RESUM

Durant els segles centrals del primer mil·lenni aC es va produir a la costa oriental de la península Ibèrica un ràpid desenvolupament sociocultural que va suposar la transformació de les societats de petita escala (nivell de comunitats locals, o fins i tot familiars), en societats complexes, compostes per desenes de milers de persones, com a mínim, i dotades de formes d'organització política centralitzades, que controlaven territoris extensos, sovint de diversos milers de quilòmetres quadrats. Des de començament del segle IV aC, la ràpida expansió de l'escriptura suggereix l'establiment d'un sistema administratiu i el desenvolupament de la complexitat institucional pròpia dels estats arcaics. Aquests estats eren dirigits per monarques eixits d'estaments aristocràtics que dominaven les diverses comunitats que constituïen el gruix de la població.

Sabem per les fonts grecollatines que els pobladors d'aquest territori eren coneguts amb el nom d'*ibers*, i que aquest grup ètnic estava dividit en pobles diversos, que en alguns casos corresponien a les entitats polítiques abans esmentades, mentre que en d'altres en devien englobar diverses. L'epigrafia mostra que en tot aquest territori es va utilitzar –però potser no de forma exclusiva– una mateixa llengua, coneguda modernament com a “ibèrica”, que no pot ser interpretada. La incorporació al món romà, entorn de 200 aC, va suposar una paulatina integració en la cultura llatina, que va culminar poc abans del canvi d'era.

PARAULES CLAU: cultura ibèrica, protohistòria mediterrània, evolució sociocultural, colonització grega, colonització fenícia, canvi tecnològic, demografia antiga, estat arcaic.

INTRODUCCIÓ

A tota la Mediterrània occidental –amb la sola excepció d'algunes zones insulars–, el primer mil·lenni aC és el període en què, per primera vegada, es documenta la transformació de les comunitats de petita escala que havien caracteritzat tota la prehistòria d'aquesta regió en societats complexes des del punt de vista sociocultural. Entenem per complexitat sociocultural l'existència d'entitats polítiques d'una certa amplitud territorial –centenars o, sovint, milers de quilòmetres quadrats; a vegades molt més–, dirigides generalment des d'un nucli central que destaca per les seves dimensions, per les funcions administratives que s'hi desenvolupen i per la presència d'elements simbòlics vinculats al poder. Aquestes entitats con-

tenen un nombre important de comunitats locals, i tenen una població important, de desenes de milers d'habitants com a mínim, que es distribueixen en grups socials jerarquizats, endogàmics i amb un accés diferenciat a la riquesa. Les elits d'aquestes societats controlen un aparell institucional i militar que –juntament amb una ideologia legitimadora– permet mantenir l'estabilitat de la societat, i que sovint assoleix un grau de complexitat notable, propi dels estats arcaics.¹ Les fonts d'informació i el grau de coneixement sobre les diferents societats que van experimentar aquests processos de creixement de l'economia política són molt diversos, però la transformació global és evident, des de les grans monarquies nòmades i maure de l'Àfrica del Nord, que controlaven territoris de centenars de milers de quilòmetres quadrats, a les ciutats-estat d'Etrúria, passant pels diversos pobles que habitaven les costes mediterrànies de la península Ibèrica, de la Gàl·lia mediterrània i de Ligúria.

Les causes que van provocar aquests processos són probablement diverses i de naturalesa tant endògena com exògena. És important assenyalar, pel que fa a aquestes últimes, que el primer mil·lenni aC fou el moment de la gran

* Adreça de contacte: Joan Sanmartí i Grego. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre 6-8. E-08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel: +34 934037530. E-mail: sanmarti@ub.edu

** Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

expansió colonial vers el Mediterrani central i occidental de dos dels grans pobles de l'Antiguitat, els fenicis i els grecs. Les característiques d'aquest procés –sovint designat com a “colonial” per les seves relatives semblances amb l'expansió colonial europea moderna– no són homogènies, ja que poden anar, amb moltes situacions intermitges, des de l'establiment de grans ciutats com Cartago o Siracusa, que controlen àmplies extensions de territori espoliat a les poblacions autòctones, fins a una presència limitada a simples establiments comercials o petites ciutats que es troben davant d'un *hinterland* “indígena” enorme i que conserva plenament la seva independència política. Podem suposar, tanmateix, que en totes les situacions la interacció dels “colonitzadors” amb les poblacions locals va tenir un paper important en l'evolució de totes les societats implicades en aquest contacte. La generalització de la metal·lúrgia del ferro és un segon factor de gran importància i probablement d'origen extern –en algun cas clarament lligat al procés colonial–, que contribueix a explicar la ràpida evolució de les poblacions de l'occident mediterrani vers la complexitat social, ja que va permetre un increment notable de la població en un territori considerat.

Quant als factors endògens, el més evident és, precisament, el creixement demogràfic, que algunes teories socials consideren determinant en el processos de canvi socio-cultural.² Les fonts literàries mencionen, per exemple, els nombrosos contingents nòmades que van participar, adés en un bàndol, adés en l'altre, en els grans conflictes que van enfrontar Roma i Cartago, i que no es poden entendre sense una forta densitat de població. Igualment, la documentació arqueològica testimonia en moltes àrees, i de forma inequívoca, un increment del nombre i la grandària dels assentaments humans, en una escala fins a aquell moment desconeguda. Una adequada comprensió dels processos de canvi que van conduir a la complexitat socio-cultural han de tenir necessàriament en compte tots aquests factors (demografia, tecnologia i relacions amb l'exterior), tant si es consideren a l'escala general com en el nivell particular de les diferents societats que els van protagonitzar.

Una conseqüència de la presència colonial i de la progressiva integració dels territoris de l'occident mediterrani al domini polític de les grans potències de l'època –Cartago i, finalment, Roma– és l'existència d'una documentació escrita, grega i llatina, que permet conèixer a grans trets els noms i la ubicació d'un cert nombre de pobles que els habitaven, entre els quals hi ha els ibers. En general, però, les informacions transmises per les fonts grecollatines –descripcions geogràfiques, guies de navegació i cròniques de les guerres púniques i la conquesta romana–, estan lluny de proporcionar un coneixement sòlid sobre les societats indígenes, cosa que no pot sorprendre, ja que, deixant de banda els problemes de transmissió, no són, amb poques excepcions, el resultat d'un interès “etnogràfic” o històric per les poblacions autòctones, que només són mencionades, o sumàriament descri-

tes, en funció dels esdeveniments, sobretot de naturalesa militar, en què es troben implicades, sempre com a actors secundaris, i sovint involuntaris. L'arqueologia té, en conseqüència, un paper insubstituïble en l'anàlisi d'aquestes societats, i gràcies als progressos teòrics i metodològics experimentats en els darrers decennis, així com a una llarga tradició d'estudi –més que centenària, si més no en els països de la riba europea– està en condicions de proporcionar-ne, amb l'ajut de les fonts escrites, un retrat coherent i possiblement força fidel.

En aquest treball presentem una breu síntesi del procés de formació i desenvolupament d'un d'aquests pobles protohistòrics, els ibers. Començarem amb llur delimitació espaciotemporal i l'estat del coneixement sobre la seva llengua i formes d'escriptura. Seguirem amb una ràpida anàlisi de la història de la recerca i dels marcs teòrics que l'han orientada i l'orienten. Un quart apartat tractarà dels processos històrics de formació de la societat ibèrica en els segles VII-VI aC, del seu ple desenvolupament fins a la conquesta romana, entorn de 200 aC, i, finalment, de la seva definitiva dissolució dins la poderosa cultura clàssica introduïda pels invasors, durant els dos últims segles abans de la nostra era. Acabarem amb un breu balanç de la recerca.

L'ESPAI I EL TEMPS DELS IBERS

El territori habitat pels ibers pot ser establert amb una certa aproximació a partir de les fonts escrites antigues –en particular les dels autors grecs– i dels testimonis epigràfics deixats per la pròpia civilització ibèrica. Les diferents mencions en els textos grecs del terme geogràfic *Iberia* i de l'etnònim *Íberes* mostren que aquests mots van designar, en diferents moments històrics, realitats diverses. Les fonts més antigues situen generalment els ibers a l'àrea costanera que s'estén al nord de Cartagena fins al Pirineu o, encara més enllà, fins a la costa del Llenguadoc occidental, per bé que en algun cas inclouen també Tarrèsos, al Baix Guadalquivir –i, per tant, tot el sud peninsular– dins d'Ibèria (fig. 1). En textos més recents, dels segles III-I aC, es menciona sovint com a part d'Ibèria la totalitat de la costa mediterrània peninsular, i tant Polibi, en el segle II aC, com Estrabó, ja en temps d'August, utilitzen el mot *Iberia* com a equivalent del llatí *Hispania*, terme probablement d'origen feniciopúnic que designa la totalitat de la gran península del Mediterrani occidental.

La relativa ambigüïtat de les fonts antigues pot ser corregida gràcies a l'existència, des de final del segle V aC, d'un important conjunt d'inscripcions (prop de dues mil), fetes sobre suports diversos (monedes, làmines de plom, ponderals, vaixela, ceràmiques, esteles funeràries, etc.) (figs. 3-5) i que amb tota evidència han estat escrites en una mateixa llengua, la distribució geogràfica de les quals correspon essencialment a l'àrea costanera que va de Múrcia fins Anserona (Llenguadoc Occidental), amb una extensió fins Almeria –ja després de la conquesta roma-

na- i penetracions importants vers l'interior a la depressió de l'Ebre, al Xúquer i al Segura fins a l'Alta Andalusia. Atès que aquest mapa epigràfic anterior a la conquesta romana coincideix bàsicament amb el territori atribuït als ibers en les fonts més antigues, sembla raonable suposar que existeix una correspondència entre un fet i l'altre, i que aquesta àrea epigràfica –que també és l'única que en totes les fonts antigues es considera inequívocament ibèrica– constitueix una “Ibèria estricta”, definida per la llengua que s'hi parlava. La llengua, doncs, devia ser l'element que més clarament permetia als grecs identificar i delimitar el grup ètnic ibèric.

A partir d'aquesta definició territorial i paletnològica s'ha gestat, a més, la noció de “cultura ibèrica”, que, entesa en un sentit ampli, inclou el conjunt d'elements materials documentats a l'àrea esmentada. És important assenyalar, però, que aquesta cultura material no és, ni de lluny, homogènia en el conjunt del territori, i que no constitueix una “cultura arqueològica” en el sentit que es dona a aquesta expressió en l'arqueologia historicocultural, és a dir, com un conjunt homogeni de trets de cultura material documentat en un territori ben delimitat i que suposadament correspon a un grup humà netament diferenciat.³ Ben al contrari, existeix un veritable mosaic de fàcies de cultura material, amb diferències a vegades molt acusades, com ara la raresa de peces escultòriques al nord del Xúquer, mentre que són freqüents a l'àrea meridional (figs. 6 i 11). De fet, si no es comptés amb els testimonis epigràfics i de les fonts escrites, és dubtós que els arqueòlegs haguessin reconegut una sòlida unitat cultural al territori que anomenem “Ibèria estricta”; inversament, la presència d'elements arqueològics considerats de tipus ibèric, com ara l'escultura, ha portat sovint a incloure dins l'àrea ibèrica zones que, com la vall mitjana del Guadalquivir, no ho són des del punt de vista lingüístic.

Ara bé, malgrat que no existeix una cultura material homogènia, l'arqueologia i les fonts escrites testimonien l'existència al territori de la “Ibèria estricta” de formes desenvolupades d'organització social i política, que es tradueixen en patrons de poblament complexos –sovint jerarquitzats– i en una tecnologia avançada, que inclou el torn de ceramista (fig. 7) i una metal·lúrgia del ferro sofisticada (fig. 8). És habitual, almenys en el llenguatge arqueològic, considerar que aquests elements tecnològics tenen un caràcter definitori de la cultura ibèrica, i que la seva aparició en senyala l'inici. Si ens atenim a aquests criteris, podem parlar de “cultura ibèrica” des de mitjan segle VI aC, data adient amb les primeres mencions dels ibers a les fonts gregues.

En efecte, les primeres referències als ibers es deuen a Hecateu de Milet, que va escriure entorn de 500 aC, i possiblement també al desconegut autor d'un periple massaliota del segle VI aC, que, segons sembla, va ser una de les fonts de l'*Ora Maritima* de Rufus Festus Avienus, obra poètica composta a finals del segle IV dC, en la que es descriu el litoral comprès entre la costa atlàntica de la península Ibèrica i la desembocadura del Roine. Això permet

afirmar que l'ètnia ibèrica ja existia en el segle VI aC, amb una personalitat prou clara i diferenciada per ser reconeguda pels grecs que hi havien entrat en contacte. El testimoni d'Hecateu indica també que aquesta ètnia es subdividia en diferents pobles; el geògraf milesi esmenta efectivament els esdetes –identificats amb els edetans que en el segle III aC ocupaven la part central del País Valencià–, els ilaraugatai –versemblantment els ilergets que en el segle III aC habitaven la part oriental de la depressió de l'Ebre, i potser també els ilercavons que ocupaven el nord del País Valencià i el curs inferior de l'Ebre– i els misgetes –literalment, en grec, els “barrejats”–, a la zona compresa entre l'Ebre i l'Erau. El mapa paletnològic apareix molt més complex a partir de les fonts tardanes, que permeten reconstituir, amb més o més precisió –i a vegades amb l'auxili de les llegendes monetals– el mosaic de pobles del segle III aC que es reflecteix al (fig. 1). Més endavant tractarem del complex problema de les relacions entre aquestes unitats ètniques i les entitats políticoterritorials que és possible reconèixer a partir de les fonts literàries i arqueològiques. Limitem-nos de moment a assenyalar que la societat i la cultura ibèriques no van desaparèixer de forma immediata amb la incorporació al domini de Roma, sinó que el llarg procés d'assimilació a la cultura llatina no va culminar fins la segona meitat del segle I aC.

LA LLENGUA IBÈRICA I ELS SISTEMES D'ESCRITURA

Com ja hem assenyalat més amunt, es coneix un nombre considerable de documents epigràfics –prop de mil vuitcents, la major part trobats a la Ibèria estricta–, escrits sobre suports de natura diversa i utilitzant diferents sistemes d'escriptura, però que tenen en comú el fet d'haver estat redactats en una mateixa llengua, no indoeuropea, anomenada convencionalment “ibèrica” pels estudiosos moderns. Es pot afirmar que ja abans de la conquesta romana aquesta llengua ibèrica era utilitzada, si més no com a llengua escrita, en una extensa àrea geogràfica, des de Múrcia a la zona compresa entre l'Aude i l'Erau, amb penetracions importants vers la depressió de l'Ebre, la Manxa i l'Alta Andalusia (fig. 3).⁴ Després de la conquesta, l'ús, si més no escrit, de l'ibèric experimentà una expansió important vers l'interior, en particular a la vall de l'Ebre. És important assenyalar també que la diversitat dels suports escriptors –alguns dels quals possiblement no s'han conservat, per ser de material perible– i de la naturalesa de les inscripcions testimonien un ús de l'escriptura en els tots els ordres de l'existència (fig. 5).

El primer que cal precisar en relació a l'ibèric és que, tot i que es coneix –només amb petits dubtes– el valor fonètic dels signes utilitzats en els diferents sistemes d'escriptura emprats per anotar-la, no ha estat possible desxifrar-la, ja que es tracta d'una llengua totalment isolada, sense relació amb cap altra de coneguda. No cal dir que aquest fet limita en gran mesura el valor històric dels textos que ens

han arribat, però també és cert que els esforços de lingüistes i epigrafistes han permès assolir un cert coneixement del sentit general d'algunes inscripcions, identificar el valor de certs prefixes i sufixes –com ara *ilti-*, “ciutat”– i reconèixer un bon nombre d'antropònims i topònims, la qual cosa ha estat facilitada per la seva menció en els textos antics i, en el cas dels segons, per la seva presència en les monedes (fig. 5, 1-2). Valguin com a exemples la repetició de determinades estructures en esteles sepulcral, que permet reconèixer fórmules funeràries, o la presència freqüent de signes numerals en textos sobre làmina de plom (fig. 5, 3), que suggereix un caràcter comercial o administratiu.⁵ Més enllà d'això, la llengua ibèrica continua essent un complet enigma, que només podrà ser resolt a partir del descobriment d'algun text bilingüe d'una certa extensió, que reveli el significat d'un nombre consistent de les moltes paraules ibèriques conegudes.

Pel que fa als sistemes d'escriptura, van ser diversos, sense que coneguem una raó clara que ho expliqui (fig. 4). Un d'ells és el propi alfabet grec, utilitzat en només vint-i-quatre inscripcions (anomenades “greco-ibèriques”), totes procedents del sud del País Valencià. La resta, llevat de tres que utilitzen l'abecedari llatí, van ser escrites utilitzant dos sistemes d'anotació diferents, però emparentats, creats a la pròpia península ibèrica, i que per aquesta raó són coneguts, juntament amb un tercer sistema utilitzat al sudoest peninsular, amb el nom d'escriptures “paleohispàniques”.⁶ En l'actualitat s'admet generalment que deriven de l'alfabet fenici, tot i que se'n diferencien clarament pel fet que es tracta de sistemes semisil·làbics, és a dir, que tenen signes per anotar no solament vocals i consonants, sinó també síl·labes. Els dos sistemes en qüestió són coneguts respectivament amb els noms d'escriptura ibèrica meridional –documentada bàsicament al sud del País Valencià, l'àrea oriental de la Manxa i l'Alta Andalusia– i escriptura ibèrica “levantina”, nom desafortunat, que cal evidentment substituir pel de “septentrional” –o “nordoriental”, nom amb el qual també se'l designa–, ja que es documenta des de les comarques alacantines –esporàdicament també més al sud– fins al Llenguadoc.

Una qüestió àmpliament debatuda és el caràcter vernacular de la llengua ibèrica en la totalitat del territori on es documenta, tot que hi és l'única testimoniada. La possibilitat que només en fos la llengua pròpia d'una part ha estat plantejada tradicionalment arran de l'existència durant la primera meitat del primer mil·lenni aC de “cultures arqueològiques” diverses a les diferents zones que el componen. Entre el nord del País Valencià i el Llenguadoc, l'evident influència de l'anomenada “cultura dels camps d'urnes” ultrapirinènica feia pensar que aquest territori s'havia indoeuropeïtzat lingüísticament des de final del segon mil·lenni aC i, en conseqüència, que la llengua ibèrica s'hi havia imposat més tard, possiblement en el segle VI aC, coincidint amb l'aparició d'uns trets de cultura material, ja mencionats (ceràmica a torn, metal·lúrgia del ferro) característicament ibèrics. Lògicament, aquesta expansió de l'ibèric s'hauria fet des

de la zona “no indoeuropeïtzada” de l'àrea epigràfica i lingüística en què es documenta històricament, és a dir, des del sud.

Al darrera d'aquest raonament hi ha una identificació arbitrària de dos aspectes de la cultura (llengua i produccions materials) que no estan necessàriament correlacionats: ni l'existència de materials i pràctiques culturals de tipus camps d'urnes demostra la difusió i encara menys la generalització d'una llengua indoeuropea, ni la posterior aparició de trets de cultura material més o menys comuns amb els de la resta de l'àrea epigràfica ibèrica implica l'expansió de l'ibèric des d'un punt concret d'aquesta àrea, per bé que, cal dir-ho, cap d'aquestes possibilitats no pot ser exclosa per principi.

Aquesta visió del mapa lingüístic anterior al segle VI aC, i també la suposada densitat d'antroponímia no ibèrica a llocs com Ullastret i Azaila, es troba en la base de la hipòtesi de J. de Hoz segons la qual l'ibèric s'hauria expandit cap al nord des del centre-sud del País Valencià com a llengua vehicular utilitzada en les transaccions comercials que els ibers meridionals haurien desenvolupat, com a socis dels colonitzadors grecs establerts a *Emporion* (Empúries), en àrees més septentrionals.⁷ Això explicaria que fos l'única llengua escrita, fins i tot on no era vernacular, i que probablement fos adoptada pels sectors socials dominants en aquests territoris. Ara bé, segons J. Velaza, la major part d'antropònims que J. de Hoz considera no ibèrics poden ser explicats sense dificultat dins del sistema onomàstic de l'ibèric i, quan no ho són, el percentatge de “rarestes” no és superior al que es documenta en l'antroponímia de qualsevol altra part de l'àrea lingüística ibèrica.⁸ A aquest argument fonamental contra la hipòtesi de De Hoz se'n poden afegir d'altres de coherència històrica referents al suposat paper comercial dels ibers del sud o a la viabilitat d'interpretar la “iberització” de la cultura material de les zones septentrionals com a resultat d'aquesta suposada activitat.⁹

Velaza ha suggerit també que la manca de dialectalització de l'ibèric, tal com apareix en el registre epigràfic, no es podria explicar si hagués estat llengua vernacular de la totalitat del seu domini epigràfic des de molt abans de l'aparició dels documents que la testimonien, a finals del segle V aC. Això implicaria un moviment de població no molt anterior a aquesta data –un moment vers mitjan segle VI aC, quan es produeix l'únic canvi important i ràpid en el registre material, semblaria el més versemblant–, i suficientment intens per provocar la substitució lingüística a les zones receptores. Sobre quina fou la direcció d'aquest moviment, l'autor no s'hi pronuncia.¹⁰ L'argument aportat per Velaza és important, però ens preguntem fins a quin punt la documentació disponible és suficient per a reconèixer la dialectalització, si hagués existit, cosa que permet reconsiderar la possibilitat que l'ibèric fos vernacular en tot el seu territori epigràfic. Tanmateix, no es pot excloure un fenomen d'expansió, que probablement caldria atribuir a un moviment de població –i en aquest cas tendiríem a pensar més aviat en una direcció

sud-nord– ni, en conseqüència, l'ús d'altres llengües, a nivell estrictament oral, en l'esmentat territori.

HISTÒRIA DE LA RECERCA

La investigació sobre els ibers compta amb una llarga tradició, de prop d'un segle i mig, amb centenars de treballs de recerca de camp i milers de publicacions,¹¹ que inclouen l'anàlisi de les fonts escrites, monografies d'excavació i prospecció, estudis d'epigrafia i llengua, *corpora* de materials i una multitud de treballs sobre peces destacades, urbanisme, arquitectura, etc. És impossible donar-ne una visió completa, de manera que ens limitarem a indicar quines han estat les grans línies mestres d'aquesta investigació i a emmarcar-les dins del context teòric i l'ambient intel·lectual que les han orientat. Malgrat l'abundància de material bibliogràfic –o potser a causa d'ella– comptem amb una sola síntesi d'autor actualitzada,¹² però n'hi ha alguna de parcial¹³ i una de caràcter divulgatiu,¹⁴ a més de dos excel·lents catàlegs d'exposicions¹⁵ i les actes d'un col·loqui que tracta els aspectes arqueològics de l'iberisme als Països Catalans i la Gàl·lia mediterrània.¹⁶

L'estudi de les fonts literàries s'inicia, com era d'esperar, amb el Renaixement. N'és un bon representant l'occità Pèire de Marca, l'obra erudita del qual (*Marca Hispanica, sive limes Hispanicus*), elaborada durant la seva estada a Catalunya entre 1644 i 1651, com a visitador general de LLuís XIII, conté una primera aproximació a la realitat paleontològica d'aquesta part de la península. El procés d'identificació de la cultura material dels ibers fou, lògicament, més lent i més complex, i no culminà fins a la fi del segle XIX. Per descomptat, no mancaven les troballes de materials que, tot i ser reconeguts com a antics –i a vegades com a ibèrics o, si més no, com a pre-romans–, s'atribuïen sovint, fins i tot en la segona meitat del segle XIX, a l'època romana, bizantina o visigòtica. L'epigrafia, en canvi, mostrava un sistema d'escriptura peculiar, que podia ser parcialment interpretat i que, a través de les llegendes monetals, permetia reconèixer alguns topònims i etnònims ibèrics transmesos per les fonts antigues, la qual cosa en garantia l'adscripció cultural.

És precisament en el darrer terç del segle XIX i l'inici del segle XX quan s'inicien les excavacions més o menys sistemàtiques –necròpolis d'Almedinilla (Còrdova), el 1867; excavació del *Museo de Madrid* al santuari Cerro de los Santos (Albacete) el 1871, 1891 i 1898-1903; excavació de la necròpolis de Cabrera de Mar (El Maresme) el 1881; l'Alcúdia d'Elx (el Baix Vinalopó) en els períodes 1897-1900 i 1905; inici dels treballs al poblat del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès), el 1905, entre moltes altres–, motivades en alguns casos per l'interès que suscitaven els ibers com a primera cultura “nacional” espanyola, en d'altres –especialment les del Museu del Louvre– per l'afany de recuperar peces que n'enriquessin les col·leccions, i encara en d'altres per mera curiositat científica, sense que cap d'aquests objectius fos necessari-

ament exclouent dels altres. Aquests treballs, juntament amb la troballa casual, però sensacional, de la Dama d'Elx, l'any 1897, començaven a precisar la naturalesa de la cultura material de les diferents ètnies ibèriques. En aquest sentit, cal destacar pel seu caràcter liminar l'obra de Pierre Paris *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (París, 1903-1904), que és el primer estudi sobre les produccions materials preromanes de la península ibèrica –essencialment escultura i ceràmica–, fet, però, amb un enfocament més vinculat a la història de l'art que a l'arqueologia, i que no establia amb precisió ni l'àmbit territorial de l'iberisme –l'art i la indústria ibèrics eren, si més no provisionalment, els de l'Espanya preromana– ni, encara menys, la cronologia, atès que feia derivar les ceràmiques ibèriques de les produccions micèniques, en realitat més de mig mil·lenni més antigues.

Els fonaments més estrictament científics per a l'estudi de la societat ibèrica van ser posats, en el primer terç del segle XX, per tres figures eminents. D'una banda, Adolf Schulten (1870-1960), autor de la recopilació i comentaris de gairebé tota la col·lecció de les *Fontes Hispaniae Antiquae* (Universitat de Barcelona, 1922-59), en la que també va participar Pere Bosch-Gimpera. Manuel Gómez Moreno y Martínez (1870-1970) fou un gran erudit, la principal contribució del qual va ser el descobriment del valor fonètic dels signes sil·làbics de l'escriptura ibèrica. Finalment, i amb un especial relleu, hem de recordar Pere Bosch-Gimpera (1891-1974), que va ser el primer arqueòleg amb una sòlida preparació teòrica i metodològica que va tractar els problemes de la cultura ibèrica i, en general, la prehistòria de la península ibèrica. Els estudis de Bosch a Barcelona van ser en filologia clàssica, però en les seves estades a Berlín, entre 1911 i 1914, va adquirir una formació molt completa de prehistoriador europeu, la qual cosa constituïa una novetat absoluta a l'estat espanyol.¹⁷ Des del punt de vista metodològic, Bosch es va familiaritzar amb els mètodes de treball de camp i amb l'anàlisi dels conjunts materials i les associacions susceptibles de proporcionar datacions absolutes fiables, i amb aquest bagatge pogué rebutjar, en la seva tesi doctoral *La cronología de la cerámica ibérica*, llegida el 1913,¹⁸ les datacions exageradament antigues proposades per P. Paris, a més distingir l'existència de diferents fàcies territorials. Des del punt de vista teòric, Bosch va adoptar, per influència directa de Gustaf Kossinna, l'enfocament historicocultural, basat en la teoria antropològica dels Cercles Culturals (*Kulturkreislehre*), que en aquells moments dominava la prehistòria europea, molt particularment a Alemanya. L'interès de la recerca no se centrava en l'anàlisi de les bases materials de subsistència o en l'estudi de l'estructura social, sinó en la identificació dels trets culturals característics –i identificables en la cultura material– de cadascun dels pobles que havien ocupat successivament un determinat territori, d'on la noció de *Kulturschichten*, és a dir, l'estratificació dels diferents “cercles de cultura”. Amb aquests pressupòsits, el programa de Bosch s'havia de fonamentar inevitablement en la identificació de “cultures arqueo-

lògiques” superposades,¹⁹ l’aparició de les quals en un determinat territori se suposava que era conseqüència de moviments de població. Aquest programa va ser sistemàticament aplicat per Bosch, tant en la recerca realitzada a través del Servei d’Investigacions Arqueològiques de l’Institut d’Estudis Catalans com, entre altres treballs, en la seva monumental *Etnologia de la Península Ibèrica* (Barcelona, 1932). La seva visió dels ibers és, de forma molt resumida, la d’un poble de llunyans orígens africans, establert al sud de la península ibèrica en temps neolítics, i que, arran del contacte amb els colonitzadors grecs, elaborà una civilització original –caracteritzada per la seva escultura de forta influència hel·lènica–, que s’expandí cap al nord durant la segona edat del ferro. De fet, per a Bosch els pobles situats a la costa al nord de l’Ebre i els de la Catalunya central no eren ibèrics en sentit estricte, sinó “iberitzats” tardanament.

L’anàlisi de les relacions socials en el món ibèric a penes havia estat encetada en tot el període anterior de la guerra de 1936-1939, amb l’única excepció d’un breu article de Joaquín Costa, publicat l’any 1889, en què va proposar l’existència d’una classe de tribus nobles i una altra de tribus servils, lligades a les primeres per relacions de dependència col·lectiva.²⁰ En la immediata postguerra, l’estudi de les relacions socials va experimentar un renaixement important arran dels treballs de Julio Caro Baroja, el qual, malgrat la influència evident de la *Kulturkreislehre*, manifesta també la seva afecció per l’obra de Richard Thurnwald, d’orientació netament funcionalista. Probablement és aquesta influència el que explica la presència a *Los Pueblos de España* (Barcelona, 1946) d’extensos apartats dedicats a l’anàlisi de l’organització social, les institucions polítiques, la guerra, l’economia o la vida quotidiana dels pobles preromans de la península ibèrica. La seva obra, encara valuosa en l’actualitat, va tenir una influència notable en la majoria d’investigadors de la postguerra, com ara Antoni Arribas o Joan Maluquer de Motes. Caro no va prestar especial atenció a la qüestió dels orígens de la cultura ibèrica, tema que, en canvi, va ser tractat per Maluquer de Motes en diverses ocasions. El seu plantejament no és fonamentalment diferent del de Bosch-Gimpera, en el sentit que en considera la formació d’aquesta cultura com el resultat directe del contacte amb els colonitzadors grecs, però n’ofereix una explicació més completa –inspirada en bona part en els processos de canvi cultural provocats per les colonitzacions modernes– en considerar que el trànsit a la vida urbana fou el resultat d’una acció directa dels agents hel·lènics per elevar el poder adquisitiu de les poblacions autòctones que constituïen la seva clientela comercial, evitant, però, la formació d’entitats polítiques prou sòlides per posar en perill la permanència de les colònies gregues.²¹ També Miquel Tarradell va recollir la idea de la formació de la cultura ibèrica per influència directa dels colonitzadors, situant-ne però el focus inicial, com ja havia fet Bosch, al sud-est peninsular.²² Aquest punt de vista va cobrar una certa força en els anys setan-

ta arran de la precocitat dels contactes d’aquesta zona amb les colònies fenícies del Cercle de l’Estret de Gibraltar i de la documentació de ceràmiques a torn datables de la primera meitat del segle VI aC en alguns jaciments.

La celebració a Barcelona l’any 1976 del *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric*²³ culmina un període d’una vintena d’anys en què la millora de les tècniques d’excavació i del coneixement dels materials arqueològics va permetre precisar el marc cronològic i assegurar la datació en el segle VI aC de la difusió de les ceràmiques a torn i de la metal·lúrgia del ferro, tinguts per trets diagnòstics de l’iberisme. A partir dels anys vuitanta, sota la influència de l’arqueologia processual, la recerca s’ha orientat més aviat vers la caracterització de les formes d’ocupació del territori i, a través de les excavacions en extensió, de la naturalesa dels hàbitats i de l’arquitectura domèstica i la gestió dels recursos econòmics, camp molt afavorit per la progressiva introducció de les diferents tècniques d’anàlisi arqueobiològica. Igualment, l’anàlisi de la iconografia ha tingut un paper important entre els estudis realitzats en els darrers decennis,²⁴ mentre que les qüestions de gènere i els diferents discursos més explícitament postmoderns hi han tingut una presència força limitada.²⁵

Des de finals dels anys vuitanta, la tendència dominant ha estat, en general, de considerar la formació i desenvolupament de la civilització ibèrica com el resultat de processos essencialment endògens, sense ignorar, però, el paper que hi pot haver tingut el comerç colonial, en la mesura que podia subministrar elements utilitzats en les relacions de poder de les societats indígenes i que podien facilitar els processos de diferenciació social. Els models més ampliament utilitzats –i que es veuran reflectits en les pàgines següents– deriven del materialisme cultural, del marxisme estructural i de la teoria dels béns de prestigi, sovint relacionada amb plantejaments pròxims a la teoria del sistema-món. El marxisme estructural, juntament amb altres fonts d’inspiració de caire igualment marxista, es troba en la base del model de canvi social postulat per A. Ruiz i M. Molinos²⁶ per a explicar la formació i desenvolupament de la societat ibèrica. Aquest model centra la seva anàlisi en l’estudi de les relacions de poder entre llinatges i el paper que hi tenen els béns de prestigi, en particular els materials d’importació. Segons el nostre criteri, aquesta teoria, que troba un cert fonament documental en les fonts literàries i epigràfiques, es pot integrar sense violència dins d’un model materialista cultural desenvolupat –com el de A. Johnson i T. Earle–,²⁷ que cerca les causes últimes del creixement de l’economia política i del canvi social que en deriva a les bases materials de subsistència i reproducció de la societat (sobretot el creixement poblacional), sense menystenir, però, el paper en tots aquests processos de les relacions socials específiques de cada grup humà, ni dels elements materials que s’hi utilitzen –i, per tant, dels contactes amb les societats colonitzadores–. L’objecte d’aquest article és, bona part, proposar una

interpretació de la societat ibèrica fonamentada en aquesta síntesi teòrica.²⁸

LA TRAJECTÒRIA HISTÒRICA DELS IBERS

Els orígens de la complexitat sociocultural

En els primers segles del primer mil·lenni aC, les comunitats humanes que ocupaven el territori estudiat en aquest treball, incloent-hi les seves extensions del sud de la península Ibèrica i la Gàl·lia meridional, eren societats de petita escala. Es tractava, en algunes zones, de grups de nivell familiar, en què les famílies eren les unitats organitzatives bàsiques de l'economia i actuaven de forma quasi del tot independent i autosuficient, tot i que es podien reunir en comunitat una mica més àmplies (potser fins a cinc unitats familiars).²⁹ En altres casos, es documenta l'existència de grups locals, plenament sedentaris, constituïts per un nombre variable de famílies (entre deu i cinquanta) establertes en aldees que ocupen una superfície compresa entre 2000 m² i 4000 m². El baix nivell tecnològic –l'instrumental agrícola devia ser de fusta, llevat de les destrals de bronze– i les reduïdes dimensions dels grups humans indiquen que es tractava de poblacions d'horticultors, que practicaven una agricultura d'artiga, complementada amb la cria d'animals i la recol·lecció.

L'increment de població durant els primers segles del primer mil·lenni està ben testimoniats. Malgrat l'existència de dinàmiques particulars a les diferents zones, és evident la tendència a la formació d'aldees sedentàries i a l'ocupació de zones prèviament deshabitades, com ara les valls transversals de l'Ebre mitjà,³⁰ algunes zones d'Andalusia³¹ i de la costa mediterrània peninsular.³² El creixement de la població i la intensificació econòmica que comportava havien de crear, a la llarga, dificultats a l'economia de subsistència, provocar el creixement de l'economia política –les institucions que regulen les relacions entre agents econòmics– i, en connexió indissoluble amb aquest fet, propiciar la diferenciació social. La necessitat d'establir i fer complir determinades normes en un entorn de recursos minvants i de millorar la capacitat de la societat per a una organització més complexa oferia una bona oportunitat als individus ambiciosos, caps de llinatge que gaudien d'una posició de prestigi dins dels grups respectius, per a convertir la seva autoritat en veritable poder i per a fer permanent i transmissible hereditàriament aquesta posició de domini.

Aquesta visió és perfectament compatible amb els plantejaments marxistes estructurals que han vist el desenvolupament de la desigualtat social com la conseqüència de l'adquisició d'un caràcter agonístic en la institució del do. La competència entre els caps de llinatge per assolir una posició destacada dins la seva comunitat (i eventualment el control d'altres de veïnes) es devia concretar a través dels mecanismes propis de les economies de béns de prestigi, facilitats també ara, a més dels productes indígenes, per l'afluència de productes importats, com veurem.

Aquesta forma de competència no agressiva es devia materialitzar sovint en la celebració de festes, com més esplèndides millor, especialment pel que fa al consum d'alcohol –la fabricació de cervesa està testimoniada des del segon mil·lenni aC– i que, en cas de no poder ser correspostes pels altres caps de llinatge, creaven relacions de subordinació i dependència. En altres paraules, l'emergència de les elits s'hauria produït quan determinats caps de llinatge van assolir una capacitat d'acumulació de riquesa desvinculada de raons religioses i van excloure la resta o una gran part de la comunitat d'un sistema de reciprocitat de dons al qual la majoria ja no podia respondre, de manera que es va haver d'integrar en la societat a partir de noves formes de relació, que implicaven la subordinació als llinatges que han aconseguit destacar.³³ Un procés com aquest, que suposa la renúncia a la ideologia igualitària, devia trobar les millors condicions per a desenvolupar-se en contextos de d'escassetat i competència, en què les possibilitats d'abandonar la comunitat són poques o nul·les, mentre que el desenvolupament de l'economia política fa acceptable l'increment de poder d'alguns dels seus membres.

És en aquest context quan apareix a la zona estudiada un nou factor, la importància del qual difícilment pot ser sobrevalorada. Des del segle IX aC, colonitzadors fenicis procedents de la Mediterrània oriental es van establir a les costes europees i africanes entorn de l'estret de Gibraltar, on van fundar nombrosos assentaments, alguns dels quals, com ara Cadis (*Gadeira*) o Màlaga (*Malaca*), van esdevenir amb el temps ciutats importants. Els més septentrionals són els de La Fonteta (Guardamar) i Sa Caleta (Eivissa), fundats respectivament a mitjan segle VIII aC³⁴ i entorn de 700 aC.³⁵ Tot i que la causa última d'aquest moviment humà era el comerç motivat per la plata de la zona minera del Río Tinto i Aznalcóllar, també va donar lloc a una veritable colonització agrícola i de poblament. N'és una prova la presència en jaciments indígenes d'Andalusia, ja a mitjan segle VIII aC, d'àmfores fenícies de transport fabricades a la costa andalusa, la qual cosa fou òbviament motivada per la ràpida adopció d'una nova estratègia econòmica –que no necessàriament exclouia l'anterior– basada en la producció local i l'exportació al món indígena de ben alimentaris de gran valor, sobretot probablement el vi. També és important assenyalar que la producció de ferro, desconeguda en aquells moments al món indígena, està testimoniada en el segle VIII aC als jaciments fenicis de Morro de Mezquitilla³⁶ i Cerro del Villar.³⁷

Un segon moviment colonial es va iniciar entorn de 600 aC amb la fundació de *Massalia* (Marsella) per grecs originaris de Focea (Jònia septentrional), la qual, a la vegada, va establir a la costa empordanesa, en el segon quart del segle VI aC, un petit centre de comerç, que ràpidament va esdevenir una ciutat independent, conservant però el nom d'*Emporion* (mercat, lloc de comerç), que fa ben palesa la seva naturalesa originària.³⁸ Encara més endavant, en el segle IV aC, es va fundar a l'altra banda del

golf de Roses una segona ciutat grega, *Rhode*, la Roses actual, també de petites dimensions.³⁹

La competència no agressiva entre caps de llinatge es devia centrar en el control de la producció, o l'adquisició per comerç, dels béns de prestigi utilitzats en el festeig i en transaccions socials com els intercanvis matrimonials. El comerç fenici va alimentar l'arribada al món indígena de nous béns de prestigi, sobretot àmfores que transportaven productes apropiats per al festeig, com ara salaons de peix, oli i, sobretot, vi (fig. 9). Quant als béns de producció local, es pot interpretar com a objectes utilitzats en transaccions socials les fibules i els ganivets de ferro que ara apareixen en nombre relativament elevat a les tombes de Catalunya i el Llenguadoc (les primeres podrien reflectir l'ús de nous tipus d'indumentària; els segons podrien ser sovint regals nupcials que simbolitzen el paper de la dona a la família). El fet que els objectes de ferro siguin sempre elements de prestigi –no instrumental per a la producció de subsistència– indica que, o bé eren importats –com sostenen alguns autors–,⁴⁰ o bé –i aquest és el nostre criteri– que la metal·lúrgia del ferro era coneguda, però resultava més avantatjós per a les naixents elits preibèriques explotar la càrrega de prestigi pròpia d'un material nou que no pas afrontar els costos i riscos propis de l'adopció a gran escala d'aquesta tecnologia, i que deriven de la necessitat de renovar el sistema productiu existent i crear noves infraestructures.⁴¹

El creixement de la diferenciació social pot ser reconegut en alguna mesura en el registre arqueològic. En l'àmbit funerari, a Catalunya i el Llenguadoc hi ha des del segle VII aC tombes que destaquen pel nombre i naturalesa dels objectes que contenen i, a vegades, per l'aïllament d'algunes tombes o grups de tombes. Els elements diacrítics més significatius són les armes –que poden simbolitzar el paper de certs individus com a protectors de la comunitat– i els objectes relacionats amb la celebració de banquets, com ara els asts de ferro o els *simpula* (cullerots de bronze utilitzats en el consum i distribució de begudes i els vasos fenicis).⁴² Al sud del país Valencià, el sector B de la necròpolis de les Casetes (la Vila Joiosa) es diferencia dels cementiris anteriors, tant per l'estructura de les tombes, molt elaborada, com per la presència d'armes i nombrosos objectes d'importació.⁴³ En relació als hàbitats, diversos indicis suggereixen la presència a tot el territori de personatges destacats, *Big Men* que devien exercir la seva autoritat sobre grups d'una certa entitat (fins a mig miler de persones) i que preludeixen la formació, uns decennis més tard, de les primeres entitats políticoterritorials centralitzades. És el cas de les cases-torre aïllades que apareixen ara al Baix Aragó⁴⁴ i la Terra Alta,⁴⁵ i també de llocs com Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre),⁴⁶ Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià)⁴⁷ i Los Almadenes (Hellín, Albacete),⁴⁸ tots ells reduïts a una sola gran casa amb espais diversificats i gran capacitat d'emmagatzematge, i caracteritzats pel gran volum d'importacions, la presència d'elements de prestigi i, a Aldovesta, l'activitat metal·lúrgica relacionada amb l'exportació. Una interpretació

semblant és possible per al poblat fortificat de l'Alt de Benimaquia (Dènia, Marina Alta), on es documenta la primera producció autòctona de vi, un bé de prestigi per excel·lència.⁴⁹ És poc probable, amb tot, que aquestes posicions de desigualtat estiguessin plenament institucionalitzades i fossin transmissibles hereditàriament: a la vegada que es produïen processos de diferenciació, la societat mantenia un *ethos* igualitari, que limitava la manifestació de la riquesa, excepte en les cerimònies redistributives i en l'àmbit funerari. N'és un indicatiu la gran abundància d'àmfores fenícies, sobretot al sud de l'Ebre i als territoris entorn d'aquest riu, que indiquen la necessitat de les elits emergents de guanyar i mantenir el suport de la població a través del festeig.

En resum, les dades disponibles sobre la primera edat del ferro indiquen l'existència de processos de diferenciació social, que es produeixen aparentment en un context de creixement de demogràfic i en absència de millores tecnològiques en l'economia de subsistència, la qual cosa havia de conduir necessàriament a una crisi que només es podia resoldre disminuint la pressió sobre l'entorn –i, per tant, la població i/o el volum del producte que alimentava les transaccions amb l'exterior–, o bé mitjançant l'adopció de noves tecnologies, susceptibles d'incrementar la capacitat de sustentació del territori, procés que no es pot deslligar d'un nou creixement de l'economia política.

El període ibèric antic (ca. 550-400 aC). Canvi tecnològic i estratificació social.

Des de mitjan segle VI aC o poc abans són patents en tota l'àrea ibèrica una sèrie de transformacions que indiquen canvis profunds en l'escala i en la forma d'organització de la societat, en la tecnologia i també en la naturalesa, volum i procedència dels béns d'importació d'origen mediterrani. El sistema de poblament n'és un testimoni clar. En efecte, malgrat la relativa pobresa de les dades, la informació disponible indica l'existència, a la major part del territori ibèric, de sistemes de poblament jerarquitzat, que han de correspondre a unitats polítiques centralitzades d'un cert abast territorial, sovint difícil d'avaluar, però molt superior, en tot cas, al de les comunitats locals i les agrupacions dirigides per *Big Men* de la Primera Edat del Ferro. Aquestes entitats eren presidides per assentaments de grandària molt superior a les aldees documentades en el període precedent, ja que ocupen, quan és determinable, una superfície d'unes 3 ha o poc més, com ara el Puig de Sant Andreu, a Ullastret (Baix Empordà) –protegit per poderoses muralles (fig. 10, 1)–, el Cabeço d'Alfafara (el Comtat), la Serreta i el Puig d'Alcoi o l'Alcúdia d'Elx, i potser també, si valorem la presència de materials d'importació o el paper rellevant que van tenir en moments posteriors, altres de més mal coneguts, com Tarragona (*Kesse/Tarakon*), Sagunt (*Arse/Saguntum*), Sant Miquel de Lliria (*Edeta*), Los Villares (*Kelin*) i Xàtiva (*Saiti*).⁵⁰ Els assentaments secundaris cobreixen sovint una superfície entorn de 1,5 ha, com el turó de ca n'Olivé, a Cerdanyola (Vallès Occidental), el Tos Pelat de Montcada (Horta

Nord) o la Covalta d'Albaida (la Vall d'Albaida). A més, es documenta la persistència de les aldees i d'un poblament dispers en granges i cases aïllades. La jerarquització del poblament que ara s'observa a àmplies zones del món ibèric reflecteix també la de la societat, amb formes concretes de les quals es parlarà més endavant.

Aquesta imatge general no ha d'amagar, amb tot, l'existència de dinàmiques de transformació específiques a les diferents àrees. A les comarques septentrionals del País Valencià i del curs inferior de l'Ebre l'aparició dels grans assentaments (Punta d'Orlell, Torre de la Sal) no és anterior al segle IV aC. A més, certes zones van experimentar uns processos diferents. Així, a la Catalunya central i a la depressió de l'Ebre el nucli més grans, com el Molí d'Espígol de Tornabous, no fan més de 1 ha (potser a causa de la manca d'informació sobre Lleida/*Iltirta*), ni tan sols a partir del segle IV aC. Una altra situació específica és la de l'alt Guadalquivir, on des de finals del segle VII aC s'inicia un procés que, en el termini de poc més d'un segle, conduirà a la concentració de tota la població en una sèrie d'assentaments fortificats de diverses hectàrees de superfície, cadascun dels quals albergava versemblantment un grup humà complet, amb àrees residencials diferenciades per als aristòcrates amb la seva clientela i per a la resta de grups de la societat (esclaus, artesans, etc.).⁵¹

De tot això es dedueix un creixement important de la població, que també explica la ràpida difusió de l'ús del torn per a la fabricació de ceràmiques, ja que els costos que suposa la generalització d'aquesta tècnica només es justifiquen per un increment important de la demanda.⁵² L'expansió demogràfica suposa, a més, un canvi d'estratègia en relació a l'ús del ferro, traduïda en la seva aplicació a la intensificació de l'economia de subsistència. Ara, efectivament, es documenten les primeres eines agrícoles de ferro, incloent la rella d'arada, que és l'instrument fonamental de l'agricultura intensiva.⁵³ Els motius d'aquesta transició –que suposava, com s'ha dit, l'acceptació de nous riscos i nous costos– s'han de cercar en els interessos de l'aristocràcia emergent, en concret la necessitat d'incrementar un capital humà i econòmic que havia assolit els seus límits amb la tecnologia preexistent. En una situació de conflicte, aquest increment era imprescindible per a expandir, consolidar i, eventualment, fer permanent i transmissible el poder de les elits, que, com ha suggerit A. Ruiz, devien mantenir el control sobre la producció i ús dels nous mitjans de producció.⁵⁴ Amb tot, és versemblant suposar que les solucions que aquest procés aportava a l'economia de subsistència –l'increment de la productivitat i la possibilitat de suavitzar el control sobre el creixement de la població– van facilitar-ne l'acceptació al conjunt de la població.

Podem pensar que aquesta percepció positiva del canvi tecnològic i del paper desenvolupat per l'elit va facilitar la formació d'una ideologia legitimadora de la desigualtat hereditària, de la qual tenim alguns indicis significatius. En l'àmbit funerari, cal observar que el nombre de tombes conegudes és molt petit en relació a una societat que es

desenvolupa demogràficament. Al nord de l'Ebre és molt inferior al conegut per al període anterior, sense que això es pugui atribuir a problemes de conservació, ja que el ritual i el tipus de sepultura coneguts són els mateixos.⁵⁵ A més, les tombes presenten sovint signes d'estatus social elevat, especialment a l'àrea ibèrica meridional, on es documenten monuments funeraris complexos i una esplèndida escultura sepulcral. És possible, per tant, que el ritual funerari complex que es documenta arqueològicament estigués limitat a un grup social molt restringit,⁵⁶ al qual es devien atribuir formes diferenciades de pervivència ultraterrenal i una relació particular amb les forces sobrenaturals, que el capacitava especialment per a l'exercici del poder i la direcció de la societat. Aquest component sobrenatural es reflecteix en l'escultura funerària meridional, de forma ben patent al monument de Pozo Moro (Albacete), ornamentat amb relleus al·lusius a la vinculació del personatge enterrat amb la divinitat,⁵⁷ o al conjunt de Porcuna (Jaén),⁵⁸ on destaca l'escena de combat d'un heroi contra un grifó (fig. 11). Igualment, la gran davallada del volum d'importacions indica que aquests materials –ara gairebé exclusivament vaixel·la grega (fig. 12)– deixen de ser distribuïts al conjunt de la comunitat i s'utilitzen en un cercle aristocràtic restringit, amb la funció de remarcar unes diferències d'estatus acceptades pel conjunt de la societat.⁵⁹

El període ibèric ple (ca. 400-200 aC). La formació dels estats arcaics.

Entre la segona meitat del segle V aC i la conquesta romana, a principi del segle II aC, es comprova una nova expansió demogràfica, testimoniada pel creixement d'alguns grans assentaments, l'aparició d'altres nuclis de poblament concentrat i, almenys en determinades zones, l'expansió del poblament dispers en granges i cases rurals. Tot això permet pensar en un paisatge completament humanitzat –sens dubte per primera vegada en la història d'aquest territori– i en un volum de població que es devia acostar novament als límits de la capacitat de sustentació. Aquesta situació imposava millores organitzatives relacionades amb l'explotació dels recursos, l'emmagatzematge i distribució d'excedents, així com la protecció del territori i de la població. En definitiva, una nova expansió de l'economia política, que va donar lloc a l'aparició d'un sistema administratiu i de la complexitat institucional propis dels estats arcaics, reconeixibles l'un i l'altra en la documentació històrica i arqueològica.

Efectivament, són ben coneguts els patrons de poblament de diferents zones, que –més enllà de detalls propis de cadascuna– revelen, en general, una profunda jerarquització i una notable especialització funcional dels assentaments. Els nuclis de primer ordre, que podem considerar amb tota versemblança com a capitals de territoris polítics, cobreixen ara sovint una superfície entorn de les 10 ha, potser de 15 ha o més en el cas d'Ullastret. Els nivells jeràrquics inferiors inclouen ciutats secundàries, aldees, establiments de caràcter militar i de control del ter-

ritori, com la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park (Calafell), a més del poblament dispers. Aquesta estructura jerarquitzada indica l'existència d'una administració complexa, amb diversos nivells de presa de decisions, que també ens és revelada per la gran difusió de l'escriptura a partir del segle IV aC. En particular, cal esmentar els escrits sobre làmina de plom (fig. 5, 3), els quals, com hem dit abans, semblen ser generalment textos amb un contingut econòmic, possiblement documents administratius. S'hi ha d'afegir l'existència de sistemes de pesos i mesures i d'encunyacions monetàries (fig. 5, 1-2), que en la seva immensa majoria no són anteriors a la Segona Guerra Púnica –i es poden relacionar per tant amb la presència romana–, però que podrien remuntar a mitjan segle III aC, segons alguns autors, en el cas de les primeres monedes de plata d'Arse (Sagunt).⁶⁰ El control de les elits sobre la producció –necessari per al manteniment de les estructures administratives i de l'aparell militar– queda també demostrat, al nord de l'Ebre, per l'existència de grans camps de sitges, veritables magatzems de gra que sovint no poden relacionar-se amb nuclis de població importants i s'han d'entendre com veritables acumulacions de capital.⁶¹

L'extensió territorial d'aquests estats pot ser establerta a través de les fonts literàries i, sobretot, de la documentació arqueològica, en particular a partir de la distribució dels nuclis de grans dimensions i dels assentaments de tipus militar, que poden indicar les zones de frontera. Amb aquestes dades, i utilitzant fonamentalment la tècnica d'anàlisi geogràfica dels polígon de Thiessen, és possible proposar un mapa hipotètic i del tot provisional de territoris polítics ibèrics del segle III aC, just abans de la conquesta romana (fig. 13). L'lur superfície sembla relativament uniforme: a la costa de Catalunya es pot avaluar entre 2000 i 3000 km², mentre que al País Valencià semblen bastant més petits, entre 800 i 1700 km², per bé que el de Kelin, a l'interior, n'ocupa uns 2500. Es tracta d'unes dimensions corrents al món antic, comparables amb les de molts estats grecs⁶² i etruscs,⁶³ i no gaire allunyades de la superfície teòrica de 1500 km² que Renfrew va proposar per a l'*early state module*.⁶⁴ Amb tot, els resultats obtinguts amb aquesta metodologia s'han d'entendre com a merament aproximatius, no com un reflex precís de la realitat politicoterritorial del món ibèric. En particular, cal considerar la possibilitat que alguns dels nuclis de primer ordre i els territoris que controlaven fossin en algun moment dependents d'altres de més poderosos.

Ètnies i estats

Les fonts antigues donen a conèixer un nombre relativament elevat d'etnònims ibèrics i, malgrat l'escepticisme d'alguns autors,⁶⁵ creiem que generalment permeten deduir-ne la ubicació geogràfica, amb més o menys precisió. Ja hem mencionat el testimoni d'Hecateu, vers 500 aC, però les informacions esdevenen molt més abundoses en les fonts més tardanes, que narren els esdeveniments politicomilitars esdevinguts a Ibèria des de la Segona Guerra

Púnica, així com els textos geogràfics, sobretot els d'Estrabó i Ptolomeu. Cal afegir la fossilització en la terminologia administrativa romana de noms ibèrics –per exemple, *regio contestana* o *regio edetana*–, sense cap garantia, però, que la realitat que designaven coincidís de manera estricta amb l'extensió territorial de les ètnies ibèriques que tenien aquest nom, i també les llegendes monetals –quasi totes de segles II-I aC–, que en alguns casos transmeten etnònims (per exemple *laiesken* o *ausesken*) ben documentats per les fonts literàries (en aquest cas, *laetani* i *ausetani*). El mapa paleontològic que és possible inferir a partir d'aquests documents ja va ser establert amb considerable precisió per Bosch-Gimpera, continuant una llarga tradició d'estudi de les fonts escrites, que ell va completar amb l'anàlisi de l'estructura geogràfica i de la relativament escassa informació arqueològica disponible en aquell moment.⁶⁶ El resultat del seu treball ha estat recollit –i completat– en nombrosos estudis, i, amb alguns matisos, continua essent vàlid. La figura 1 dona una imatge raonablement completa i actual d'aquesta qüestió, sobre els detalls de la qual no ens és possible entrar. Atesa la datació tardana de la gran majoria de fonts, cal suposar que aquest mapa reflecteix de forma aproximada la situació existent a partir de finals del segle III aC, i no existeixen elements que permetin saber si era gaire diferent en les centúries precedents.

Quant a la relació entre ètnies i territoris polítics, hi ha situacions molt diverses. Al nord de l'Ebre sembla existir sovint una correspondència precisa entre aquestes dues realitats, sobretot a l'àrea costanera, on els territoris ètnics atribuïbles segons les fonts escrites a Indiketes, Laietans i Cessetans coincideixen amb els territoris "arqueològics" determinats a partir dels polígons de Thiessen i presidits respectivament pels grans nuclis d'Ullastret (*Indika?*), Burriac (*Ilturo*) i Tarragona (*Tarakon-Kese*). La situació és ben diferent a la regió de l'Ebre i al sud d'aquest riu. Aquí les unitats ètniques són força més àmplies que els espais polítics delimitats arqueològicament. Així, la Ilercavònia hauria englobat almenys dos d'aquests territoris, centrats a Torre la Sal i a Tortosa (o el Castellet de Banyoles?). El mateix es pot dir de l'Edetània –que hauria inclòs els territoris d'*Edeta*, *Arse*, *Sucro* i, tal vegada, La Carència– i de la Contestània, la qual, a més de les ciutats de *Saiti* i *Ilici* hauria incorporat també els espais polítics organitzats entorn dels nuclis del Rabat, la Serreta d'Alcoi i el Tossal de Manises. Vers l'interior, a més, es poden aïllar tres grans territoris, corresponents respectivament a *Kelin*, el Castellar de Meca i El Monastil, per als quals no és possible proposar una filiació ètnica segura.⁶⁷

Institucions polítiques i estructura social

Sobre la naturalesa de les institucions i l'organització administrativa, el nostre coneixement està limitat per la pobresa de les informacions transmeses pels autors grecolatins i per l'absència d'estructures arquitectòniques vinculades clarament amb aquestes funcions. Recordem,

amb tot, la referència de T. Livi, parlant dels pobles al nord de l'Ebre, als *senatores omnium civitatum* convocats per Cató després de la revolta dels bergistans, que fa pensar en l'existència de consells d'ancians. També existia un consell d'aquest tipus a Sagunt (Livi, 21, 14). Més freqüents són les referències als monarques, documentats en àrees diverses, com la Bastetania, l'Edetania o la Ilergècia. Els epítets de *tyrannos*, *basiléus*, *dynastes*, *regulus* i *rex* són utilitzats recurrentment per designar personatges eminents, com els ilergets Indíbil (o Andòbales) i Blistages, l'edetà Edecó (o Edescó), i Culchas (o Còlicas), que regnava sobre diverses ciutats (vint-i-vuit l'any 209; només disset l'any 197), probablement a la Bastetania. La freqüent associació de Mandoni a Indíbil en les fonts antigues ha portat a suposar la possible existència entre els ilergetes d'una monarquia dual, semblant a la d'Esparta. T. Livi (21,12) esmenta un *praetor* de Sagunt, que podria ser un monarca o, més probablement, un magistrat. El fet que l'any 205 aC, i cedint a l'exigència dels romans després d'una rebel·lió d'ilergets i ausetans, el *concilium* dels ilergetes –si doncs no es tracta d'una assemblea dels diferents pobles insurrectes– els lliurés Mandoni i altres prínceps pot indicar una preeminència última d'aquesta institució en relació a la monarquia. L'existència d'institucions semblants entre la resta de pobles ibèrics ens sembla probable, malgrat el silenci de les fonts escrites, que possiblement es deu a la manca de protagonisme d'aquestes ètnies –i, per tant, dels seus caps– en els esdeveniments de la segona guerra púnica.

La documentació és encara més pobre pel que fa a l'organització social. En un estudi liminar sobre aquesta problemàtica, J. Mangas va mostrar que una forma molt estesa de relació social al món mediterrani abans de l'expansió romana i de l'esclavisme era la dependència comunitària, és a dir, la submissió de comunitats aldeanes senceres a una comunitat dominant, que adquireix la condició d'aristocràcia i dirigeix la societat des d'un assentament de grans dimensions, on es concentra el poder i l'administració.⁶⁸ El grau de dependència pot variar considerablement, i és perfectament possible que les comunitats sotmeses conservin el control de les seves terres, es considerin lliures i mantinguin drets polítics, encara que resten obligades a lliurar una part dels seus excedents a la comunitat dominant i participen de forma diferenciada en el servei d'armes. Com ha indicat A. Ruiz en diferents treballs,⁶⁹ l'origen d'aquesta forma de relació s'ha de cercar en els processos de diferenciació que durant la primera edat del ferro i l'ibèric antic van conduir a la separació de determinats llinatges i a l'establiment de vincles clientelars, en virtut dels quals l'aristòcrata proporciona protecció i distribueix els béns de prestigi necessaris per a les transaccions socials a canvi de tribut, obediència i contribució militar. Nosaltres afegiríem que aquests processos s'expliquen efectivament per les estructures de relacions socials heretades per cada societat del seu passat, però que tenen un factor desencadenant en bases materials de caire demogràfic i tecnològic que ja hem descrit. En altres casos,

la conquesta militar pot haver conduït a situacions similars.

A partir de l'anàlisi de les fonts literàries i epigràfiques J. Mangas considerava que la dependència comunitària havia estat el tret bàsic de l'organització social al sud de la península ibèrica en època preromana. Aquest model, tanmateix, s'adiu amb les dades arqueològiques disponibles al nord de l'Ebre, on, com s'ha dit, existeixen sovint grans nuclis amb funció de capitalitat i que amb tota probabilitat van ser la residència de l'aristocràcia dels territoris respectius (o d'una bona part d'aquesta). Ho demostren les dimensions i complexitat de l'arquitectura domèstica, la sofisticació dels sistemes defensius i, de forma eloqüent, el fet que les dues grans necròpolis conegudes del període ibèric ple es trobin a la rodalia de dos d'aquests assentaments (Ullastret i Burriac). El fet que els diferents poblats estaven ocupats per comunitats socialment separades queda igualment demostrat per les diferències en la grandària i estructura de les cases, i també en el nombre i qualitat dels béns de prestigi, en particular de les importacions.⁷⁰ La jerarquització dels patrons de poblament fa pensar que aquest model d'organització social va caracteritzar també la resta del territori ibèric fins a Múrcia. En canvi, a l'Alt Guadalquivir l'existència d'un model polinuclear, sense aldees ni nuclis de dimensions particularment destacades, ha portat a suposar l'existència de grups gentilicis complets –des dels aristòcrates als nivells inferiors de la clientela– a l'interior de cada assentament, i els treballs d'excavació i prospecció realitzats al de Puente Tablas semblen confirmar-ho.⁷¹ Només en un moment avançat, ja en el segle III aC, es comprova l'existència d'estructures polítiques més àmplies, car, com ja s'ha dit, Culchas controlava un nombre d'*oppida* comprès entre disset i vint-i-vuit, segons el moment.

La dissolució del món ibèric

El procés de canvi cultural que culminà amb la total dissolució de la cultura ibèrica i la plena assimilació de la població autòctona a la cultura llatina cobreix un llarg període de dos-cents anys, dins del qual és possible diferenciar distintes etapes i processos en les relacions entre pobladors indígenes i colonitzadors romans.⁷²

Les dades arqueològiques confirmen les informacions textuals que mostren la primera etapa de l'ocupació romana com un procés traumàtic, marcat per diversos alçaments, el més important dels quals, els anys 197-195 aC, fou enèrgicament reprimit per M. Porci Cató. Està comprovat l'abandonament –i a vegades destrucció violenta– de molts assentaments ibèrics, inclosos centres de poders i llocs amb valor estratègic, entorn de 200 aC, en alguns casos en relació amb les operacions militars de la Segona Guerra Púnica, en d'altres segurament per l'acció de Cató. Igualment significatiu és el fet que la necròpolis de Burriac, on s'enterrava l'aristocràcia laietana, deixés de ser utilitzada a principi del segle II aC. La conquesta va suposar, en molts casos, la liquidació de les es-

estructures de poder indígenes i possiblement tal com s'ha documentat a Andalusia, l'alliberament de comunitats sotmeses als antics estats ibèrics. L'atomització política resultant es reflecteix en l'elevat nombre de seques ibèriques que encunyen en el segle II aC, sobretot al nord de l'Ebre, i devia facilitar en gran mesura el control del país pels romans, malgrat que molts assentaments ibèrics van continuar ocupats –o van ser reocupats– fins mitjan segle I aC.

Durant uns cinquanta anys, l'acció de Roma es va limitar a l'ocupació militar –exercida sobretot des del campament establert al costat de la ciutat grega d'*Emporion* i des de la base militar de *Tarraco*– i a l'explotació fiscal dels territoris conquerits, que es reflecteix en la proliferació d'encunyacions indígenes, segurament destinades en part al sosteniment dels exèrcits romans que operaven a la península. En la segona meitat del segle II aC es va procedir a una progressiva reorganització, marcada per la fundació de noves ciutats –començant per València, el 138 aC–, la creació d'una nova infraestructura viària i una expansió del poblament rural que, atesa l'existència de cadastres datables probablement d'aquest mateix moment, s'ha d'atribuir a la iniciativa del poder romà. A finals del segle II aC proliferen les fundacions urbanes –sobretot a Catalunya–, la qual cosa ha fet pensar en un veritable programa de colonització, que hauria comportat l'arribada de població itàlica i que es podria vincular amb la introducció de formes d'explotació agrícola basades en el sistema de la *villa*, tal com suggereix l'aparició en el segon quart del segle I aC d'una producció vinària pròpia envasada en àmfores de tipus itàlic.⁷³

La culminació del procés es produeix en el decurs del segle I aC, amb les últimes fundacions de ciutats romanes –com ara *Iluro* (Mataró), a mitjan del segle I, i *Barcino* (Barcelona), ja en època augustal–, l'abandonament, ara ja definitiu, dels darrers nuclis ibèrics i la definitiva expansió de l'anomenat “sistema agrícola de la *villa*”. En definitiva, des d'època d'August no queda ja res de les formes d'ocupació del territori pròpies de la cultura ibèrica. A partir d'aquest moment trobarem un paisatge humanitzat segons criteris molt diferents, plenament romans.

Pel que fa al procés de substitució lingüística, sabem que fins al primer quart del segle I aC l'ús de la llengua i de l'escriptura ibèriques va mantenir una gran vitalitat, fins al punt que n'apareixen testimonis en zones com l'àrea central del Pirineu català, on prèviament no existien. El període de màxima utilització del sistema escriptural ibèric sembla situar-se entre el darrer terç del segle II aC i el primer quart de la centúria següent, amb una important davallada sobretot des de mitjan segle I aC.⁷⁴ Els darrers grafits ibèrics es daten de mitjan segle I dC, moment en què el procés de substitució lingüística ja devia estar força avançat, sense que, tanmateix, sigui possible determinar quan es va produir la definitiva desaparició de l'ús oral de l'ibèric o d'altres llengües que es pogués haver utilitzat en aquesta àrea.

CONCLUSIÓ

No és possible sintetitzar en unes poques pàgines la totalitat d'un procés històric de més de mig mil·lenni i les múltiples manifestacions d'una brillant civilització, que va assolir un grau elevat de desenvolupament sociocultural i va produir una destacada cultura material, inclosa una plàstica que, amb tota justícia, ha cridat l'atenció dels estudiosos des de fa més d'un segle. Si, tanmateix, volguéssim descriure ràpidament aquesta etapa, incidint en els aspectes realment crucials, hauríem de concloure que va ser un període de transformacions profundes, marcat, en el seu inici, per la desintegració de les societats igualitàries i el desenvolupament de l'estratificació social, i, en el seu final, per la incorporació i, finalment, la plena integració en la cultura romana. Les formes de vida es van transformar profundament durant aquest període relativament breu. El creixement de la població i la generalització de la metal·lúrgia del ferro van comportar la plena sedentarització i la formació d'un paisatge totalment ocupat i completament humanitzat. El desenvolupament dels sistemes administratius, a més, va comportar l'aparició del tribut i, probablement, el lligam a la terra dels camperols, la immensa majoria de la població. Tot això va significar, per primera vegada en aquesta part del planeta, la definitiva domesticació dels membres de la nostra espècie, una transformació sense parí des del neolític, i possiblement més radical que aquest, pel que fa a les formes de vida.

AGRAÏMENTS

L'autor vol expressar el seu reconeixement a David Asensio, M. Carme Belarte i Joan Ramon, que han tingut la gentilesa de llegir una primera versió d'aquest text i de millorar-lo amb les seves observacions, crítiques i consells.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Allen W. JOHNSON, Timothy K. EARLE. *The Evolution of Human Societies: from Foraging Group to Agrarian State*. 2000², Stanford 1987.
- [2] ALLEN W. JOHNSON, Timothy K. EARLE. *The Evolution of Human Societies...* 2000², 1987, citat a la n. 1, p. 14 i 29-32
- [3] V.G. CHILDE. *The Danube in Prehistory*. Oxford University Press, Oxford 1929, p. V-VI; V.G. CHILDE. *Piecing Together the Past: The Interpretation of Archaeological Data*. Routledge and Keegan Paul, Londres 1956, p. 123.
- [4] Javier de Hoz. «La lengua y la escritura ibéricas». *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana*, Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas en la Península Ibérica (Colònia, 1989). Uni-

- versitat de Salamanca, Salamanca 1993, p. 635-666 (en particular, p. 644-648)
- [5] Javier de HOZ. «Griegos e iberos: testimonios epigráficos de una cooperación mercantil». A: Paloma CABRERA, Ricardo OLMOS, Enric SANMARTÍ-GREGO (coord.). *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 2, p. 243-271 (especialment p. 251-252).
- [6] La hipòtesi més acceptada, deguda a J. de Hoz, és que la primera escriptura paleohispànica es va crear per anotar una llengua diferent de l'ibèric, parlada a Andalusia, i que els dos sistemes emprats per a l'ibèric en deriven; V. Javier de HOZ. «La lengua ...», citat a la n. 4, p. 636-644.
- [7] Javier de HOZ. «La lengua...», citat a la n. 4, p. 650-651; Javier de HOZ. «Algunas reflexiones sobre fronteras étnicas y lingüísticas». A: Luís BERROCAL, Philippe GARDES (eds.). *Entre Celtas e Iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*. Real Academia de la Historia y Casa de Velázquez, Madrid 2001, p. 77-88 (especialment p. 78-80).
- [8] Javier VELAZA. «Lengua vs. cultura material: el (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya». A: M.C. BELARTE, J.SANMARTÍ (eds.). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. Homenaje a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, *Arqueo Mediterrània*, 9, 2006, p. 273-280 (en particular, p. 275).
- [9] Joan SANMARTÍ. «From local communities to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia». *Pyrenae*, 35-1. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004, p. 7-41 (en particular p. 28)
- [10] Javier VELAZA. «Lengua vs. cultura material...», citat a la n.8, p. 279.
- [11] Helena BONET, Mª Jesús de PEDRO, Ángel SÁNCHEZ et al. *Arqueología en blanc i negre. La labor del SIP 1927-1950*. Diputació de València, València 2006; Juan BLÁNQUEZ, Lourdes ROLDÁN. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Un homenaje a la memoria*. Madrid 1999; Juan BLÁNQUEZ, Lourdes ROLDÁN. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. El litoral mediterráneo*. Madrid 1999; Enric SANMARTÍ-GREGO. «El te y la magdalena: en busca de la Iberia perdida (Conferencia de clausura)». A: C. ARANEGUI (coord.). *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998, p. 447-453.
- [12] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Los iberos, Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Crítica, Barcelona 1993 (*The archaeology of the Iberians*, Cambridge University Press, 1998).
- [13] Joan SANMARTÍ, Joan SANTACANA. *Els ibers del nord*. Rafael Dalmau Editor, Barcelona 2005.
- [14] Isabel IZQUIERDO et al. *Diálogos en el país de los iberos*. Ministerio de Cultura, Madrid 2004.
- [15] Martín ALMAGRO, Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA. *Los iberos*. Ministerio de Cultura, Madrid 1983; Carmen ARANEGUI, Jean-Pierre MOHEN, Pierre ROUILLARD (comisaris). *Els Ibers, Prínceps d'Occident*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998.
- [16] Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005.
- [17] Enric SANMARTÍ-GREGO. «Bosch Gimpera y la Escuela Catalana de Estudios Ibéricos». A: Juan BLÁNQUEZ PÉREZ, Lourdes ROLDÁN GÓMEZ. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Un homenaje a la memoria*. Madrid 1999, p. 109-112.
- [18] Pere BOSCH-GIMPERA. *El Problema de la cerámica ibérica. Memorias de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, 7, Madrid 1915.
- [19] V. la nota 1.
- [20] Joaquín COSTA MARTÍNEZ. «Inscripción Ibero-Latina de Jódar». *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 297-302, juny-setembre, Madrid 1889.
- [21] Joan MALUQUER DE MOTES I NICOLAU. *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*. CSIC, Barcelona 1966; Joan MALUQUER DE MOTES I NICOLAU. «Problemática histórica de la cultura ibérica». *XXX Congreso Nacional de Arqueología* (Múrcia, 1981), Saragossa 1982, p. 29-49.
- [22] Miquel TARRADELL. *Les arrels de Catalunya*. Barcelona 1962 (1° edició de butxaca, 1982)
- [23] Eduard RIPOLL, Miquel LLONGUERAS, Enric SANMARTÍ-GREGO (eds.). *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric. Empúries*, 38-40, Barcelona 1976-1978.
- [24] Ricardo OLMOS et al. *La sociedad ibérica a través de la imagen*. Ministerio de Cultura, Barcelona 1992; Francisco Javier MARTÍNEZ QUIRCE. *Al otro lado del espejo: aproximación a la imagen ibérica*. Pórtico Librería, Saragossa 1996.
- [25] Lourdes PRADOS, Isabel IZQUIERDO. «Arqueología del género: La cultura ibérica». A: Homenaje a E. Ruano, *Boletín de la Asociación Española de Arqueología*, 42, Madrid 2002-2003, pp. 213-229; Isabel IZQUIERO, Lourdes PRADOS. *Espacios funerarios y religiosos en la cultura ibérica: lecturas desde el género en arqueología*. *Spal*, 13, Sevilla 2004, pp. 155-180; Antonio URIARTE. *La conciencia evadida. La conciencia recuperada. Diálogos en torno a la Arqueología de la Mente y su aplicación al registro funerario ibérico. La necrópolis de Baza*. Madrid 2001.
- [26] Arturo RUIZ. «Los príncipes iberos: procesos eco-

- nómicos y sociales». A: C. ARANEGUI (coord.). *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998, p. 289-300; Arturo RUIZ. «El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes». A: Consuelo MATA, Guillem PÉREZ JORDÀ. *IBERS. Agricultors, artesans i comerciants*. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric. *Saguntum-LPAV*, Extra3. Universitat de València, València, p. 11-20; Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén*. Universitat de Jaén, Jaén 2007.
- [27] Allen W. JOHNSON, Timothy K. EARLE. *The Evolution of Human Societies...* 2000², 1987 (citat a la nota 1).
- [28] Que en part es pot trobar també a Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9), a Joan SANMARTÍ, Joan SANTACANA. *Els ibers del nord* (citat a la n. 13) i a Joan SANMARTÍ. «La conformación del mundo ibérico septentrional». *Actas del IX Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánica, Palaeohispanica*, 5. Institución Fernando el Católico i Universitat de Barcelona, Saragossa 2005, p. 333-357.
- [29] Dominique GARCIA. «Dynamiques territoriales en Gaule méridionale durant l'Âge du Fer». A: Dominique GARCIA, Florence VERDIN (dirs.). *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*. Actes du XXIVe colloque international de l'AFEAF (Martigues, 1-4 de juny de 2000), París 2002, p. 88-103 (especialment p. 91-94); David GARCIA, Francesc GRACIA, Isabel MORENO. «Consideracions sobre la complexitat social durant el primer Ferro al nord-est de la península Ibèrica. Les comunitats del curs inferior del riu Ebre i de les terres del riu Sénia». A: Mª Carme BELARTE, Joan SANMARTÍ (ed.). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. Homenatge a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell. *Arqueo Mediterrània*, 9, 2006, p. 201-219 (especialment p. 206-207); Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9), p. 11-13.
- [30] Philippe GARDES. «Habitat, sociétés et territoires protohistoriques dans la vallée de l'Ebre (VIIIe-IIe s. av. J.-C.)». A: Ramon BUXÓ, Enriqueta PONS (dir.). *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum*. Sèrie Monogràfica, 18, Girona 1999, p. 73-90 (especialment p. 79).
- [31] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén* (citat a la n. 26), p. 133-144.
- [32] Francesc GUSI, Empar BARRACHINA. «L'evolució dels grups culturals del bronze final i del ferro al País Valencià. Estat de la qüestió i problemàtica». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 95-116 (especialment p. 99); Consuelo MATA, Mª Àngels MARTÍ, Mª Pilar IBORRA. «El País Valencià del Bronze Recent a l'Ibèric Antic: el procés de formació de la societat urbana ibèrica». A: Miquel CURA, Jordi ROVIRA (eds.). *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Gala, 3-5, 1994-1996, p. 183-218 (especialment p.190); David GARCIA, Francesc GRACIA, Isabel MORENO. «Consideracions sobre la complexitat social...», citat a la n. 29, p. 210; Ignacio GRAU. «Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular». *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, juliol-desembre, p. 119-142 (especialment p. 127).
- [33] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén* (citat a la n. 26), p. 169-170.
- [34] Alfredo GONZÁLEZ PRATS. «Balanz de vint-i-cinc anys d'investigació sobre la influència i presència fenícia a la província d'Alacant». *Fonaments*, 12, 2005, p. 41-64.
- [35] Joan RAMON. *Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta (Ibiza)*. *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 16. Edicions Bellaterra, Barcelona 2007.
- [36] Hermanfrid SCHUBART. «La forja fenicia del hierro en el Morro de Mezquitilla». *Actas del I Seminario Internacional "La cerámica fenicia en Occidente"*. Alacant 1999, p. 241-256.
- [37] Carme ROVIRA. «Los talleres metalúrgicos fenicios del Cerro del Villar (Guadalhorce-Málaga)». *V Congreso Internazionale di Studi Fenici e Punici* (Palermo-Marsala, 2000), vol. III, Palerm 2005, p. 1261-1270.
- [38] Xavier AQUILUÉ et al. *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996)*. *De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. *Monografies Emporitanes*, 9. Girona 1999.
- [39] Anna Mª PUIG, Mª Aurora MARTIN. *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Sèrie Monogràfica, 23. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2006.
- [40] Carme ROVIRA. «Producción e intercambio de los primeros objetos de hierro del nordeste de la Península Ibérica (s. VII-VI a.C.)». *L'économie du fer protohistorique : de la production à la consommation*, Actes du XXVIIIe colloque de l'AFEAF (Toulouse, 20-23 mai 2004), *Aquitania*, supp. 14-2, p. 167-175.
- [41] Jangsuk KIM. «Elite Strategies and the Spread of Technological Innovation: The Spread of Iron in the Bronze Age Societies of Denmark and Southern Korea». *Journal of Anthropological Archaeology*, 20, 2001. p. 442-478.

- [42] Aquest doble vessant guerra d'armes/guerra de la riquesa s'expressa contemporàniament en les esteles decorades del sud-oest de la península ibèrica (Arturo RUIZ. «Los príncipes iberos...», citat a la n. 26, p. 290).
- [43] Feliciano SALA. «La recerca de la cultura ibèrica al País Valencià: l'estat actual i una perspectiva de futur». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 217-240 (especialment p. 230-231).
- [44] Pierre MORET. «Tossal Montañés y La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarraña?». *I Jornades d'Arqueologia - Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació* (Tivissa, 23-24 novembre 2001), *Ilercavònia*, 3, 2002, p. 65-73.
- [45] David BEA, Jordi DILOLI, Albert VILASECA. «El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre». *I Jornades d'Arqueologia - Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació* (Tivissa, 23-24 novembre 2001), *Ilercavònia*, 3, 2002, p. 75-87.
- [46] Mª Teresa MASCORT, Joan SANMARTÍ, Joan SANCANA. *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya Meridional*. Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona 1991.
- [47] David GARCIA, Francesc GRACIA, Isabel MORENO. «Consideracions sobre la complexitat social...», citat a la n. 29
- [48] Feliciano SALA, Javier LÓPEZ. «Los Almadenes (Hellín, Albacete) un poblado orientalizante en la desembocadura del río Mundo». A: Manuela BARTHELEMY, Mª Eugenia AUBET. *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos: Cádiz, 2 al 6 de octubre de 1995*, vol. 4. Universidad de Cádiz, Cádiz 2000, p. 1885-1894.
- [49] Carlos GÓMEZ-BELLARD, Pierre GUÉRIN. «La production du vin dans l'Espagne préromaine». A: Ramon BUXÓ, Enriqueta PONS (dir.). *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum. Sèrie Monogràfica*, 18, Girona 1999, p. 379-387.
- [50] Helena BONET, Consuelo MATA. «Habitat et territoire au Premier Âge du Fer en Pays Valencien». A: Thierry JANIN (ed.). *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale. Hommages à Odette et Jean Taffanel* (Actes du Colloque International de Carcassonne, 17-20 septembre 1997). *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 7, Lattes, 2000, p. 61-72; Helena BONET, Jaime VIVES-FERRÁNDIZ. «La organización territorial en el País Valenciano entre los siglos VI y I a.C. Panorama actual y reflexiones para el debate». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 667-691; Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9); Arturo RUIZ, Joan SANMARTÍ. «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud». A: Josep GUITART, Josep Maria PALET, Marta PREVOSTI. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 39-57; Francisco BURILLO. «Oppida y ciudades estado del norte de Hispania con anterioridad al 153 a.C.». A: Francisco BURILLO MOZOTA (ed.). *Segeda y su contexto histórico entre Catón y Nobilior (195 al 153)* (Homenaje a Antonio Beltrán Martínez). Mara, Fundación Segeda-Centro de Estudios Celtibéricos, Saragossa 2006, p. 35-70.
- [51] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén*, citat a la n. 26, p. 131-156.
- [52] Michael DIETLER. «Feasts and commensal politics in the political economy. Food, power and status in Prehistoric Europe». A: Polly WIESSNER, Wulf SCHIEFENHÖVEL (ed.). *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective*. Berghahn Books, Oxford 1996, p. 87-125 (especialment p. 114-115).
- [53] Enriqueta PONS I BRUN. «Catalunya a la transició de l'Edat del Ferro. Zona de pas, època de trasbalsaments humans i canvi cultural». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 69-93 (especialment p. 80-81 i fig. 7, 2).
- [54] Arturo RUIZ. «Los príncipes iberos...», citat a la n. 26, p. 295.
- [55] Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9), p. 21; Joan SANMARTÍ. «La conformación...», citat a la nota 28, p. 314-342.
- [56] Un procés similar de restricció del ritual funerari es documenta a la baixa Andalusia en el segle VII aC, també en un context de jerarquització de la societat (Arturo RUIZ i Manuel MOLINOS, *Iberos en Jaén*, citat a la n. 26, p. 162-163)
- [57] Martín ALMAGRO GORBEA (1983). «Pozo Moro, el monumento orientalizante, su contexto socio-cultural y sus paralelos en la arquitectura funeraria ibérica». *Madriditer Mitteilungen*, 24, Magúncia 1983, p. 177-293.
- [58] Iván NEGUERUELA. *Los monumentos escultóricos del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén)*. Madrid 1990.
- [59] Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9), p. 21-22; Ignacio GRAU. «Dinámica social...», citat a la n. 32, p. 129,
- [60] Pere Pau RIPOLLÉS. «Les dracmes d'Arse amb anvers Atenea». *Acta Numismàtica*, 21-23 (Homenatge a Leandre Villaronga), 1993, p. 117-132 (es-

- pecialment p. 124-125); Carmen ARANEGUI. «Arse-Saguntum: una estratègia para consolidar el poder». *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica*. Madrid 1994, p. 31-41 (especialment p. 35); Mª Paz GARCÍA-BELLIDO. «Sobre la moneda de los iberos». *Revista de Estudios Ibéricos*, 3, Madrid 1998, p. 109-126.
- [61] David ASENSIO, Joan FRANCÈS, Enriqueta PONS. «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela*, 14, 2002, p. 125-140.
- [62] Michel BATS. «Le territoire de Marseille grecque: réflexions et problèmes». A: Michel BATS, Henri TRÉZINY. *Le territoire de Marseille grecque. Études Massaliètes*, 1, Ais de Provença 1986, p. 17-42 (especialment p. 19).
- [63] Colin RENFREW. «Peer Polity Interaction and Social Change». A: Robert PREUCCEL, Ian HODDER (eds.). *Contemporary Archaeology in Theory. A Reader*. Blackwell, Oxford, p. 114-142 (especialment p. 116, fig. 4.2); Colin RENFREW. «Introduction: Peer Polity Interaction and Social Change». A: C. RENFREW, J.F. CHERRY (ed.). *Peer Polity Interaction and Social Change*. Cambridge 1986, p. 1-18.
- [64] Colin RENFREW. «Peer Polity...», citat a la n. 63, p. 116.
- [65] Pierre MORET, «Ethnos ou ethnie? Avatars anciens et modernes des noms de peuples ibères». A: G. CRUZ ANDREOTTI; B. MORA SERRANO, (ed.), *Identidades étnicas-identidades políticas en el mundo prerromano hispano*, Màlaga 2004, p. 31-62.
- [66] Pere BOSCH-GIMPERA. *Prehistòria Catalana: edats de la pedra i dels metalls, colonització grega, etnografia*. Editorial Catalana, Barcelona 1915; Pere BOSCH-GIMPERA. *Etnologia de la Península Ibérica*. Alpha, Barcelona 1932.
- [67] Arturo RUIZ, Joan SANMARTÍ. «Models comparats...», citat a la n. 50; Helena BONET i Jaume VIVES-FERRÁN-DIZ. «La organización territorial...», citat a la n.50.
- [68] Julio MANGAS «Servidumbre comunitaria en la Bética prerromana». *Estructuras sociales durante la antigüedad*. Actas del Coloquio de 1977, *Memorias de Historia Antigua*, 1, Oviedo 1977, p. 151-161.
- [69] V. nota 26.
- [70] David ASENSIO *et. al.* «Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple». A: *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998, p. 373-385.
- [71] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén*, citat a la nota 26, p. 132-156.
- [72] Joan SANMARTÍ. «El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)». *La moneda en la societat ibèrica*. II Curs d'Història monetària d'Hispania, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 1998, p. 9-26.
- [73] Joaquim GARCIA, Esther GURRI. «Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVI, Girona 1996-1997, p. 397-424.
- [74] Ferran ARASA. «Aproximació a l'estudi del canvi lingüístic en el període ibero-romà (segles II-I aC)». *Arse*, 28-29, Sagunt 1994-1995, p. 83-107 (especialment p. 99).

NOTA BIOGRÀFICA

Joan Sanmartí Grego (Barcelona, 1955), acadèmic numerari de l'IEC (2007), catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona (2003). Ha centrat la seva recerca en les societats preromanes de la Mediterrània occidental, especialment en l'estudi del món ibèric, però també de la cultura talaiòtica de les Illes Balears i, més recentment, de la civilització nùmida de l'Àfrica del Nord. Més enllà de l'anàlisi dels processos històrics específics de cada territori, ha orientat també la seva activitat vers la verificació de models teòrics generals sobre el canvi sociocultural i la formació de l'estat.

L'expansió d'una monarquia feudal europea en el segle XIII: la Corona catalanoaragonesa i les conseqüències de la conquesta dels regnes de Mallorca i de València.

Enric Guinot i Rodríguez*
Universitat de València

Rebut 30 juny 2008 · Acceptat 20 octubre 2008

RESUM

A meitat del segle XIII la Corona d'Aragó va conquerir militarment als musulmans la costa mediterrània de la península Ibèrica i la va incorporar al món feudal europeu, la qual cosa comportà la destrucció de l'estat i part de la societat andalusina així com un repartiment de ciutats, viles, cases i terres entre els cristians. La historiografia de fa uns anys destacà el pes del comerç i la burgesia urbana en aquestes noves societats, però actualment tenim una visió més relacionada amb l'expansió de llarga durada de la societat feudal i en la creació a Mallorca i València d'una societat de colonització. Lògicament, les conseqüències de tot aquest procés afectaren també Catalunya i Aragó com a territoris d'origen, i les constatem en els efectes de la migració dels repobladors, els canvis en les estructures agràries pels repartiments, l'ampliació de les ciutats comercials i els canvis polítics quant a la participació del patriciat urbà en els nous escenaris de poder: municipis i parlaments.

PARAULES CLAU: repoblament, repartiment, expansió feudal, Mallorca, País Valencià, Corona d'Aragó

L'Europa feudal protagonitzà entre els segles XI i XIII una gran expansió territorial, social, demogràfica, econòmica, agrària i urbana, la qual es va reflectir, entre moltes altres coses, tant en una ampliació de l'espai cultivat i de la població interior com, sovint de forma més visible i cridanera en les grans síntesis d'història política, respecte als seus límits exteriors sobre les societats de la perifèria del continent, des d'al-Àndalus en el cas de la Península Ibèrica, a les illes de Sicília o Sardenya a la Mediterrània, a Escòcia o Gal·les a l'illa de Gran Bretanya, o la gran expansió alemanya sobre el món eslau.

Simultàniament, el model polític de la societat feudal, nascut entre els segles X i XI en el marc d'allò que ha estat convingut d'anomenar el canvi o la revolució feudal, va desenvolupar-se des del punt de vista de la generalització de les senyories i la privatització del poder, del conflicte entre el Papat i l'Imperi pel *dominium mundi*, i també de la jerarquització del poder reial. Fou l'època de la construcció de les monarquies feudals des de la mar Bàltica a la Mediterrània, i de l'Atlàntic al Mar Negre i, entre elles, en la banda meridional d'aquesta Europa en construcció i

un poc abans de meitat del segle XII, situem el naixement d'un nou estat medieval: la Corona d'Aragó o corona catalanoaragonesa, resultat de la confluència dels regnes de Catalunya i Aragó. Una unió política en certa manera casual, fruit del testament d'un rei d'Aragó, Alfons I el Bataller, encisat pels mites dels nous ordes militars europeus del Temple i Sant Joan de l'Hospital, als quals va deixar en herència el seu regne, i del matrimoni l'any 1137 d'una nena petita, hereva casual del tron aragonès, amb un comte en plena maduresa del seu poder: en Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona.

Les conseqüències no foren banals perquè la Corona catalanoaragonesa així constituïda esdevingué un estat feudal independent en el sud d'Europa fins al tombant del 1500. A més, al llarg d'aquests gairebé quatre segles s'estengué territorialment i de forma successiva, primer, des de la regió dels Pirineus per tot el sud-est de França fins a Montpeller i Provença (bàsicament en la segona meitat del segle XII) i, per la façana oriental de la Península Ibèrica, fins a les fronteres del regne musulmà de Granada, a meitat del XIII (València, 1238), mentre simultàniament s'estenia més enllà de la mar per les Illes Balears (1230) i, progressivament, per Sicília (1282), Sardenya (1323) i el regne de Nàpols (1442). Un gran estat europeu medieval bastit a les dues bandes de la Mediterrània occidental i on, segons relata un dels seus grans cronistes entre els segles

* Adreça de contacte: Enric Guinot i Rodríguez. Departament d'Història Medieval, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28. E-46010 València, EU. Tel. +34 963864244.
E-mail: enric.guinot@uv.es

XIII i XIV, Bernat Desclot, fins i tot els peixos d'aquesta mar portaven al llom el senyal quatríbarat del seus reis com a signe de reconeixement.¹

LA DINÀMICA DE L'EXPANSIÓ FEUDAL DEL SEGLE XIII EN LA HISTORIOGRAFIA

Durant la segona meitat del segle XII aquest jove estat medieval va protagonitzar una molt important expansió territorial al nord de les seves fronteres, sobre el món occità-provençal, amb el qual mantenia una llarga tradició de presència política dels comtes de Barcelona que es remun-tava gairebé a mitjan segle XI, a través dels mecanismes del vassallatge feudal entre i amb la noblesa d'aquesta meitat sud de l'actual França. En diversos moments del segle XII la nova Corona d'Aragó inclogué sota el seu poder reial importants regions fins a Marsella, si bé amb un model de control basat en la dependència feudal. És a dir, no hi hagué conquestes ni repoblaments, sinó pactes feudals entre nobles, els quals tant sovint se signaven com es trencaven. En aquest sentit, allò ben habitual a la resta de França i de l'Europa feudal dels segles XII i XIII.²

Altra cosa és l'expansió territorial de la Corona d'Aragó vers el sud, sobre el món d'al-Àndalus. Les conquestes militars a mitjan segle XII sobre la regió del riu Ebre per Saragossa i Tortosa, i les de mitjan segle XIII sobre les Illes Balears i el País Valencià foren veritables processos d'ocupació militar amb la destrucció de l'estat musulmà i la gènesi d'un de feudal, l'expulsió forçada d'una part poc o molt gran de la població sarraïna local, i migracions de pobladors cristians que creaven una nova xarxa de viles i d'organització del territori cultivat, i l'extensió, a fi de comptes, d'una diferent i nova societat, cultura, religió i llengua.

Tot i ser general la constatació del diferent procés històric que representen ambdós processos, la historiografia catalana del segle XX s'hi ha apropat des de diferents punts de vista, en diversos sentits. D'una banda, pel diferent destí d'aquestes expansions: fracassada finalment la del món occità arran de les croades franceses i papals contra els càtars, que culminaren amb la mort del propi rei Pere el Catòlic a la batalla de Muret el 1213. Reeixida i bressol d'una nova part del territori catalanoaragonès en el cas de les conquestes sobre al-Àndalus de 1230-1245. Però també amb una diferent mirada quant a la valoració distinta d'allò que era una expansió feudal sobre un país d'Oc amb similituds lingüístiques, culturals, socials i econòmiques, d'allò que durant molt anys fou valorat com una "reconquesta" d'una Península Ibèrica ocupada a partir del 711 pels musulmans i "perduda" com a país europeu. És a dir, una valoració de la conquesta d'al-Àndalus entesa per una part important de la historiografia del segle XX com un tret i gairebé un destí específic i caracteritzador de la història medieval dels diversos regnes ibèrics.

No hi ha cap mena de dubte que el concepte "reconquesta" ha tingut una molt gran vitalitat durant bona part

del segle XX, i la historiografia catalana no n'ha estat una excepció. Així, durant les dècades del 1950 i 1960 autors fonamentals de la història catalana com Ferran Soldevila, Santiago Sobrequés o Jaume Vicens Vives segueixen aquest plantejament de la "recuperació" d'una terra perduda. Per exemple, és ben interessant de llegir la presentació de la figura de Jaume I per F. Soldevila, tot i la seua encertada actitud crítica, al mateix temps, vers autors espanyols coetanis els quals, sense massa escrúpols ideològics, presentaven la història estricta del regne de Castella (El Cid Campeador etc.), com la de tota la península Ibèrica medieval.³

Cal recordar, però, que paral·lelament es va construir un discurs explicatiu centrat en la diferent significació d'aquestes conquestes medievals catalanes quant al model de societat, especialment en comparació amb el model social castellà. Amb un eix central al voltant de la importància de les ciutats, la burgesia urbana i l'economia mercantil a la corona catalanoaragonesa des del segle XIII, les conquestes de Mallorca i València haurien estat caracteritzades per la creació d'unes societats molt poc senyorial, fins i tot no feudals segons alguns autors com ara Joan Reglà, Joan Fuster o Carme Batlle, amb un predomini del patriciat mercantil urbà i amb un marc de llibertats generals per al petit camperolat i l'artesanat popular.⁴ És un model que beu en la història econòmica medieval urbana de la dècada dels 1950-60 i que, tot i no resoldre la qüestió de com una societat feudal catalana creava unes societats poc feudalitzades o fins i tot no feudals en els territoris repoblats del segle XIII, tingué un considerable èxit acadèmic durant les dècades de 1970 i 1980. Èxit encara major entre alguns medievalistes mallorquins i valencians del moment, alguns dels quals, com ara A. Santamaria, A. Ubieto o R. Ferrer, no dubtaren en aprofundir en aquestes diferències per a minimitzar la realitat del repoblament català.⁵

En les dues darreres dècades, però, aquesta explicació del significat de les conquestes sobre el món andalusí s'ha vist profundament transformada per les aportacions de diversos especialistes, tant per als casos de Lleida i Tortosa, a la Catalunya Nova o meridional, com per a les Illes Balears i el País Valencià. Bàsicament es tracta d'entendre aquestes conquestes i poblaments com el resultat d'un procés intern de la pròpia societat feudal, el qual comportà la seua extensió i implantació als nous territoris, això és, el feudalisme entès com una concepció global del model social, des de les estructures econòmiques a les formes del pensament, la religió o l'expressió cultural, i no limitat, doncs, a un procés migratori, el del repoblament.⁶

Per això s'ha parlat de feudalisme d'importació per a referir-se a aquesta implantació entre meitat del segle XII i meitat del XIII, en ser tant una realitat com una estructura ideològica portada pels propis conqueridors i aliena en la gran majoria dels seus aspectes a la societat musulmana local. Evidentment, però, cal al mateix temps treballar amb una altra variable en aquesta explicació històrica, i és la d'unes realitats materials i també socials islàmiques

preexistents: les conquestes cristianes no foren sobre el desert sinó de ciutats i pobles, de camps cultivats i espais de regadiu intensiu (les hortes), de parcel·lars i de camins, de llocs i viles on hi continuaren vivint musulmans (els anomenats mudèjars) després de la conquesta feudal, sotmesos, però, al sistema de poder fiscal, polític i ideològic de la societat cristiana conqueridora.⁷

D'altra banda, i sobre aquestes qüestions historiogràfiques, cal recordar com al darrer terç del segle XX, al caliu de la recuperació democràtica a l'Estat espanyol, certs sectors sociopolítics conservadors tant de Mallorca com, especialment, del País Valencià, (i quasi totalment al marge dels investigadors universitaris), han fet del tema històric del repoblament del segle XIII un dels seus cavalls de batalla en debats en principi reservats al món acadèmic. Coherents amb la seva posició ideològica continuaven celebrant la derrota de la societat islàmica davant els conqueridors cristians del nord (no fos que els confongueren amb "moros"), però al mateix temps reivindicaven l'existència a Mallorca i València d'una important població local d'origen cristià (els mossàrabs), els quals haurien format la majoria de la societat postconquesta. L'objectiu fonamental era negar el repoblament català d'aquestes terres del sud de la Corona i reivindicar un "autoctonisme" de la població contemporània que es remuntaria no sols a l'època romana sinó fins i tot al període protohistòric.⁸

LES FONTS PER A L'ESTUDI DEL SEGLE XIII

Bona part dels abundants estudis de caràcter erudit i de reivindicació local del segle XX han fet ús d'un notable estoc documental, fruit de la difusió durant la segona meitat del Dos-cents de l'ús del paper, tant en la cancelleria reial com en la incipient burocràcia municipal de la Corona d'Aragó. Són notables les sèries dels registres de la corona conservats en bona mesura des de l'any 1257, així com la sèrie coneguda com "Escribania de Cartes Reials" de l'Arxiu del Regne de Mallorca, que reuneix una magnífica informació sobre compravendes i establiments de terres i cases entre particulars al llarg d'aquest segle, sense oblidar la progressiva presència de protocols notariais tant a Catalunya i València com les primeres sèries de textos municipals.

Tanmateix, en parlar de l'expansió territorial, del procés de poblament consegüent i la gènesi de la societat feudal al sud de la Corona catalanoaragonesa, sense cap mena de dubte juguen una funció estelar unes específiques fonts: en primer lloc, el manuscrit literari conegut com el *Llibre dels Feyts* o *Crònica de Jaume I*; en segon terme, la conservació total o parcial dels manuscrits coneguts com *Llibres del Repartiment*, tant de Mallorca com de València; seguidament, els *Llibres de Privilegis* o franqueses i la nova legislació territorial, com ara els *Furs de València*; i, finalment, les cartes de poblament de caràcter local.

Sense cap mena de dubte, el primer d'ells, el *Llibre dels*

Feyts, és una obra excepcional per al seu temps. Es tracta de les memòries del rei Jaume I (1208-1276), un relat en primera persona que rememora una sèrie d'esdeveniments de la seua vida, des del naixement fins a la pròpia mort i amb un especial protagonisme dels principals fets polítics del seu regnat, en concret de les conquestes de Mallorca i València.⁹ Els historiadors de la literatura han dedicat moltíssimes pàgines entre altres coses a la qüestió de l'autoria del propi monarca, amb arguments a favor –com ara el relat fins i tot amb diàlegs d'escenes i fets en els quals poques persones més hi havia presents que el mateix rei–, i arguments en contra com el relat de la seua mort.

Es parla també de text inspirat pel monarca, o dictat per ell i escrit per algú del seu entorn com el bisbe d'Osca, però allò més notable, clarament, és el to i la redacció: en primera persona i aportant una informació riquíssima i plena de matisos sobre com es desenvoluparen reunions, converses o reaccions psicològiques dels personatges participants en els fets. No tenen preu per a l'historiador contemporani, per exemple, escenes com la que relata la negociació de la rendició de la ciutat musulmana de València el 1238, la qual va amagar als seus nobles per poder ser el monarca qui decidís únicament el com i quan, així com el repartiment del botí i, en aconseguir-la i comunicar a aquells nobles que "València era nostra", el text reial afegeix amb sincera crueltat que a tots ells "els canvià la cara de color". No hi ha privilegi o document burocràtic que aporte detalls tan vius com aquests.

Un segon corpus documental ben important són els coneguts com *Llibres del Repartiment*, tant de Mallorca com de València. En ambdós casos es tracta d'uns volums administratius del segle XIII que recullen de forma extractada una part de les donacions de cases i terres fetes per la corona arran de les respectives conquestes. Tot i la simbologia "fundacional" que se'ls ha atribuït, però, cal recordar que en realitat foren una eina instrumental del moment per disposar d'un inventari d'allò que la monarquia atorgava: des de viles i/o alqueries en senyoria nobiliària, a heretats, terres, immobles o botigues en la ciutat corresponent.

En el cas de Mallorca, el seu Repartiment, que també és conegut com *Llibre del Rei*, està datat l'any 1232 i consta de dos manuscrits complementaris; d'una banda el còdex àrab-llatí (per estar en aquestes dues llengües), i d'altra el còdex català (en aquesta llengua), que recull traduïda la informació del text llatí. Ambdós manuscrits detallen les donacions d'heretats i alqueries fetes per Jaume I en la meitat de l'illa de Mallorca que quedà en mans de la corona arran de la conquesta, però no dóna informació de les altres parts de l'illa prèviament cedides pel rei al quatre grans nobles que encapçalaren la conquesta. Tanmateix, de pocs anys després, el 1242, es conserva el llistat d'heretats de la porció de l'illa que correspongué al noble Nunó Sanç, comte del Rosselló.¹⁰

Quant al *Llibre del Repartiment* de València, en realitat són tres volums de diferent contingut i cronologia. El pri-

mer recull el repartiment de les cases de la ciutat de València i les terres de la seua gran horta entre 1237 i 1240, encetant-se ja les donacions durant el setge de la capital. A més, inclou varies desenes de donacions a la noblesa que participava en aquesta campanya bèl·lica, de castells, viles i alqueries en la regió central del País Valencià. El segon volum té una lògica semblant però referit a les donacions entre 1243-44 i, sobretot entre 1247-1250 aproximadament, arran de la campanya de conquesta del sud del país i de la nova guerra general encetada en les segones dates arran de la rebel·lió general dels musulmans valencians. Finalment, el tercer volum és un inventari força detallat de les cases repartides a la ciutat de València, organitzat per barris i datat l'abril de 1240, on s'hi detalla tant el nom de l'antic propietari musulmà com el del nou ocupant cristià.¹¹

Aquestes fonts són d'una riquesa realment magnífica i són els primers repartiments detallats conservats a la Corona d'Aragó, a diferència dels de Lleida, Tortosa o Saragossa per citar algunes conquestes anteriors, però cal recordar que, bàsicament, són el repartiment del botí, la recompensa a la gent d'armes, peons, almogàvers, cavallers, nobles i alguns eclesiàstics, que participaren en la respectiva guerra de conquesta que generà cadascun d'aquests llibres. Tot i que al llarg del segle xx fou usual interpretar-los com el testimoni dels repobladors de Mallorca i València en aquell temps, en realitat no recullen la llarga i, en nombre, majoritària migració de pagesos i artesans de la segona meitat del segle XIII, ni tampoc la realitat humana pobladora de la gran quantitat de senyories creades en aquest moment, més de la meitat de la superfície del País Valencià només en el mateix regnat de Jaume I.¹²

Efectivament, el rastre de l'assentament de la gran majoria dels pobladors camperols i de les capes populars és més difuminat, justament per no formar part de les elits que deixaren més testimonis escrits, però tot i això les cartes de poblament són una referència sobre ells. De forma molt general es tracta dels documents amb els quals tant la corona com els senyors reglamentaren l'assentament d'una comunitat de pobladors en un lloc determinat i, en el cas de poblacions rurals, procediren a fer l'establiment de les terres de cultiu. Usades ja al llarg del segle XII i posteriorment, el poblament de Mallorca, i especialment del País Valencià, fou regulat de forma general per aquests textos, que solien incloure la càrrega fiscal però també el reconeixement per escrit d'algunes franqueses dels vassalls. Per això i més d'una vegada, en temps de la crisi del segle XIV, no deixaren de ser un instrument de defensa jurídica dels pagesos per evitar l'augment de la pressió fiscal o jurisdiccional senyorial.¹³

Finalment, cal citar l'existència de privilegis i legislació jurídica que permeté emmarcar la construcció de les relacions socials en aquestes dues noves societats feudals. Tot i que poden comptabilitzar-se més d'un centenar d'aquests documents, sens dubte en el cas de Mallorca juga un paper principal la coneguda com *Carta de Franquesa* de l'any

1230, un primer recull legal que establí les bases dels drets dels nous i primers ciutadans de l'illa i la seua capital, amb un especial interès per les franqueses comercials.¹⁴

Quant al nou regne de València, hi hagué un instrument jurídic encara de major entitat i abast, el Costum de la ciutat de València, atorgat pel rei Jaume I el 1239 i que als pocs anys passà a ser conegut com els *Furs de València*. Es tracta d'un veritable i extens codi legal, de dret civil i penal, basat directament en el codi de Justinià i, per tant, redactat probablement per Pere Albert, jurista de la cort reial format a l'escola de Bolonya, i que esdevingué un dels primers textos europeus de legislació territorial que recuperava els principis del dret romà clàssic i, en definitiva, materialitzava la supremacia del poder públic (reial) sobre el poder senyorial.¹⁵

Però si aquest és el material amb el qual reconstruïm la història, cal ara endinsar-nos una mica en la cronologia, en l'evolució temporal dels esdeveniments que durant les dècades centrals del segle XIII transformaren l'escenari històric d'aquest estat europeu medieval: les conquestes de les Illes Balears i del País Valencià pel rei Jaume I.¹⁶

LA CONQUESTA I REPARTIMENT DE MALLORCA

En morir el rei Pere el catòlic a la batalla de Muret l'any 1213, el seu hereu, de nom Jaume, només tenia cinc anys, per la qual cosa el primer quart del segle XIII representà un període de pocs canvis en la frontera entre la Corona catalanoaragonesa i el món d'al-Àndalus, tot i la gran desfeta de l'imperi Almohade a la batalla de las Navas de Tolosa el 1212 i el trencament polític en diverses taifes a partir del 1225.

És per això que no fou fins a 1229 que el jove monarca aconseguí l'experiència política per aconseguir reunir darrere seu una part de la societat i llançar la primera gran conquesta territorial del seu temps: l'illa de Mallorca. Militarment s'organitzà un gran estol d'invasió a primeries de setembre de 1229, i no menys de quatre mesos després la única ciutat important de l'illa, *Madīna Mayūrqa*, era assaltada, saquejada i esclavitzats la major part dels seus habitants andalusins. A l'interior de l'illa, especialment a l'escarpada Serra de Tramuntana, la resistència de grups de musulmans s'allargà encara fins a un parell d'anys, però en general el control militar de l'illa fou ràpid i definitiu; i provocà la destrucció general no sols de l'estat musulmà sinó de pràcticament el conjunt de la societat local. Una part dels seus habitants islàmics aconseguiren escapar per mar o comprar la seua llibertat per a emigrar, alguns hi apareixen després com a conversos, els "batiats", però una bona part passaren a ser esclaus, dels quals només una porció restaren a l'illa com a mà d'obra rural.¹⁷

Les altres dues illes poblades de l'arxipèlag foren controlades poc després de forma diversa; en el cas de Menorca, el rei Jaume I va signar un tractat feudal amb els seus habitants musulmans pel qual aquests li retien ho-

menatge com a rei i passaven a pagar-li un impost anual a canvi de restar a l'illa com a societat islàmica (fins a l'any 1287), mentre que l'illa d'Eivissa fou ocupada militarment l'any 1235 per l'arquebisbe de Tarragona, Guillem de Montgrí, qui repartí l'altra meitat de l'illa amb dos nobles que aportaren la seua host: el comte Nunó Sanç i l'infant Pere de Portugal. En tot cas els seus habitants sarraïns foren també esclavitzats i l'illa repoblada dèbilment per colons catalans.

S'ha apuntat diverses vegades el notable caràcter organitzat d'aquesta conquesta de Mallorca, més pel que fa a la guerra, pel repartiment del botí i del territori. Basant-se en la crònica reial, s'ha explicat l'existència d'una reunió preparatòria a la ciutat de Barcelona a casa del mercader Martell, en la qual s'haurien explicat al rei les possibilitats de negoci i comerç que aportaria el control de l'illa, per la qual cosa molts autors han seguit l'argumentació que la conquesta fou en bona mesura un objectiu del patriciat mercantil de la capital catalana mentre la noblesa feudal, especialment la del regne d'Aragó, restava en un segon terme.

En la pràctica no hi ha moltes més dades sobre el protagonisme principal dels mercaders, tot i que sens dubte aquest interès va existir. Ben al contrari, el que destaca a Mallorca i contrasta amb València és l'existència d'un veritable pacte feudal previ de repartiment de l'illa en funció de la jerarquia nobiliària dels participants. El rei Jaume I es va quedar la meitat de la ciutat i de l'illa, mentre dividia l'altra meitat en quatre porcions assignades als quatre caps nobiliaris que hi aportaren la seua milícia i cavalleria feudal: en Nunó Sanç, comte del Rosselló, el vescomte de Bearn, el comte d'Empúries i el bisbe de Barcelona. Tanmateix, al llarg del segle XIII i per diverses raons una part d'aquestes "porcions" tornaren a la corona; per exemple, ja el 1241, la part que li havia correspost al comte Nunó Sanç, en morir aquest sense hereu directe.¹⁸

Tot i que l'expressió porcioner per a designar aquests patrimonis és molt usual en la bibliografia, en realitat estem parlant de la creació de senyories de considerables dimensions territorials, al si de les quals cadascun d'aquests nobles procedí a fer repartiments d'alqueries i rafals als seus cavallers i peons i, en algun cas, a dotar institucions eclesiàstiques. I tots aquests són els qui feren, al seu torn, nous establiments de terres i parcel·les o alqueries senceres als colons pagesos que hi anaren arribant al llarg dels anys següents, els quals esdevingueren així els veritables cultivadors de la terra. De fet és el mateix que va fer la corona a la seua meitat de l'illa: repartir-ne la major part entre nobles i cavallers al servei feudal directe del monarca, per exemple l'Orde Militar del Temple, els quals al seu torn assignarien terres a pagesos dins aquestes noves senyories creades, si bé també féu donacions d'heretats directament a camperols, els quals esdevingueren així petits propietaris lliures, tal com han estudiat entre altres R. Soto, J. Portella o A. Mas Forners.¹⁹

Només a Ciutat de Mallorca fou on Jaume I donà cases i terres de la seua rodalia a burgesos i mercaders catalans,

pocs, doncs, en nombre, però en tot cas l'embrió inicial de la burgesia mercantil baixmedieval de l'illa en ser-los assignat un paper dirigent mercès als privilegis polítics que rebé la ciutat en els anys següents i a partir de la primera i més coneguda *Carta de franquesa de Mallorca*, atorgada quasi immediatament, l'any 1230.

LA CONQUESTA I REPARTIMENT DEL PAÍS VALENCIÀ

La conquesta cristiana del Sharq al-Àndalus, la part oriental de la península Ibèrica, va ser la continuïtat lògica de l'anterior ocupació de les Illes Balears; de fet, durant la dècada de 1230 s'intercalen parcialment en el temps ja que el País Valencià fou ocupat mitjançant tres guerres entre els anys 1233 i 1245. Aquestes tres campanyes militars foren dirigides personalment pel rei Jaume I i tingueren com a objectiu l'ocupació del territori a través de la conquesta de les principals ciutats andalusines: Borriana (1233), València (1238) i Xàtiva i Dénia (1244), la qual cosa comportà la rendició-ocupació general de les seues regions properes. Tanmateix, entre 1247 i 1258 es produí una nova llarga guerra progressivament focalitzada en el terç meridional del nou regne de València, arran de la rebel·lió general dels musulmans valencians.

Tot i que gairebé totes les ciutats i castells foren ocupats per pacte, després d'un més llarg o més curt setge, hi hagué importants expulsions de la població autòctona islàmica, en uns casos en 1233 i 1238, i en altres entre 1248 i 1249, de tal manera que a la gran majoria de les ciutats no hi quedà població o, només en alguns casos, segregada en un raval fora de les muralles. En canvi, a les comarques rurals del centre i sud del país es mantingué una part considerable de la població musulmana, la qual en molts pocs anys passà a viure quasi tota en el marc de senyories nobiliàries. Paralelament es produí una migració de pobladors cristians de Catalunya i Aragó, els quals s'assentaren principalment als nuclis urbans de l'època islàmica o fundaren noves viles; tingueren una especial atracció per les zones rurals costaneres on existien els principals sistemes de reg: les hortes com a espais de major riquesa agrícola.

Tot el procés de repartiment i assentament de colons fou dirigit per la monarquia, tal com havia passat a l'illa de Mallorca, de tal manera que el rei Jaume I fou qui va fer donació de senyories, terres, viles i ciutats a mesura que anava ocupant-se militarment el territori, però l'extensió molt superior del país en comparació a les Illes va comportar que el repartiment i les donacions a la noblesa i a la resta de la societat marquessin algunes diferències entre unes comarques i altres pel que fa a la major o menor presència de senyories, la densitat de pobladors cristians o la continuïtat dels musulmans, tal com han estudiat J. Torró, A. Furió i E. Guinot.²⁰

Tal com s'ha dit abans, el conegut com *Llibre del Repartiment* arreplega una part important de les donacions

reials als pobladors cristians, però és la part corresponent a la gent que participà a les campanyes militars (noblesa, institucions eclesiàstiques i ordes militars, milícies urbanes, almogàvers, i també alguns burgesos i artesans). En canvi, la major part dels veritables pobladors pagesos emigraren i reberen terres o acceptaren contractes d'establiment durant les dècades posteriors, entre 1248 i 1300 aproximadament. Fou un procés, doncs, lent i acumulatiu, que anà consolidant una clara jerarquització social, tot i que fa uns anys alguns autors insistiren en "l'igualitarisme" de les heretats que es crearen per als pagesos. En realitat, i com no podia ser d'altra manera en una societat feudal del segle XIII, els nobles se situaren al front de senyories territorials, els burgesos i ciutadans aconseguiren grans heretats a la rodalia de les ciutats més grans, i els camperols, dotats amb explotacions familiars, ja des de l'inici partiren de patrimonis distints, sense oblidar que els nous pobladors de les darreries del segle només pogueren optar als subestabliments, arrendaments o instal·lació en zones agrícoles d'inferior qualitat.²¹

LES TRANSFORMACIONS SOCIALS, ECONÒMIQUES I POLÍTQUES ARRAN DE LES CONQUESTES

Com és lògic, les conquestes i instauració d'una societat feudal a Mallorca-Eivissa i el País Valencià entre 1230 i 1245 tingueren diverses i importants conseqüències per al conjunt de la Corona catalanoaragonesa com a estat i societat feudal europea. Podríem parlar, d'una banda, del propi procés de creació d'aquesta societat als nous països conquistats als musulmans, sens dubte la temàtica més visible, documentada i estudiada fins ara per la historiografia medieval; però cal avaluar també les transformacions que visqué el conjunt de la societat catalanoaragonesa arran d'aquesta ampliació territorial i durant la segona meitat del segle XIII, perquè fou un temps d'inflexió en qüestions importants del model polític d'organització de la societat baixmedieval i en el desplegament dels nous poders urbans.

Potser, doncs, podríem parlar de conseqüències i canvis de tipus social (les migracions de la gent, canvis en la situació del camperolat o l'ascens de la burgesia urbana); d'altres de tipus econòmic, com ara la gran reorganització de l'espai cultivat a les regions conquistades i, sobretot, l'ampliació de les xarxes comercials i els mercats a noves ciutats, i encara altres de tipus polític, sovint més fàcilment identificables per haver deixat un rastre documental de privilegis i legislació, com ara: un estat de quatre regnes, el naixement d'un poder municipal autònom en mans de la burgesia, la promulgació de lleis públiques de caràcter territorial, o la concreció del sistema de poder parlamentari de les corts, és a dir, el desplegament d'un model polític basat en la negociació entre els grups socials dirigents, escenificada a les Corts i que ha rebut el nom, en certa manera mític, de "pactisme", com a mètode i pràctica de la confrontació política.

ELS MOVIMENTS MIGRATORIS DE LA POBLACIÓ CRISTIANA I MUSULMANA

Evidentment i ateses les característiques de les conquestes medievals d'al-Àndalus, un dels processos socials més rellevants que comportaren fou el gran trasbalsament de població que s'hi produí. A l'illa de Mallorca, la major part de la seva població andalusina fou expulsada o, en major mesura, esclavitzada, mentre que al País Valencià hi hagué així mateix una elevada expansió dels seus habitants musulmans de pràcticament tots els nuclis urbans i de les zones agràries més riques, amb migracions vers l'interior o vers el regne de Granada i el Magrib, sense oblidar l'esclavització d'una part més limitada d'ells. Mentre uns autors com ara J. Torró, R. Soto, o A. Mas han insistit en l'impacte destructiu de la conquesta, altres com ara R. I. Burns han destacat més la continuïtat de part dels habitants mercès als pactes de rendició.²²

En tot cas, paral·lelament, es produí la migració de milers de famílies, fonamentalment pageses però també algunes d'artesans, mercaders i jueus de tot Catalunya i l'Aragó vers Mallorca i el País Valencià: és el fenomen social que en altres moments s'ha anomenat el "re poblament". Tot i que tradicionalment la bibliografia s'ha fixat més en els participants en les conquestes entre 1230 i 1248 (a través de les nòmines de beneficiaris dels repartiments), en realitat la migració fou un procés de llarga durada que perdurà durant tota la segona meitat del segle XIII i encara inicis del XIV, si bé amb algunes diferències d'intensitat segons regions i dècades, tal com s'evidencia a partir dels estudis antroponímics d'E. Guinot. També estudis de cas com el de J. Torró sobre la vila d'Alcoi, fundada el 1256 (i rellevant per la riquesa de la documentació local conservada), palesen com al sud del País Valencià la major intensitat de la migració popular tingué lloc entre 1280 i 1310, en passar d'una cinquantena de famílies a més de dues-centes.²³

Socialment, cal tenir en compte que, en les regions d'arribada del sud de la Corona d'Aragó, aquest assentament dels immigrants fou generalment sobre llocs on havia estat desplaçada i expulsada la població musulmana local, i no tingué un component rígid de control. Ben al contrari, són usuals els indicis de famílies de pagesos que arriben a una localitat i que, un temps després, ja havien emigrat a una altra a la recerca de millors condicions: ni la corona ni la noblesa feudal, en general, pogué dirigir els moviments de població, sinó que feien ofertes de donació de terres o atorgaven cartes de poblament a un reduït grup de camperols i, durant les dècades següents, seguien arribant-hi noves famílies que rebien en molts casos el mateix marc de drets i obligacions que els primers pobladors, almenys durant el segle XIII.²⁴

A més a més, aquest gran moviment poblacional tingué dues altres conseqüències importants. D'una banda, els buits de població que generà a la Catalunya Vella i

Aragó, un aspecte fins ara no massa tractat en les investigacions, però sens dubte de notable rellevància pel seu impacte a les zones d'antiga feudalització. Pels indicis de qui fou la gent que arribà al País Valencià, hi hagué migració de totes les comarques de Catalunya i d'Aragó, potser amb més intensitat de la regió centreoccidental de Catalunya, però el que no sabem fins ara és quins sectors socials de la pagesia i de l'artesanat prengueren la decisió d'emigrar al sud, per quines raons i mitjançant quins mecanismes, si per simple decisió personal o per pressió senyorial; si a les zones de senyoria calia permís o no, etc.

Sembla raonable pensar que migrarien les capes més empobrides de la població rural i urbana del moment, perquè serien aquells disposats a jugar-se el futur; també és possible pensar que, en senyories amb més pressió d'obligacions, marxarien més, però, al mateix temps, almenys part de la gent que marxava degué generar canvis entre els qui es quedaven: possibilitat d'accedir a algunes terres, a ocupar un mas, a rebre herències en uns anys, etc. Per exemple, s'ha apuntat en algun moment si la generalització (que no aparició) de la condició de pagès de remença a les darreries del XIII no estaria relacionada amb la voluntat senyorial de garantir la continuïtat de les explotacions agràries de la Catalunya Vella davant aquest procés migratori.²⁵

D'altra banda cal tenir en compte el fenomen de la nova intensa relació amb la societat islàmica tot i que vençuda militarment. Evidentment no era una novetat ja que tant a la vall de l'Ebre com a la Catalunya Nova hi havia hagut aquest contacte al llarg del segle XII, però ara, especialment al País Valencià, es produí, més enllà de la terrible violència de la conquesta i les expulsions, una coexistència de les dues societats a nivells molt igualats, ja que calculem que durant el segle XIII s'hi mantingué una població islàmica superior al 50% dels seus habitants, per la qual cosa el contacte a nivell sociològic i antropològic degué ser de notable entitat. Pensem en qüestions com els aliments, robes, costums, objectes o vocabulari, sovint de forma imperceptible per als mateixos protagonistes, però inevitables en darrera instància, tal com ha estudiat R. I. Burns per als mudèjars, i Th. F. Glick en el cas de la transmissió parcial dels usos, costums i vocabulari dels sistemes de reg andalusins.²⁶

Així mateix també haurem de considerar les diferents decisions que prengué l'Església per fer front a la situació de les desenes de milers de musulmans que restaven sota la seua senyoria, fins i tot directa. Per exemple, l'orde dels dominicans establí estudis d'àrab als seus recents convents de València i Xàtiva per poder predicar i convertir els sarraïns valencians al cristianisme, en la qual cosa fracassà totalment i els abandonà poc després,²⁷ però paral·lelament tant el bisbe de València com els ordes militars del Temple i Hospital no dubtaren en respectar els seus vassalls musulmans a les seves senyories de Xivert, Onda, Montroi o Perputxent, sense plantejar-se de cap manera la seva expulsió o conversió.

UNES NOVES ESTRUCTURES AGRÀRIES EN EL MARC DE LA SENYORIA FEUDAL

Atesa la significació de la migració de milers de famílies de pagesos durant la segona meitat del segle XIII vers el sud de la Corona d'Aragó, sembla lògic plantejar que això hagué de produir alguns canvis en la pressió sobre la terra i les roturacions en els territoris primigenis de Catalunya i l'Aragó pirinenc. No és una qüestió, però, que haja estat estudiada de forma concreta i, en general, fins ara no ha estat considerada com una variable significativa, a diferència del que és habitual de trobar en la bibliografia sobre la Corona de Castella i els efectes del repoblament d'Andalusia, també en el segle XIII.

L'excepció ve pràcticament per la banda de la jurisdicció, tal com hem comentat abans, ja que seria la por a la migració vers el sud per part de molts senyors catalans allò que pogué influir en l'augment de la pressió jurisdiccional sobre la pagesia de la Catalunya Vella i les comarques centrals. De fet no són estranyes les notícies entre els anys 1260 i 1300 sobre adscripció forçada a la terra *–hominis proprii, solidi et affocati*, els plets per la interpretació dels drets senyorials i les obligacions de declarar i reconèixer per escrit els censos que pagaven els pagesos: són les conegudes com capbreuacions.²⁸

En la pràctica, però, on es donaren realment les transformacions més grans de les estructures agràries fou, justament, a les regions conquerides als musulmans. L'anomenat repoblament comportà la direcció per part del poder feudal (la monarquia a les viles reials i la noblesa, laica o eclesialística, a les seves senyories) del procés de fundació de viles i pobles de colonització mitjançant les cartes de poblament. I també comportà, paral·lelament, l'establiment de petites explotacions agràries a les famílies pageses que emigraren vers València i Mallorca, amb un important trencament de les formes d'organització del parcel·lari i d'explotació de la terra per unitats familiars reduïdes, però també dels conreus (nou predomini del cereal i la vinya), o l'extensió de la ramaderia, tal com han estudiat a Mallorca R. Soto, H. Kirchner i G. Jover.²⁹

En el cas del País Valencià hi ha zones en les quals s'hi mantingué la població musulmana anterior, i tot indica que allí les hortes irrigades i el conreu del secà no patiren canvis notables, però a les zones de repartiment de terres als colons cristians hem de parlar de la concentració del poblament en viles més grans i la consegüent desaparició del poblament dispers en alqueries; d'una reparcel·lació i extensió important de la zona cultivada, especialment al secà, de la qual és testimoni, per exemple, la microtoponímia amb l'expressió "sorts" o "sortes", per a indicar la nova zona parcel·lada en el XIII i repartida en lots als colons cristians; i també de la citada difusió del conreu del cereal panificable i, sobretot de la vinya, un fet ben documentat en els nous establiments de terres d'aquesta època.³⁰

D'altra banda, l'assentament dels colons cristians a Mallorca i València comportà la fundació d'uns centenars de noves viles i comunitats rurals, reconegudes amb un esta-

tut jurídic i, sovint, amb alguns privilegis atorgats per escrit, a més de milers de noves explotacions familiars pageses en unes condicions jurídiques i econòmiques sens dubte més favorables per a elles que no a moltes zones de la Catalunya Vella, a més d'unes possibilitats d'organització col·lectiva al voltant de la creació de municipalitats autònomes en cadascuna d'aquestes comunitats rurals. Efectivament, mentre a la Catalunya Vella la parròquia havia estat la cèl·lula primera de congregació de les famílies camperoles, a les terres del sud jugà aquest paper el municipi rural, el qual es generalitzà en el darrer quart del segle XIII tant a Mallorca com al País Valencià, com també al sud de la Catalunya Nova i a la regió de Terol.³¹

A més a més, el conegut com *Privilegium Magnum* atorgat pel rei Pere el Gran a les Corts de València de desembre del 1283 declarava, entre altres coses, la llibertat de residència de tots els habitants d'aquest regne, més enllà del terme on tingueren les terres: és a dir, la condició de vassall venia marcada pel lloc de residència –lliure–, i no per la cessió de terres en una senyoria, de tal manera que, si més no en algunes zones, era possible físicament viure en reialenc però cultivar terres d'una senyoria veïna, tal com passava a l'Horta de València.³²

Tot i això cal afirmar que, més enllà de les dinàmiques de creixement i colonització que apuntem i les parcials millores de sectors del camperolat, el model de relacions socials feudals basat en la senyoria continuà ben establert i ferm durant la segona meitat del segle XIII, amb una jurisdicció privativa en mans de la noblesa que no es va veure pràcticament afectada per l'extensió del domini reial o per les noves competències dels municipis. La senyoria, amb els seus drets sobre la terra i sobre les persones, continuà sent la forma de domini bàsica del món rural de la Corona d'Aragó del segle XIII, i les conquestes dels nous regnes l'estengueren de forma ben sòlida a les terres balears i valencianes.³³

A tall d'exemple, cal indicar que el repartiment reial de l'illa de Mallorca de l'any 1230 comportà la donació de la meitat de l'illa a l'alta noblesa que participà de la guerra de conquesta, però que, dins la meitat reial, la corona atorgà multitud de petites heretats i termes a nobles i eclesiàstics, tal com ha estudiat R. Soto. O, en el cas del País Valencià, a les darreries del segle XIII vora dos terços del seu territori ja eren senyoriales, fonamentalment senyories de la noblesa laica que concentraven la major part de la població musulmana que no havia estat expulsada.³⁴

UNA SOCIETAT BURGESA I MERCANTIL

Com és ben conegut, a mitjan segle XIII el món mediterrani, i per tant la Corona catalanoaragonesa, es trobava immers en un clar procés de desenvolupament de les ciutats, tant des del punt de vista físic, demogràfic i polític com del social –els burgesos o ciutadans– i les seves funcions econòmiques, primordialment encara més de caire mercantil que no manufacturer. En aquest context, sense cap

mena de dubte, Barcelona era vers el 1250 la capital urbana, econòmica i burgesa de la corona catalanoaragonesa, tot i el desplegament comercial i tèxtil de Perpinyà; però les conquestes de Mallorca i València, i més concretament la conversió d'aquestes dues ciutats andalusines en les capitals dels nous regnes annexats a la monarquia catalana, comportà un eixamplament ben notable de l'escenari urbà i mercantil, ja que esdevingueren els pols d'un triangle mercantil d'intercanvi, que s'estenia també a la ciutat de Perpinyà i a Tortosa.³⁵

Tot i que el veritable desplegament comercial marítim tingué el seu esplendor als segles XIV i XV, fou ara quan s'assentaren les seves bases organitzatives, ja que al tradicional comerç internacional marítim s'afegí així en paral·lel l'augment de la demanda i del consum de sectors del món rural i de la mateixa població urbana. És per això que podem parlar, fins i tot, de tres àmbits d'activitat comercial que anaren entrecruant-se i teixint-se al llarg de la segona meitat del segle XIII: d'una banda, les rutes ja obertes en la centúria anterior per Barcelona i que es basaven en la mercaderia de les espècies, la ruta de la Mediterrània oriental vers Alexandria, Beirut, Xipre, etc.³⁶ Tot i això, cal tenir en compte que la incorporació de l'illa de Mallorca, com després la de Sardenya, comportà un augment paral·lel de la conflictivitat, fins i tot bèl·lica, amb les altres potències del Mediterrani occidental com ara Gènova.³⁷

Complementant el circuit anterior, va establir-se progressivament, a partir de la dècada del 1240, un triangle entre les tres capitals marítimes (Barcelona, Mallorca i València), que redistribuïa productes entre elles tot i que amb una jerarquia de funcions. Mentre que Barcelona jugà el paper de pol dels productes més llunyans i de major valor, Ciutat de Mallorca esdevingué un dels ports d'intercanvi al bell mig de la Mediterrània occidental, aprofitant la seua posició geogràfica, de manera que aconseguí des del principi moure molts més productes dels que necessitava per al seu consum.³⁸

Per la seua banda, València durant el XIII fou fonamentalment el punt d'arribada de les manufactures de Barcelona, les capitals occitanes i ciutats italianes, per a distribuir-les vers l'interior del regne, mentre que el seu comerç exterior marítim estigué bàsicament dedicat a l'exportació de matèries primeres, sense oblidar el tràfic dels musulmans valencians venuts com a esclaus. Per això, aquesta època ha estat qualificada com de "comerç colonial", cosa lògica atès que es tractava encara del període de colonització i conformació del patriciat urbà de la capital valenciana.³⁹ No és casualitat, doncs, que sigui a Barcelona on el 1279 els grans mercaders crearen per primera vegada el Consolat de Mar, amb competències específiques per a jutjar els plets dels seus negocis, o que el primer desplegament de consolats en més d'una dotzena de ports de la Mediterrània, tot i acollir en les seues estades els mercaders de tota la corona, sigui patrocinat bàsicament per aquesta ciutat.⁴⁰

En paral·lel a aquesta activitat comercial, les capitals de la Corona d'Aragó anaren acollint de manera creixent al

llarg del segle XIII una activitat manufacturera que ultrapassava la mera funció artesana del proveïment de la localitat. Si bé és cert que, tant ara com en els dos segles posteriors, usualment els draps de luxe continuaren arribant de Flandes o Itàlia, a poc a poc les ciutats catalanes del Doscents, especialment Barcelona i Perpinyà, protagonitzaren el desenvolupament d'una veritable manufactura tèxtil que podia competir amb els draps occitans de qualitats mitjanes per a consums interns populars.⁴¹

No és d'estranyar, doncs, que al llarg del segle XIII s'organitzessin en aquestes ciutats les primeres confraries o corporacions d'ofici –el nom de 'gremi' no era usual. Sota el paraigua de la protecció religiosa, els artesans del mateix ofici o d'oficis relacionats anaren organitzant-se en entitats més de solidaritat mútua que de competències professionals, perquè en la pràctica foren els consells municipals els que a les darreries del segle tendiren a monopolitzar les competències de supervisió tècnica i professional.⁴²

Fins i tot podria dir-se que a partir d'aquest moment la Corona catalanoaragonesa esdevingué un estat vertebrat des de les ciutats, ja que aquestes es convertiren en els nusos del poder polític reial, en seus dels poderosos consells municipals que negociaven les grans qüestions de la vida pública amb la corona, en els indrets on començaren a celebrar-s'hi les corts dels regnes, i en domicili de la poderosa burgesia urbana, però també i cada vegada més, en residència de la noblesa feudal i de les jerarquies eclesiàstiques, tal com s'evidencia a Barcelona, estudiada per C. Batlle.⁴³

LES TRANSFORMACIONS DEL PODER POLÍTIC: CORONA, MUNICIPIS I LEGISLACIÓ

Evidentment, un procés històric de tal envergadura com les conquestes de Mallorca i València en poc més de quinze anys comportà una transformació en l'estructura política de la Corona catalanoaragonesa, començant pel fet de les noves titulacions dels monarques (passaren de ser reis d'Aragó i comtes de Barcelona, a ser també reis de Mallorca i València). De fet una de les grans diferències amb la coetània conquesta de Sevilla, Còrdova i de tota la vall del Guadalquivir pel rei castellà Ferran III, fou que Jaume I decidí no incorporar Mallorca i València als dos regnes preexistents sinó mantenir-los amb una entitat pròpia. Aquesta decisió comportà, per exemple, la possibilitat de dividir l'herència reial, tal com de fet va dur a terme el rei Jaume I en morir el 1276, però també, de retruc, la necessitat de definir i concretar les fronteres entre Aragó i Catalunya o entre Aragó i València.⁴⁴

En segon terme, durant la segona meitat del segle XIII, la corona anà confegint a poc a poc un discurs polític que reclamava la superioritat del poder reial, amb la pretensió d'estendre'l a tots els territoris sota la seua sobirania, per a la qual cosa l'entorn d'assessors reials, juristes i eclesiàstics formats en la nova tradició legislativa procedent de Bolonya, va plantejar la recuperació del dret romà o dret

comú, que a grans trets reivindicava la superioritat de l'autoritat pública sobre tota la població dels seus regnes. Els resultats més primerencs d'aquest plantejament foren la *Carta de Franquesa de Mallorca*, atorgada pel rei l'1 de març de 1230, i el *Costum de València*, atorgat probablement a la primavera de 1239 i transformat en els *Furs de València* a partir de les modificacions introduïdes pel mateix monarca el 1250, i de nou el 1261 i 1271. Aquest text, successivament reformat, constitueix un dels primers codis romanistes d'Europa, en paral·lel a les famoses *Partidas* del rei Alfons X de Castella, amb la diferència ben notable, però, de la vigència definitiva dels *Furs de València*, mentre que les *Partidas* restaren pràcticament com un text teòric no aplicat en la realitat per l'oposició frontal de la noblesa castellana.

A més a més, aquesta qüestió de la legislació territorial atorgada als nous regnes conquerits tingué repercussions a Catalunya i Aragó, ja que animà el procés de territorialització de les respectives tradicions jurídiques feudals. Així, en un curt període de temps, entre 1247 i 1251, es concentrà la territorialització dels tres codis legislatius mitjançant la seva aprovació a les Corts respectives. En el primer d'aquests anys, el rei convocà les Corts d'Aragó a la ciutat d'Osca, en les quals es promulgà la recopilació de lleis duta a terme per manament reial pel bisbe Vidal de Canyelles, i que prengué el nom de *Furs d'Aragó*. A principis de 1250 fou la conversió del *Costum* en els *Furs de València* mitjançant la incorporació d'un bon nombre de privilegis reials, text promulgat pel mateix monarca a Morella. I el 1251 se celebraren les Corts catalanes a Barcelona, que aprovaren la reorganització i compilació dels *Usatges* com a legislació general del Principat.⁴⁵

Paral·lelament, la segona meitat del segle XIII va veure el desplegament definitiu dels poders municipals, primer a les grans ciutats i viles reials, però que a les darreries del segle van arribar fins als municipis senyorials, almenys a València i la part meridional de Catalunya i Aragó. Aquesta creació per part del rei Jaume I d'unes institucions municipals autònomes tingué molt a veure amb la necessitat de la corona de rebre el suport polític i econòmic de la burgesia urbana, dels ciutadans, com a contrapès al poder de la noblesa feudal. A partir dels privilegis atorgats a Tàrraga (1242), Montpeller (1246), València (1245) i Ciutat de Mallorca (1249), seguiren els corresponents a Barcelona (1249, 1258, 1260, 1265, 1274), Lleida (1264) i Perpinyà (1273), i per a les ciutats aragoneses de Terol (1245), Jaca (1250), Daroca (1257), Osca (1261) i Saragossa (1271).⁴⁶

Bàsicament el seu objectiu fou la creació d'un espai de decisió política autònom de la corona, que al poc esdevingué també judicial i fiscal, i traspassat als ciutadans i prohoms de cadascuna de les poblacions, a les seues oligarquies urbanes. El model formal es generalitzà al voltant d'un executiu col·lectiu format per jurats, paers o cònsols, una assemblea consultiva formada per un nombre variable de consellers amb una representació parroquial i gremial, i un poder judicial en mans del justícia. Tots aquests

càrrecs eren ocupats de forma anual pels veïns, elegits entre ells per diversos sistemes més o menys indirectes.⁴⁷

BALANÇ FINAL

En resum, és evident que les ràpides conquestes de les Illes Balears i del País Valencià a meitat del segle XIII comportaren importants transformacions polítiques, socials, humanes i econòmiques en la societat i l'estat catalanoaragonès del moment, sense oblidar l'expansió de la llengua catalana i de la religió cristiana, per exemple, o la difusió de l'art gòtic als nous territoris, tot i que en aquest treball no ens hem centrat en aquestes darreres qüestions.

Afortunadament s'han conservat unes fonts documentals destacades sobre tot aquest procés, des dels *Llibres del Repartiment* fins a la burocràcia de la cancelleria reial, la qual cosa ha permès que en els darrers vint anys s'haja profunditzat força sobre les qüestions del poblament dels nous territoris, la destrucció de la societat musulmana anterior i la construcció d'una de nova de tipus feudal. La bibliografia anterior havia donat major importància a la vessant de les majors llibertats i franqueses dels nous territoris, dels camperols i burgesos de les ciutats, però, sense menystenir això, actualment sembla més estès el plantejament de entendre tot aquest procés com una ampliació de la societat feudal de Catalunya-Aragó.

Fins ara no ha estat fàcil avaluar l'impacte de tot plegat en la societat rural i en part urbana d'aquests dos darrers territoris primigenis, però sí sembla clar que, a meitat del segle XIII, coincidiren a la Corona d'Aragó les transformacions produïdes per les noves societats de colons pobladors establertes a Mallorca i el País Valencià amb la dinàmica de fons de canvi i creixement, especialment visible en el cas de Catalunya. Així és com es reforçà el procés d'enlairament de la ciutat de Barcelona, econòmicament i política, la qual cosa vol dir el del seu patriciat burgès, i també l'ampliació de les xarxes comercials i el primer desplegament de la manufactura.

Per tant no podem considerar estrany que, entre el motor de la burgesia mercantil de Barcelona i el pes dels nous ciutadans de Mallorca i València, la corona trobés un escenari favorable per animar reformes polítiques de gran envergadura: la concessió d'autonomia als municipis, la participació d'aquests en el sistema parlamentari de les Corts, i la promulgació per la corona de legislació de tipus territorial basada en la recuperació del dret públic romà. Una aliança, doncs, de corona i patriciat urbà davant la noblesa que, tot i les rebel·lions d'aquesta, podem dir que esdevingué definitiva en el pas a la baixa edat mitjana.

NOTES I REFERÈNCIES

[1] Són abundants les històries de la Corona d'Aragó medievals però per a un lector anglosaxó poden citar-se, tot i que amb alguns anys al damunt, les de J.

N. HILLGARTH. *The Problem of a Catalan Mediterranean Empire, 1229-1327*. London 1975; TH. N. BISSON. *The Medieval Crown of Aragon. A Short History*. Clarendon Press, Oxford 1981. Les més recents poden ser: E. BELENGUER, F. GARÍN (eds.), *La Corona d'Aragó, segles XII-XVIII*. Generalitat Valenciana, València 2006; E. BELENGUER (dir.). *Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1: *L'època medieval (1137-1479): De Peronella i Ramon Berenguer IV a Ferran II*. Edicions 62, Barcelona 2007.

[2] Vegeu, per exemple, l'explicació de F. SABATÉ. «Catalunya medieval». *Història de Catalunya*, A. BALCELLS (ed.). L'Esfera dels llibres, Barcelona 2004, p. 101-334, o de M. AVENTÍN, J. M. SALRACH. *Història medieval de Catalunya*. Proa, Barcelona 1998.

[3] F. SOLDEVILA. *Història de Catalunya*, 3 vols. Alpha, Barcelona 1962 (1^a ed. 1934-35). Són magnífics els treballs sobre historiografia i medievalisme de P. VICIANO; recomanem els seus llibres *Des de temps immemorial*, Tàndem edicions, València 2003, (p. 190-193 els seus comentaris sobre F. Soldevila i Jaume I), i *El regne perdut. Quatre historiadors a la recerca de la identitat valenciana*, Afers, Catarroja-Barcelona 2005.

[4] J. REGLÀ. *Aproximació a la història del País Valencià*. E. Climent editor, València 1968; J. FUSTER. *Nosaltres els valencians*. Edicions 62, Barcelona 1962; C. BATLLE. «L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)», vol.3 de *Història de Catalunya*, dir. per P. VILAR. Edicions 62, Barcelona 1999.

[5] A. SANTAMARIA. «En torno a la evolución del modelo de sociedad en el reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)». *Estudis Balearics*, I/3 (1981), p. 1-195; A. SANTAMARIA. *Ejecutoria del Reino de Mallorca*. Palma, Ajuntament de Palma de Mallorca 1990; A. UBIETO. *Orígenes del reino de Valencia*, 2 vols. Anubar, Valencia-Zaragoza 1975-1977; R. FERRER NAVARRO. «Ampliación de la corona de Aragón. I. El reino de Valencia». *La Corona de Aragón*, vol. 3. Ed. Aragón, Barcelona-Zaragoza 1988, p. 173-241; R. FERRER NAVARRO. *Conquista y repoblación del reino de Valencia*. Del Senia al Segura, Valencia 1999.

[6] Fa un balanç dels nous corrents historiogràfics P. VICIANO. «La recerca sobre el feudalisme català medieval: un assaig des de la perifèria». *Afers*, 50 (2005), p. 43-71. Una selecció d'autors sobre el tema pot ser la següent: F. SABATÉ. *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿conquesta o repoblació?*. Universitat de Lleida, Lleida 1996; F. SABATÉ. «La feudalització de la societat catalana». *El temps i l'espai del feudalisme*. Pagès, Lleida 2004, p. 221-405; A. VIRGILI. *Ad detrimentum Yspanie: la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Publicacions de la Universitat de València, València 2001; J. PORTELLA. «La conquesta catalana i l'estructuració d'una nova formació social a Mallorca. Un estat de la qüestió». *I Col·loqui*

- d'Història Agrària*. Institutió Alfons el Magnànim, València 1983, p. 119-131; R. SOTO, G. JOVER. «Colonización feudal y organización del territorio, Mallorca, 1230-1350». *Revista de Historia Económica*, 20 (2002), p. 439-477; A. FURIÓ, F. GARCIA-OLIVER. «Dificultats agràries en la formació i consolidació del feudalisme al País Valencià». *Estudi General (Actes del Col·loqui La formació i expansió del feudalisme català)*, 5-6 (1985-86), p. 291-310; P. IRADIEL. «Cristianos feudales en Valencia. Aspectos sobre la formación del territorio y de la sociedad». *España-Al-Andalus. Sefarad: síntesis y nuevas perspectivas*. Universidad de Salamanca, Salamanca 1990, p. 49-67; E. GUINOT. *Feudalismo en expansión en el norte valenciano*. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana 1986; J. TORRÓ. *La formació d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*. Diputació de València, València 1992.
- [7] J. TORRÓ. *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1236-1276)*. Publicacions de la Universitat de València, València 1999; J. TORRÓ. «Pour en finir avec la Reconquête. L'occupation chrétienne d'al-Andalus, la soumission et la disparition des populations musulmanes (XIIe-XIIIe siècle)». *Cahiers d'Histoire*, 78 (2000), p. 79-97; R. SOTO. «De la agricultura andalusí a la feudal: ¿una ruptura agroecológica? (Mallorca, 1230-1350)». *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba*. Madrid 2003, p. 25-52.
- [8] Cal indicar que aquests plantejaments no sols han estat exposats de forma agressiva amb boicots a conferències i congressos acadèmics, sinó que s'involucionaren directament en la lluita política contra les organitzacions socials i polítiques d'esquerres. En particular, prengueren una actitud d'acusacions intolerants i persecució contra el professorat universitari de les Facultats d'Història i Filologia de la Universitat de València, ampliat en general a tot el món intel·lectual.
- [9] Enguany, 2008, vuitè centenari del naixement del rei Jaume I ha estat generós en noves edicions de la crònica reial. Tanmateix cal recomanar les clàssiques per la seua qualitat i valor de la informació com a edicions crítiques i, especialment, la de F. SOLDEVILA: *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei en Jaume*, revisió filològica de J. BRUGUERA, revisió històrica de M. T. FERRER I MALLOL, IEC, Barcelona 2007.
- [10] L'edició del còdex àrab-llatí va ser feta per J. BUSQUETS MULET. «El código latino-arábigo del Repartimiento de Mallorca (Parte latina)». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 28/30 (1947-1952), p. 708-758, i ell mateix, «El código latino-arábigo del Repartimiento de Mallorca (Parte árabe)», *Homenaje a Millás Vallicrosa*, t. 1. CSIC, Barcelona 1954, p. 243-300. El còdex català va ser publicat per R. SOTO. *Còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*. Conselleria d'Educació i Cultura, Palma 1984; i quant al text de la porció del comte Nunó Sanç fou editat per G. ROSSELLÓ-BORDOY, A. MUT CALAFELL. *La "Remenbrança..." de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*. Edició facsímil, transcripció i notes. Govern Balear, Palma 1993. Enguany acaben de ser publicats tots tres, revisats, per G. ROSSELLÓ-BORDOY. *Llibre del Repartiment de Mallorca i la documentació feudal*. Parlament de les Illes Balears, Palma 2008.
- [11] A hores d'ara disposem de dues edicions modernes del Llibre del Repartiment de València, A. FERRANDO FRANCÉS. *Llibre del Repartiment del Regne de València*, introducció, edició crítica i traducció del llatí al català. V. Garcia editors, València 1978; M^a. D. CABANES PECOURT, R. FERRER NAVARRO. *Llibre del Repartiment del Regne de Valencia*, edició, estudio preliminar e índices, 3 vols. Anúbar, Zaragoza 1979-80.
- [12] Són moltes les publicacions que han fet estudis parcials del repoblament a partir de les dades dels *Llibres del Repartiment*, especialment al País Valencià. Els principals estudis històrics a partir del seu contingut poden ser, per a Mallorca, els de R. SOTO. «Repartiment i "repartiments": l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII». *De al-Andalus a la sociedad feudal: los repartimientos bajomedievales*. CSIC, Barcelona 1990, p. 1-51; R. SOTO, A. MAS. «El repartiment de Mallorca: diversitat de fonts i d'interpretacions metrologicals». *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó: segles XII- XIII*. Publicacions de la Universitat de València, València 2007, p. 75-113. Sobre el País Valencià, E. GUINOT. «El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural». *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó...*, p. 115-199; J. TORRÓ. «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)». *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó...*, p. 201-276. Amb un plantejament històric diferent, R. FERRER NAVARRO. *Conquista y repoblación del reino de Valencia*. Del Senia al Segura, València 1999.
- [13] Les cartes de poblament valencianes estan editades per E. GUINOT. *Cartes de poblament medievals valencianes*. Generalitat Valenciana, València 1991. Sobre la riquesa de la documentació local per a conèixer el procés de la lenta colonització de la segona meitat del XIII són un bon exemple la sèrie de l'Escrivania de Cartes Reials, de l'Arxiu del Regne de Mallorca, i, en el cas valencià, els arxius municipals d'Alcoi i Cocentaina, els quals han permès estudis tan detallats com els de: J. TORRÓ. *La formació d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*. Diputació de València, València 1992, i el de C. FERAGUD. *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina*,

- 1245-1304. Universitat de València-Ajuntament de Cocentaina, València 2003.
- [14] A. SANTAMARIA. «La Carta de Franquesa de Mallorca, estatuto constituyente del Reino». *Anuario de Estudios Medievales*, 17 (1987), p. 207-228.
- [15] La més completa edició dels *Furs de València* és la de A. GARCIA, G. COLON, V. GARCIA EDO. *Furs de València*, 9 vols. Ed. Barcino, Barcelona 1973-2002. També l'edició dels *Furs de València* del segle XIII de P. LÓPEZ ELUM. *Los orígenes de los Furs de València y de Las Cortes en el siglo XIII*. Biblioteca Valenciana, València 2001.
- [16] Hi ha diverses biografies del rei Jaume I, però caldria citar-ne, si més no, tres d'enguany: A. FURIÓ. *El rei conqueridor. Jaume I, entre la història i la llegenda*. Bromera, València 2007; E. BELENGUER. *Jaume I i el seu regnat*. Pagès ed., Barcelona 2008; S. CINGOLANI. *Jaume I: història i mite d'un rei*. Edicions 62, Barcelona 2008.
- [17] A. MAS FORNERS. «Un regne dins la mar. El procés migratori català i l'extinció de la població indígena a Mallorca». *L'Avenç*, 290 (2004), p. 35-39; R. SOTO. «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 30 (1994), p. 167-206.
- [18] P. CATEURA. *Mallorca en el siglo XIII*. El Tall Editorial, Mallorca 1997, p. 69-71; E. K. AGUILÓ. «Actes de venda o modificació de domini atorgats pels primers grans porcioners de l'illa». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 13 (1910-11), p. 284-6; P. CATEURA. «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía (siglo XIII y primera mitad del siglo XIV)». *Estudis Baleàrics*, 6 (1982), p. 103-4.
- [19] Dels treballs de R. SOTO podem destacar, «Alguns casos de gestió "colonial" feudal a la Mallorca del segle XIII». *Estudi General. Actes del Col·loqui La formació i expansió del feudalisme català*, 5-6 (1985-86), p. 345-410; R. SOTO. «La porció de Nunó Sanç: repartiment i repoblació de les terres del sud-est de Mallorca». *Afers*, 18 (1994), p. 347-365; R. SOTO, G. JOVER. «Colonización feudal y organización del territorio...», p. 439-477. De J. PORTELLA. «La colonització feudal de Mallorca: els primers establiments de l'alqueria de Deià». *Estudi General. Actes del Col·loqui La formació i expansió...*, p. 331-343; J. PORTELLA. «Cómo se exporta el feudalismo: el caso de Mallorca». *L'incastellamento. Actas de las Reuniones de Girona*. Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, Roma 1998, p. 85-98; A. MAS FORNERS. «Petits senyors i grans pagesos. Diferenciació econòmica i conflictivitat social a la ruralia de Mallorca (1229-1350)». M. BARCELÓ et al. (eds.). *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*. Publicacions de la Universitat de València, València 2003, p. 465-502.
- [20] Entre l'abundant bibliografia sobre el procés poblador del regne de València podem destacar els treballs: J. TORRÓ. *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència...*; J. TORRÓ. *La formació d'un espai feudal: Alcoi...*; J. TORRÓ. «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)». *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 197-270; A. FURIÓ. «Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana». *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, I (1997), p. 131-166; E. GUINOT. *Els fundadors del Regne. Repoblament i llengua a la València medieval*, 2 vols. E. Climent ed., València 1999; E. GUINOT. «El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII...». p. 111-196; E. GUINOT. «Canvis i transformacions en l'organització del poblament al País Valencià arran de la conquesta feudal del segle XIII». *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, II (1998), p. 153-174.
- [21] Sobre aspectes més concrets veure J. TORRÓ. «La colonización del valle de Pego (c.1280-c.1300). Prospección y estudio morfológico: primeros resultados». *Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), p. 443-461; J. TORRÓ. «Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)». M. BARCELÓ et al. (eds.). *El feudalisme comptat i debatut*. Publicacions de la Universitat de València, València 2003, p. 153-200; J. TORRÓ. «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments del poblament mudèjar: la Montanea Valencie (1286-1291)». *Afers*, 7 (1988-89), p. 95-124; E. GUINOT. «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)». M. BARCELÓ et al. (eds.). *El feudalisme comptat i debatut...*, p. 361-388; J. TORRÓ, E. GUINOT. «De la Madina a la ciutat. Els pobles del sud i la urbanització dels extramurs de València (1270-1370)». *Saitabi*, 51-52 (2001-2002), p. 49-104. En el cas de Mallorca toquen el tema de la diferenciació pagesa: R. SOTO. «Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca del segle XIII». *Doctor Jordi Nadal: la industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, t.1. Universitat de Barcelona, Barcelona 1999, p. 375-401; R. SOTO. «De soldats de fortuna a pagesos: els primers colonitzadors de Mallorca». M. BARCELÓ et al. (eds.). *El feudalisme comptat i debatut...*, p. 315-347.
- [22] J. TORRÓ. «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments del poblament...», p. 95-124; J. TORRÓ. «Pour en finir avec la Reconquête. L'occupation chrétienne...», pp. 79-97; J. TORRÓ. *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència...*; R. SOTO. «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 30 (1994), p. 167-206; A. MAS FORNERS. «Un regne dins la mar. El procés migratori català i l'extinció de la po-

- blació indígena a Mallorca». *L'Avenç*, 290 (2004), p. 35-39; R. I. BURNS. *Islam under the Crusaders: Colonial Survival in The Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*. Princeton University Press, 1973 (hi ha traducció catalana *L'Islam sota els croats: supervivència colonial en el segle XIII al Regne de València*, 2 vols. E. Climent ed., València 1990); R. I. BURNS. «A Narrow Window: The Mudejars of the Kingdom of Valencia (1265-1270)». *Islamic Studies*, 30 (1991), p. 83-94.
- [23] E. GUINOT. *Els fundadors del Regne. Repoblament i llengua a la València medieval*, 2 vols. E. Climent ed., València 1999; J. TORRÓ. *La formació d'un espai feudal: Alcoi...*
- [24] E. GUINOT. «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)». M. BARCELÓ et al. (eds.). *El feudalisme comptat i debatut...*, p. 361-388; J. TORRÓ. *La formació d'un espai feudal: Alcoi...*
- [25] L. TO. «Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença». *Revista d'Història Medieval*, 6 (1995), p. 141-149; L. TO. «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la "remença" catalane (XIe-XIIIe siècles)». *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, 112 (2000), p. 827-865.
- [26] R. I. BURNS. «Spanish Islam in transition: acculturative survival and its price in the Christian Kingdom of Valencia, 1240-1280». *Islam and Cultural Change in the Middle Ages [=Moors and Crusaders in Mediterranean Spain]*. Wiesbaden 1975, p. 87-105; TH. F. GLICK, H. KIRCHNER. «Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: history and archaeology». *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource Use*. E. J. Brill, Leiden 2000, p. 267-329; i el magnífic llibre de TH. F. GLICK. *From Muslim Fortress to Christian Castle: Social and Cultural Change in Medieval Spain*. Manchester University Press, 1995 (traducció al castellà: *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España medieval*, Publicacions de la Universitat de València, València 2007).
- [27] R. I. BURNS. *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*. Cambridge, Massachussets 1967 (hi ha traducció al català: *El regne croat de València: Un país de frontera al segle XIII*. E. Climent ed., València 1993).
- [28] L. TO. «Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens...», p. 141-149; L. TO. «Servitude et mobilité paysanne...», p. 827-865.
- [29] R. SOTO, H. KIRCHNER. «Les tècniques agràries andalusines i les transformacions posteriors a la conquesta catalana a les Illes Balears». *Història de la ciència a les Illes Balears*, t.1. Govern de les Illes Balears, Palma 2006, p. 101-152; R. SOTO, G. JOVER. «Colonización feudal y organización del territorio...», p. 439-477; R. SOTO. «Conquesta, repartiment i colonització de Mallorca durant el segle XIII: un estat de la qüestió». *Anuario de Estudios Medievales*, 26 (1996), p. 605-645.
- [30] J. TORRÓ. «L'assalt a la terra: qüestions sobre l'abast de la colonització feudal al regne de València (1233-1304)». *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 1995, p. 317-338; J. TORRÓ. «La colonización del valle de Pego...», p. 443-461; J. TORRÓ. «Arqueologia de la conquesta. Registre material...», p. 153-200; E. GUINOT. «La implantació de la societat feudal al País Valencià del segle XIII: la gènesi de les senyories i l'establiment de les terres». F. SABATÉ, J. FARRÉ (coord.). *El temps i l'espai del feudalisme*. Pagès, Lleida 2004, p. 421-442; E. GUINOT. «El repartiment feudal de l'Horta de València...», p. 115-199.
- [31] F. GARCIA-OLIVER. *Terra de feudals...*, p. 95-110; A. FURIÓ. «Les comunitats rurals de l'Horta-Sud de l'Edat Mitjana als temps moderns». *Afers*, 11/12 (1991), p. 31-55; R. SOTO. «De soldats de fortuna a pagesos...», p. 315-347; P. CATEURA. «Dels prohoms als jurats: el municipi en la Mallorca dels segles XIII-XIV». *La Ciutat de Mallorca, 750 anys de govern municipal*. Ajuntament de Palma, Palma 2000, p. 11-28; R. NARBONA. «Inicios de la organización político-institucional en los municipios valencianos del siglo XIII». *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. Instituto Juan Gil-Albert, Alacant 1990, p. 199-208.
- [32] E. GUINOT. «Sobre la génesis del modelo político de la Corona de Aragón en el siglo XIII: pactismo, corona y municipios». *Res Publica. Revista de Filosofía Política*, 17 (2007), p. 151-174.
- [33] F. GARCIA-OLIVER. *Terra de feudals...*; E. GUINOT. «La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el Regne de València (segles XIII-XIV)». *Revista d'Història Medieval*, 8 (1997), p. 79-108; E. GUINOT. «La implantació de la societat feudal...», p. 421-442; A. FURIÓ. «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'Edat Mitjana». *Revista d'Història Medieval*, 8 (1997), p. 109-152; R. SOTO, G. JOVER. «Colonización feudal y organización del territorio...», p. 439-477.
- [34] E. GUINOT. «*Donamus et concedimus vobis*. Monarquia i senyorialització del patrimoni reial al País Valencià en temps de Jaume II». *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, t.I-2. Gobierno de Aragón, Zaragoza 1996, p. 219-236.
- [35] A. RIERA MELIS. «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana». *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Omega, Barcelona 1997, p. 1-61; A. RIERA MELIS. «Monedas y mercados en la Edad Media. El Mediterráneo noroccidental (ca. 1190-1350)». *Moneda y mo-*

- nedas en la Europa medieval (siglos XII-XV) (XXVI Semana de Estudios Medievales. Estella, 1999). Gobierno de Navarra, Pamplona 2000, p. 193-256.*
- [36] M. T. FERRER I MALLOL. «La Mediterrània dels segles XIII al XV: l'expansió catalana». *Mediterraneum: l'esplendor de la Mediterrània medieval, ss. XIII-XV*. Institut Europeu de la Mediterrània, Barcelona 2004, p. 143-159; M. T. FERRER I MALLOL. «I mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV». *Archivio Storico del Sannio*, 3 (1998), p. 41-101; C. BATLLE. *Fires i mercats, factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI a XV)*. R. Dalmau ed., Barcelona 2004.
- [37] A. RIERA MELIS. «El Mediterrani occidental al darrer quart del segle XIII: concurrència comercial i conflictivitat política». *Anuario de Estudios Medievales*, 26 (1996), p. 729-781; A. RIERA MELIS. «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 193-256.
- [38] P. CATEURA. «Re población, urbanización y comercio: El puerto de la ciudad de Mallorca». *Mayurqa*, 21 (1985-87), p. 91-99; P. CATEURA. *Mallorca en el segle XIII*. El Tall, Palma 1997.
- [39] P. IRADIEL. «En el Mediterráneo Occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja E. Media». *Desigualdad y dependencia. Areas. Revista de Ciencias Sociales*. Múrcia 1984, p. 64-77; D. IGUAL, G. NAVARRO. «Relazioni economiche tra Valenza e l'Italia nel basso Medioevo». *Medioevo. Sagge i rassegne*, 20 (1995), p. 61-98.
- [40] M. T. FERRER I MALLOL. «El Consolat de Mar i els Consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català». *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*. CSIC, Barcelona 1999, p. 53-79; C. CUADRADA. *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*. R. Dalmau editor, Barcelona 2001.
- [41] A. RIERA MELIS. «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico...», p. 1-61.
- [42] A. RIERA MELIS. «La aparición de las corporaciones de oficio en Cataluña (1200-1350)». *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa medieval*. Gobierno de Navarra, Pamplona 1993, p. 285-318.
- [43] C. BATLLE. «La burguesía de Barcelona a mediados del siglo XIII». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 3-4-5. Zaragoza 1982, p. 7-19; C. BATLLE. «Barcelona en el siglo XIII: la mentalidad burguesa». *Mayurqa*, 22 (1989), p. 57-68.
- [44] Vegeu per exemple la recent síntesi d'E. BELENGUER. *Jaume I i el seu regnat*. Pagès, Barcelona 2008.
- [45] Comenta amb més detall aquestes qüestions E. GUINOT. «Sobre la génesis del modelo político de la Corona de Aragón...», p. 151-174. Veure F. SABATÉ. «Corona de Aragón» *Historia de España. VIII. La época medieval: administración y gobierno*. Istmo, Madrid 2003, p. 237-458.
- [46] J. M. FONT RIUS. «Valencia y Barcelona en los orígenes de su régimen municipal». *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*. Barcelona 1985, p. 641-650; C. BATLLE. «Esquema de l'evolució del municipi medieval a Catalunya». *Estudis Baleàrics*, 31 (1988), p. 61-72; R. NARBONA. *Valencia, municipio medieval. Poder político y las luchas ciudadanas, 1239-1418*. Ajuntament de València, València 1995.
- [47] F. SABATÉ. *El territori de la Catalunya medieval: percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Fundació Salvador Vives i Casajua-na-Dalmau, Barcelona 1997; F. SABATÉ. «Municipio y monarquía en la Cataluña medieval». *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 13 (2000-2002), p. 255-282.

NOTA BIOGRÀFICA

El doctor Enric Guinot i Rodríguez és catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de València i membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans. És autor, entre altres, dels llibres: *Cartes de poblament medievals valencianes*, *Els límits del Regne*, *Els fundadors del Regne de València*, *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó* i diversos volums sobre les sèquies i comunitats de regants històriques valencianes. Les seues línies d'investigació estan enfocades a l'estudi del repoblament i l'antroponímia medieval del sud de la Corona d'Aragó, les senyories feudals i, en els darrers anys, el regadiu, la molinaria i les hortes medievals amb una vessant també d'estudis del paisatge i del seu valor com a patrimoni històric.

Algunes puntualitzacions sobre diversos aspectes de la història dels jueus a la Catalunya medieval*

Eduard Feliu i Mabres**

Rebut 30 juny 2008 · Acceptat 20 octubre 2008

RESUM

L'establiment de jueus als Països Catalans és anterior a l'any 1000. En els segles XII-XIII molts jueus exerciren d'administradors i financers al servei dels reis catalans, i com a delegats prop dels governs musulmans. En el segle XIII les comunitats jueves s'escamparen per nombroses poblacions catalanes, on es dedicaren intensament a activitats comercials i mestrals.

La denominació hebrea de Sefarad es referia en aquells temps a les terres musulmanes, i mai no enclou Catalunya, la qual formava un *continuum* polític, lingüístic i cultural amb els territoris de Provença. La denominació moderna de *sefardites* és, doncs, anacrònica, quan es refereix als temps anteriors a l'expulsió de 1492.

Els jueus, que eren considerats des de temps antics un grup etnoreligiós a part, podien aplicar les seves pròpies lleis en qüestions de dret privat i ensenyar la llengua i la cultura hebrees, bé que sempre tingueren el català com a llengua parlada. Catalunya produí figures eminents de la cultura hebraica medieval: Jafudà ben Barzilay, Abraham ben Hasday, Salomó ben Adret i Hasday Cresques, de Barcelona; Nissim ben Rovèn i Mossé ben Nahman, de Girona; Issac ben Sésset Perfet, de Barcelona, però resident a València; Simon ben Sémah Duran, de Mallorca; i Menahem ha-Meirí, de Perpinyà.

PARAULES CLAU: Catalunya jueva, dret hebraic, Šeṣarot, calls, Rashba, Ramban, disputes religioses, Sefarad.

ORIGEN DE LA POBLACIÓ JUEVA DE BARCELONA I ORGANITZACIÓ DE L'ALJAMA

Per bé que no sigui pas possible de datar el començament de l'establiment de jueus a les terres que després foren Catalunya, tot fa pensar que ja n'hi havia en temps molt antics, molt abans, si més no, que hi haguessin catalans conscients de ser-ho. Catalunya s'anà constituint, en unes terres on ja hi havia una població jueva convivint, diguem-ne des de sempre, amb la cristiana. Tot i l'escassetat de documents, n'hi ha prou, tanmateix, per a permetre'ns detectar la presència de jueus a l'alta edat mitjana. Referint-nos específicament als jueus de les terres avui catalanes, hi ha també testimoniatges molt antics de la seva existència entre els cristians. La làpida trilingüe de Tortosa (hebreu, grec i llatí) és del segle VI segons Millàs i Vallicrosa, i no hi ha cap raó de pes que faci dubtar de la seva autenticitat, sinó que es pot inserir d'una manera natural en el temps i en l'espai en què la

situen la majoria dels experts; cal no oblidar que Mallorca fou bizantina del 534 al 810, cosa que explicaria la presència del grec. Abunden, d'altra banda, els concilis celebrats a la Septimània i a la península Ibèrica que van aprovar mesures per a discriminar els jueus dels cristians i per a aturar el proselitisme jueu, que en èpoques antigues va ser força més important que no es pensa. Sembla, fins i tot, que en aquells temps, el poble encara no destriava prou clarament el que era jueu del que era cristià, ja que jueus i cristians participaven d'un mateix univers religiós i, en part, d'unes mateixes escriptures sagrades.

Ja en el primer concili d'Hispania, que tingué lloc a Elvira (Granada) l'any 306, els bisbes que hi acudiren van decretar tot de cànons contraris al contacte i a les relacions dels cristians amb els jueus. Els concilis de Toledo dels segles VI i VII feren el mateix. Però, paradoxalment, ningú no refusava, pel que sembla, els serveis dels jueus, perquè a la segona meitat del segle VII, Julià de Toledo tramet al seu amic Idaci, bisbe de Barcelona, un llibre a través d'un mercader jueu anomenat Restitutus, que hi duia mercaderies. És lògic de pensar en l'existència de coreligionaris d'aquest mercader jueu a Barcelona. És aquest mateix Julià de Toledo que en la seva *Historia rebellionis adversus Wambam*, declara que a la Narbona visigòtica hi

* Aquesta revista agraeix a l'hebraïsta Pere Casanellas i Bassols el seu suport lingüístic.

** Eduard Feliu i Mabres (Sant Feliu de Llobregat, 1938-Barcelona, 2009).

hagué nombroses conversions de cristians al judaisme. Tots els concilis de la Gàl·lia visigòtica i merovíngia s'esforçaren a limitar la influència dels jueus i els contactes entre jueus i cristians per tal de reprimir els esforços del proselitisme jueu. Tantes prescripcions canòniques i prohibicions legislatives només tenen sentit si acceptem, com semblen abonar les dades històriques, que la població jueva tenia en aquests territoris molt de pes. A la fi del segle VIII, el papa Esteve IV es planyia que a la Septimània i a Hispània hom permetés que els jueus tinguessin terres enmig de les dels cristians i que, a més, lloguessin cristians per a conrear-les.

D'altra banda, cal dir que la població jueva parlava la llengua del país: el romanç d'aquell temps, que, en el territori de Catalunya, s'anà transformant en la llengua catalana parlada encara avui. Ni per un moment podem pensar que parlessin hebreu, ni llavors ni en cap moment de l'edat mitjana, perquè l'hebreu ja no era usual ni a la Palestina del principi de l'era cristiana. Hi ha prou testimoniatges que demostren que els mestres jueus havien de traduir a la llengua vulgar fins i tot la Bíblia llegida a la sinagoga i la pregària sinagoga, si volien que els fidels els entenguessin.

Si mirem cap a l'altra frontera de la Catalunya medieval, la de les terres musulmanes del sud (d'un sud que començava en el que després va ser la Catalunya nova), anomenades en àrab al-Àndalus i en hebreu Sefarad, trobem que també hi havia jueus des de temps antics, però vivint sota circumstàncies polítiques, socials, lingüístiques i culturals diferents. En realitat, el grau d'aculturació dels jueus d'aquella part d'Hispània esdevinguda musulmana va ser també molt considerable. La llengua àrab fou el vehicle que utilitzaren tant per a parlar com per a escriure les més grans obres de la cultura jueva medieval, deixant a part la poesia.

Un dels fets més importants de la història dels jueus a la península Ibèrica va ser l'arribada, a partir del segle VIII, de diverses onades d'immigrants jueus procedents dels països del nord d'Àfrica i de l'Orient Mitjà, que s'afegiren a una població jueva que ja existia des de temps més antics. El gran poeta Salomó ibn Gabirol (segle XI) deu fer al·lusió a aquests orígens de la població jueva en dir que la meitat dels jueus parlava àrab i l'altra meitat la llengua cristiana, és a dir, el mossàrab d'aquelles terres. Un autor àrab anònim, parlant dels jueus d'Hispània, afirma que eren una barreja de descendents de jueus que hi havien viscut des de l'antigor i de jueus procedents del nord d'Àfrica i dels països de l'Àsia occidental. El progrés material i cultural del califat de Còrdova (a partir de l'any 929) fou també un esfer que incità moltes famílies jueves a emprendre els camins de la mar fins a la pròspera Andalusia d'aquells temps.

Les fonts d'informació de què disposa l'historiador d'aquest període testimonien que els jueus arribaren a al-Àndalus en gran nombre, sobretot procedents del nord d'Àfrica, on les guerres eren constants i havien creat una atmosfera d'inseguretat i de temença. Però

també n'hi arribaren molts de les comunitats jueves de l'Orient Mitjà, que patien des de feia anys l'estrall dels exèrcits bizantins en lluita per a dominar Síria i Palestina. I de terres més occidentals: de l'Ifríqiya i del Magrib. Va ser un moviment migratori de gran envergadura.

És en aquelles terres meridionals de la península Ibèrica on van tenir lloc dos dels fets històrics més transcendents per a la cultura hebrea i per al judaisme: l'arribada del Talmud de Babilònia i la recuperació de l'ús literari de la llengua hebrea. Per una notícia, bé que de caràcter llegendari, reportada per Jafudà ben Barzilay de Barcelona, podem deduir que el Talmud de Babilònia aparegué a la Hispània musulmana cap a les darreries del segle VIII. D'altra banda, el contacte amb la cultura àrabiga d'al-Àndalus va estimular els jueus a estudiar la llengua hebrea i a iniciar un procés d'hebraització cultural i lingüística que continuà durant tota l'edat mitjana. L'hebreu es convertí de nou en llengua de cultura més enllà del seu ús litúrgic. Els jueus de les terres catalanes de l'alta edat mitjana, que no parlaven sinó la llengua del país, sembla que van adquirir ben aviat el domini de la llengua hebrea com a llengua de cultura (talment com els cristians feien servir el llatí), puix que tenim autors en llengua hebrea ja a la segona meitat del segle XI, inici d'una producció literària, amb moments de molta esplendor, que ja no s'acabarà fins a la fi del segle XV.

I parlant encara més concretament dels jueus de Barcelona, hi ha també testimoniatges ben antics de la seva existència enmig, o més ben dit, al costat dels cristians. En un concili celebrat a Barcelona l'any 599, hom declara que tota persona que hagués abraçat el judaisme o s'hagués declarat jueu esdevindria inhàbil per a portar testimoniatge en els plets. Una lletra d'Amram ben Senna, gaon de Sura (Babilònia) a mitjan segle IX, és adreçada «a tots els savis i llurs deixebles, i a tots els nostres germans de la casa d'Israel que habiten a la ciutat de Barcelona», bé que l'autenticitat d'aquesta adreça sigui encara objecte de disputa. Els *Annales Bertiniani* expliquen que l'any 852 els jueus de Barcelona ajudaren els musulmans a emparar-se de la ciutat. Hi ha força documents de poc abans o de poc després de l'any mil que donen testimoniatge de l'existència de terres propietat de jueus a Barcelona. El text primitiu dels *Usatges*, del segle XI, suposa també l'existència de jueus en aquesta ciutat. Més endavant, en el segle XII, les notícies i els documents (com ara el de l'assemblea de pau i treva de 1198) es fan més abundants i demostren que els jueus estaven ben arrelats en aquestes terres, bé que no sembla pas que gaudissin ja d'institucions religioses i civils que haguessin estat el precedent antic de l'aljama de segles posteriors. És curiós de veure que en la documentació cristiana d'aquells temps els jueus eren anomenats *hebreus* (denominació ètnica aparentment neutra). No fou fins al segle XIII que en les terres catalanes els hebreus esdevingueren *jueus* (denominació religiosa que anà adquirint connotacions negatives, si és que no en tenia ja).

SOBRE EL NOM DE SEFARAD AMB RELACIÓ A CATALUNYA

Avui Catalunya és inclosa dins de *Sefarad* quan hom parla o escriu en hebreu (perquè és aquest nom hebreu que designa l'actual entitat política anomenada *Espanya*, en la qual els catalans estem avui integrats com a resultat de circumstàncies històriques i febleses diverses). Nogensmenys, a l'edat mitjana, Catalunya no era pas inclosa sota la denominació de Sefarad en la literatura hebrea. Afirmar el contrari és un anacronisme, ja que equival a projectar enrere el significat que aquest corònim va tenir en segles posteriors. Val la pena d'aclarir l'abast de la denominació hebrea de *Sefarad* i, en conseqüència, del gentilici *sefardita*, introduït en les llengües europees en els temps moderns procedent de l'hebreu. El nom de Sefarad, com ha passat amb d'altres noms geogràfics (França, en hebreu: *Tsarefat*, per donar-ne un exemple semblant i acostat),¹ ha cobert al llarg dels segles diferents parts d'un determinat territori, en aquest cas el de la península Ibèrica; però no sembla haver inclòs Catalunya fins als segles xv-xvi, quan Sefarad esdevingué el nom hebreu usual per a designar Espanya, seguint els progressos i les conquestes d'aquesta darrera denominació.²

En el segle XIII, per exemple, en els temps de Mestre Mossé de Girona, anomenat avui Nahmànides, Sefarad continuava essent les terres musulmanes de la península anomenades en àrab al-Àndalus, i potser també algunes terres cristianes de la mateixa zona ja reconquerides.³ Els regnes cristians de més amunt eren genèricament 'la terra d'Edom',⁴ una denominació que el Talmud i alguns midraixos havien aplicat a l'imperi romà, a la Roma cristiana, als països cristians i al capdavall a tot allò que tingués alguna cosa a veure amb el cristianisme.⁵ Però, a més, cada regne era anomenat amb el seu nom específic quan el tenia: Castella, Aragó, Catalunya, etc. Són innombrables els testimoniatges literaris d'aquesta situació.

Bé que amb una certa prudència sobre l'origen del document, cal reportar el que diu, per exemple, la lletra tramesa per Hasday ibn Xaprut a Josep, rei dels khàzars: «Sàpigues —li diu— que el nom del país on habitem és Sefarad en la llengua santa i al-Àndalus en la llengua dels ismaelites que l'habiten. El nom de la capital del regne és Còrdova».⁶ Alguns autors ja s'han adonat d'aquesta situació i reconeixen que, en el segle x, els àrabs i els jueus andalusins indicaven el territori de Catalunya, ensems amb les terres transpiriniques, sota la denominació de 'França' o 'terra dels francs', com a realitat fora, doncs, de Sefarad.⁷ Abraham bar Hiyya (Barcelona, mort poc després de 1136) parla dels llibres que té procedents de Sefarad, escrits en àrab: «Si hagués trobat a la terra de Tsarefat⁸ una obra com aquesta [el *Sefer ha-Ibbur*, que acaba d'escriure], escrita en la llengua santa, que hagués aclarit aquest tema fins al fons, adduint-hi proves suficients, no m'hauria ficat en aquest destret; o si hagués vist entre els llibres de Sefarad escrits en llengua aràbiga que m'han pervingut alguna obra que tractés aquestes qüestions convenient-

ment, l'hauria traduïda a la llengua sagrada segons la meua capacitat i no hi hauria introduït res meu».⁹ Diversos autors catalanohebraics del segle XIII, com ara Mossé ben Nahman, Jonà ben Abraham i Salomó ben Adret, encara parlen dels llibres que provenen de Sefarad i en lloen l'exactitud de les còpies. Jafudà ben Barzilay (Barcelona, segle XII) en el seu *Sefer ha-Ittim*, contraposa clarament Sefarad (les terres musulmanes) a la terra d'Edom (els regnes cristians). Abraham ibn Daud (Toledo, segle XII) ens assabenta que Issac ben Rovèn, *el Barceloní*, va traslladar-se a Sefarad (es refereix concretament a la Dènia musulmana) provinent d'un altre país: de Barcelona.¹⁰ Issac ben Sésset Perfet (rabí de València el 1391), parlant de la pena de mort que cal imposar als calumniadors o delators (*malšininim*), diu que això és el que es feia «a les santes comunitats de Sefarad, d'Aragó, de València i de Catalunya».¹¹ A la introducció de les anomenades *Taules astronòmiques del rei Pere el Cerimoniós* (segona meitat del segle XIV) hom diu, en el text hebreu, que l'autor és «Mestre Ya'aqov Corsino, yehudi mi-Sefarad», però «Mestre Jacob Corsuno, jueu d'Espanya», en el text català.¹² Ni Espanya ni el seu equivalent hebreu, Sefarad, no es referien òbviament a cap territori de la Corona catalanoaragonesa per a indicar el lloc d'origen d'aquest mestre jueu, que era, pel que sembla, Andalusia. Issac Lattes de Montpeller, a l'obra *Qiryat sefer*, escrita l'any 1372, esmenta els nombrosos escriptors que hi ha hagut a la terra del Magreb, a Sefarad, a Catalunya, a Tsarefat i a Asquenaz, en una progressió ben il·lustrativa.¹³ Espigolant la literatura hebrea medieval es troben molts testimoniatges que els jueus catalans no es consideraven pas habitants de Sefarad. És lògic: tampoc no ho eren d'al-Àndalus, al qual equivalgué primerament el nom de Sefarad, ni d'Hispania, a la qual s'anà aplicant aquesta denominació posteriorment.¹⁴

Són molts els investigadors que ja s'han adonat de l'anacronisme que es comet en aplicar el nom de Sefarad a Catalunya quan apareix en textos hebreus medievals. «Al contrari del que hom pretén en algunes obres sobre la història de la cultura jueva, Catalunya i Provença no pertanyien al territori anomenat Sefarad, ans eren dominis independents. Aquests dos territoris estaven entre Tsarefat i Sefarad», constata lúcidament B. Z. Benedikt,¹⁵ el qual afegeix que els savis jueus de Barcelona i de Catalunya —parla concretament de Jafudà ben Barzilay— no eren considerats en absolut «savis de Sefarad». F. E. Talmage reconeix que les terres occitanes i Catalunya formaven un *continuum* polític, lingüístic i cultural, diferent de Castella i de la resta d'estats hispànics.¹⁶ H. Soloveitchik afirma que Barcelona formava part de Provença des d'un punt de vista cultural jueu, tot i que hi havia aspectes que l'en diferenciaven.¹⁷ I. Twersky fa remarcar que «és difícil de traçar cap ratlla rígida entre Catalunya i Provença, les quals, unides algunes vegades políticament, apareixen normalment com un sol àmbit cultural».¹⁸ «És curiós —diu un altre erudit actual— de veure en els escrits d'aquests autors jueus [dels territoris cristians de la península Ibèrica] que no s'anomenaven a si mateixos *sefaraddiyim*, sinó

‘catalans’, ‘castellans’, etc., segons el nom del regne cristià on vivien [...]. El gentilici *sefaraddiyim* es reservava en general per als mestres de les generacions anteriors que havien habitat en els territoris ocupats pels musulmans, com ara Maimònides». ¹⁹ B. Septimus, després de reconèixer la identitat de Catalunya com a entitat cultural i política diferent d'Espanya, considera molt sorprenent, referint-se concretament a la imatge de Nahmànides, que aquest autor de Girona pugui ser presentat com un representant de la tradició del judaisme espanyol, a la qual ell hagués tingut consciència de pertànyer. ²⁰

El corònim Sefarad anà conquerint terreny a mesura que evolucionava també el d'Hispania/Espanya. L'asquenazita David Ganz (1541-1613), en reportar el naixement de Nahmànides a la seva crònica, diu: «Any 4954 [1193-94]: Neix el gran mestre Mossé ben Nahman, de bona memòria, de Girona, *sefaraddi*». ²¹ En realitat, ja feia temps que el mot Sefarad, a ròssec del d'Espanya, cobria el territori dels jueus catalans, que havien esdevingut, en textos hebreus, ‘sefardites’, és a dir, ‘espanyols’, com tots els altres catalans.

PETITA DIGRESSIÓ SOBRE L'ETIMOLOGIA DEL MOT 'CALL' (BARRI JUEU)

El mot català ‘call’ ve, sense cap mena de dubte, del llatí *callis* i no pas de l'hebreu *qahal*, ‘comunitat’, com repeteixen d'esma alguns erudits. En molts documents medievals de Catalunya apareix la transcripció en lletres hebrees del mot ‘call’ o de l'expressió ‘call juïc [o judaic, o judic]’; si hagués estat vist pels jueus com un mot hebreu, haurien escrit directament el mot *qahal* en els documents hebraics i no s'haurien escarrassat a transcriure el mot cristià. També caldria considerar el fet, força inversemblant, que el mot hebreu *qahal*, ‘comunitat’, d'ús universal entre els jueus, només hauria pres el sentit de ‘barri de jueus’ a Catalunya i enlloc més del món. La realitat és que el mot ‘call’ utilitzat a Catalunya en textos llatins i catalans, no era cap mot hebreu ni cap catalanització de *qahal*. Per a referir-se als carrers o al barri on vivien, els jueus de Catalunya feien servir altres denominacions hebrees que no tenien res a veure ni amb *call* ni amb *qahal*: «En el barri gran dels israelites [*bi-šekunat Israel ha-gedola*] d'aquesta ciutat, anomenat ‘call judaic’ [o ‘call judic’]», diu un document de 1324, referint-se al Call Major de Barcelona. ²² El sentit antic del llatí *callis* és el que reporta Isidor de Sevilla (*Etymologiarum*, XV, 16:10): «*Callis est iter pecudum inter montes angustum et tritum*». Amb aquest sentit de ‘pas estret’ apareix en la toponímia catalana en molts llocs. Un ‘call’, doncs, era originalment un camí de ferradura o de bast, talment com un ‘carrer’ era, també originalment, un camí de carro. Uns documents de Barcelona de 1105 i 1116 es refereixen amb el nom de ‘call’ al carrer on habiten els jueus denominant-lo *calle judaico* i *calle judeorum* respectivament, abans de l'existència d'un barri anomenat amb el nom específic de ‘call’. ²³ En algun moment, a Catalunya,

hom preferí carrer o carrera a ‘call’ per a denominar les vies urbanes; aquest darrer mot restà, però, fossilitzat en determinades poblacions com a nom d'uns certs carrers, habitats en molts casos, però no exclusivament, per jueus. En castellà, en canvi, és el mot *calle* que ha perdurat fins avui com a denominació d'un carrer. Tingueu present també l'ús de *carrera* en terres occitanes i de *callizo* a Saragossa ²⁴ per a indicar carrers habitats per jueus, bé que tampoc exclusivament.

EL REGIMENT DE LES ALJAMES I LA RELACIÓ AMB LES AUTORITATS CRISTIANES

Fins a la segona meitat del segle XIII, les comunitats dels nostres calls jueus foren regides per *neši'im*, ‘prínceps’ o ‘senyors’, que exercien un poder absolut, com els senyors de moltes viles i ciutats cristianes. A mesura que s'instaurà entre les poblacions cristianes el sistema de les corporacions municipals o *universitats* (estructurat definitivament durant els regnats de Jaume I i Pere el Gran), es desenvolupà també, responnent a circumstàncies socials i polítiques anàlogues, l'estructura governativa de la comunitat jueva medieval, de l'*aljama*, un dels aspectes més importants de la qual essent el sistema de governació de tendència democràtica, amb elecció dels càrrecs.

Durant els segles XII-XIII, trobem molts jueus exercint diversos càrrecs al servei dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó. Alguns van assolir càrrecs de molta importància com a administradors i financers. Però en tant que funcionaris desaparegueren a partir de 1283. Del període anterior a 1213, tenim nombrosos documents llatins que duen la signatura hebrea del batlle jueu dels comtes i reis catalans, i abunden les notícies sobre metges jueus. Durant els regnats de Jaume I i de Pere el Gran, època d'or del judaisme catalanoaragonès, els funcionaris jueus consoliden llur posició com a cortesans, torsimanys (esmentats a la crònica de Jaume I) i metges. Els anys 1283-1284, Pere el Gran va haver d'atorgar diverses lleis restrictives com a resultat de pressions exercides per nobles i burgesos, les quals exclouïen els funcionaris jueus de l'administració de l'estat. El 1284, el rei atorgà a la ciutat de Barcelona el privilegi *Recognoverunt proceres*, que entre moltes altres coses interdia els jueus de tenir cap mena d'autoritat sobre els cristians. Els batlles jueus s'havien acabat, però no pas la col·laboració en funcions administratives i econòmiques al servei del rei en tant que fidels servidors, sense ostentació de títols. Feta la llei, feta la trampa. Durant la primera meitat del segle XIV no hi hagué pràcticament cortesans jueus. Tanmateix, amb el reforçament del poder reial i l'afebliment de les lleis restrictives, el nombre de cortesans (mai anomenats funcionaris) augmentà visiblement. Actuaren de nou com a financers, regents de la tresoreria (mai anomenats tresorers) i administradors, o, com en el cas de Hasday Cresques, com a assessors en afers jueus, fins i tot després dels avalots de 1391.

En el segle XIII, que és quan tingué lloc l'expansió de les

comunitats jueves per diverses ciutats i viles catalanes, els jueus es dedicaven en general a activitats comercials i menestrals. Els reis catalans els encomanaren delicades missions com a ambaixadors prop dels governs musulmans de la península Ibèrica i del nord d'Àfrica, però mai no formaren part de l'estructura del poder polític. Els jueus eren, explícitament, propietat dels monarques i una font d'ingressos respectable: «Cofre del Senyor Rey, tresor e cosa nostra pròpia». A més d'altres impostos, en el segle XIII, els jueus pagaven un tant sobre la venda de béns jueus feta a cristians i, bé que constantment impugnat i font de seriosos conflictes, també hagueren de pagar a l'Església en molts moments el delme de terres comprades a cristians. Els jueus, paradoxalment, no es consideraren mai, malgrat diverses subjeccions, serfs de cap senyor, sinó homes de condició lliure, sempre amatents a fer els tractes que calguessin per a continuar essent-ho. La seva participació en la vida comercial de la Corona de Catalunya-Aragó prengué diverses formes, tot i que la funció de prestadors²⁵ sembla que és la que més ha cridat l'atenció dels historiadors, a causa —és cert— de la quantitat imensa de documents que la reflecteixen.

SITUACIÓ JURÍDICA DELS JUEUS CATALANS

En uns territoris i en uns temps en què diversos sectors de la població es regien per drets diferents i moltes poblacions gaudien de furs particulars, no ha de fer estrany que els reis catalans concedissin als jueus, considerats un grup etnoreligiós a part, d'aplicar sense gaires dificultats les seves pròpies lleis en qüestions de dret privat. Els jueus ja eren considerats una comunitat religiosa diferenciada quan la península Ibèrica era encara una província romana. I com a tal comunitat fruïen no solament de llibertat per a celebrar els seus ritus i les seves festes religioses, sinó també per a establir i aplicar lleis dins la pròpia jurisdicció. Els visigots definiren de nou i confirmaren bona part d'aquesta situació, bé que intentant en alguns moments de fer desaparèixer els jueus d'arrel. A més, doncs, del dret romà, de les lleis visigòtiques, del dret canònic i dels furs de nombroses poblacions i territoris, caldria tenir en compte el dret hebraic practicat en l'àmbit de les comunitats jueves i acceptat com una cosa normal en aquelles circumstàncies medievals. Des del punt de vista dels cristians no es tractava sinó d'uns furs o d'uns privilegis més que complementaven aquells pels quals els reis ja acceptaven l'existència dels jueus. Des del punt de vista dels jueus, l'autonomia de les aljames i el desig dels seus habitants de regir-se per les pròpies lleis —fonamentades en un sistema jurídic que creien just i, en darrer terme, en una revelació divina— manifestava també la consciència que tenien de la seva unitat històrica i de la seva fe religiosa que transcendia les fronteres polítiques i geogràfiques.

Els furs i les cartes de poblament medievals esmenten tot sovint els drets i els deures dels jueus, i els garanteixen

la llibertat de culte i el desenvolupament de la vida comunitària segons les pròpies lleis religioses. A l'edat mitjana les aljames catalanes gaudiren, en realitat, d'una mena d'estatut d'autonomia, aconseguit a cop de privilegis comprats sovint a preu d'or. Administraven justícia segons el dret hebraic; tenien el seu propi sistema educatiu, que implicava l'estudi de la llengua i la cultura hebrees; i gaudien d'institucions per a regular les activitats de la comunitat en tots els ordres de la vida quotidiana, sota l'autoritat sobirana del rei o dels seus funcionaris que, si els convenia, intervenien en els afers de l'aljama. Les ordinacions de la comunitat, per exemple, havien de ser confirmades pel rei. Els reis de la Corona catalanoaragonesa reconegueren explícitament en diverses èpoques la validesa del dret hebraic i atorgaren als jueus l'autorització de jutjar els plets entre ells *secundum legem iudeorum*. L'any 1229, Jaume I va concedir a l'aljama de Calataiud amplis poders legislatius i penals, inclosa la facultat de pronunciar sentència de mort i d'executar-la. L'any 1239 són els jueus de València i el seu terme que reben també la facultat de jutjar llurs causes (exclosa, pel que sembla, la facultat de condemnar a mort). Amb aquesta concessió, el rei volia encoratjar els jueus a poblar les noves terres arran de la conquesta de les mans dels musulmans, sense oblidar que també aquell any concedí diverses franqueses als habitants cristians amb la mateixa finalitat. L'any 1241, aquells privilegis s'estengueren a l'aljama de Barcelona.

El dret hebraic

El dret hebraic era alhora privat i públic, ja que regia no solament els afers de la vida quotidiana (compravenda de béns mobles i immobles, qüestions familiars i successòries, querelles, obligacions, etc.), ans també de l'administració pública de la comunitat. L'estructura de la comunitat jueva i les seves diverses institucions es fonamentaven també en jurisprudència religiosa.

En la seva forma més elemental, els tribunals que aplicaven aquest dret eren constituïts, com a mínim, per tres homes adults, nomenats pels dirigents de la comunitat, que en principi havien de ser, com en temps antics, savis en la llei jueva, coneixedors de les normes jurídiques, bé que a l'edat mitjana probablement només eren individus amb un suposat, més que cert, nivell d'educació, que sovint s'aconsellaven amb mestres talmudistes experts en els aspectes més tècnics de la jurisprudència.²⁶ El dret hebraic requeria que els jutges d'aquests tribunals fossin persones de bona reputació i sense vincles de sang. Els judicis solien tenir lloc en dies fixos a l'edifici de la sinagoga, però mai en dissabtes ni en festivitats. Els testimonis eren interrogats en presència de les parts litigants. Segons Salomó ben Adret (II:393), les dones no compareixien davant el tribunal sinó que el seu testimoni era recollit a casa d'elles per delegats del tribunal. El tribunal disposava d'un emissari i d'un escrivà, les despeses dels quals eren pagades pels litigants, però els jutges no rebien cap emolument.

Aquests tribunals tenien poder per a imposar sancions

i càstigs, com ara multes, embargament de béns i càstigs corporals (assots). El càstig més tradicional i més rigorós era el de l'excomunió o *hérem*, que variava segons el tipus de transgressió i el lloc. L'excomunió prohibia tota relació amb el transgressor; ningú no podia parlar amb ell ni tenir-hi cap relació comercial, ni casar-s'hi (ni amb ell ni amb cap membre de la seva família). El recurs a aquest tipus de càstig fou degut al fet que les autoritats jueves mancaven del poder relacionat amb la sobirania política, capaç d'imposar altres tipus de càstigs i d'empresonament per a fer complir les lleis. L'excomunió era una mesura efectiva i podia tenir conseqüències terribles per al transgressor, a qui se li treia en realitat tota possibilitat de sobreviure en l'illa que era la comunitat jueva, voltada d'altres nacions, quasi sempre hostils.

La majoria de plets entre jueus o entre els individus i els dirigents de la comunitat es resolien davant d'un tribunal de tres jutges; però en molts llocs existien, o s'hi establien en el moment de necessitar-los, tribunals d'arbitratge o tribunals de jutges diguem-ne llecs, és a dir, jutges que no eren experts en el coneixement de les lleis bíbliques i talmúdiques, els quals jutjaven d'acord amb les ordinacions de la comunitat, amb els usos comercials, o amb allò que el sentit de la justícia els dictava, tot aconsellant-se, a vegades, amb alguna autoritat en matèria de jurisprudència. D'aquests jutges, ja en parla el Talmud i n'hi ha una balquena de referències en els dictàmens de Salomó ben Adret.

La prohibició de recórrer als tribunals no jueus

El caràcter nacional del dret hebraic es trasllueix també en l'existència d'una rigorosíssima prohibició de recórrer a tribunals no jueus. En antics midraixos, hom considerava que recórrer a tribunals no jueus era negar l'existència de Déu i de la Torà, i transgredir el precepte que prohibeix de profanar el nom de Déu. Tanmateix, en el context politico-social de molts indrets de la diàspora no sempre va ser possible de complir aquesta prohibició d'una manera estricta. El problema principal consistia en el fet que quan una de les parts era un individu recalcitrant, que havent comparegut davant d'un tribunal jueu havia perdut el cas i es refusava a acceptar el veredict, el tribunal, a causa de la manca de sobirania, no tenia l'autoritat suficient per a fer-l'hi complir. En aquestes circumstàncies, alguna autoritat antiga, com ara Paltoi ben Abbaye Gaon, que visqué en el segle IX, acceptà que el querellant pogués recórrer als tribunals no jueus. Però no tothom estigué d'acord, posteriorment, amb aquesta innovació, que implicava un cert afebliment de la disciplina interna de la comunitat jueva. Encara més de tres segles després, el nostre mestre Mossé de Girona (Mossé ben Nahman), consultat sobre la validesa d'aquest recurs als tribunals no jueus (dict. 63), respongué: «Jo no sé que tal cosa sigui permesa. No reconec l'opinió d'aquests gaons. És prohibit de fer comparèixer davant d'un tribunal no jueu fins i tot un deutor recalcitrant que es refusa a comparèixer davant d'un tribunal jueu; però el tribunal jueu pot estendre una ordre d'embargament dels seus béns i si aleshores cal dur el cas davant d'un tribunal no jueu

perquè aquest l'obligui a complir el que els jutges jueus hagin decidit, això és permès». La distinció introduïda per Mossé ben Nahman en el segle XIII no va, però, prevaldre, com es veu en el dictamen II:84 de Salomó ben Adret

La llei del reialme és llei (Dina de-malkuta dina)

Aquesta famosa sentència vol dir que la llei del país és també vinculant per als jueus. Reflecteix l'actitud pràctica d'adaptació al medi que ha permès al poble jueu de viure i sobreviure durant segles en les més variades i adverses circumstàncies. Els mestres del Talmud ja l'havien discutit i legitimat amb subtils disquisicions. Nissim ben Rovèn, *el Gironí*, que exercí les seves activitats d'erudit talmudista a Barcelona, ho expressà d'una manera ben sincera i simple en dir que «el país és del rei i pot expulsar-nos-en si no obeam les seves lleis». Menahem ha-Meirí de Perpinyà intentà filar més prim en aclarir que es tractava de les lleis establertes pel rei per al seu benefici o per a satisfer les seves necessitats econòmiques. Oposar-s'hi era anar contra els drets de la seva reialesa. Però les lleis arbitràries establertes pel rei abusant del seu poder o les lleis que provenen d'antics codis o són el resultat de costums d'altres temps que contradiuen els principis del dret hebraic, són inacceptables.

PRINCIPIS I CARACTERÍSTIQUES DEL DRET HEBRAIC

Halacà i dret hebraic

Tots els textos de la literatura jueva antiga, i principalment els del Talmud, es poden considerar sota dos aspectes o elements conceptuals bàsics: quan un text o un fragment presenta exposicions de caràcter edificant, homilètic, narratiu, legendari o sentenciós és qualificat d'agàdic i el conjunt d'aquestes exposicions s'anomena *Agadà*; quan, per contra, el text fa referència a les tradicions jurídiques del judaisme, a les obligacions religioses i a les normes rituals és qualificat d'halàquic i el conjunt d'aquestes exposicions constitueix l'*Halacà*, que és *lato sensu*, la tradició jurídica del judaisme. En el Talmud els textos halàquics i agàdics s'entremesclen.

Ordinacions

A partir del segle XI, havent arribat a la fi el període de les acadèmies talmúdiques de Babilònia, que havien legislat per a tota la diàspora jueva, sobre la qual havien exercit una incontestada hegemonia espiritual, les comunitats jueves començaren a adreçar-se als savis en la Torà i el Talmud de la pròpia comunitat quan necessitaven consell en qüestions legals. A mesura que les comunitats anaren desenvolupant i consolidant la seva pròpia estructura organitzativa, transformant, a la primeria del segle XIII, el poder hereditari dels *nesi'im*, 'senyors', en un sistema de tendència democràtica, van haver de legislar perquè els individus poguessin endegar els afers econòmics i civils pel bon camí de la tradició jurídica jueva amb les adapta-

cions que calguessin a causa de les circumstàncies polítiques i socials dels temps.

L'establiment de lleis, en forma d'ordinacions (*taqqa-not*), per part dels dirigents de les comunitats implicà l'existència de dues fonts de dret: d'una banda, la legislació produïda des d'antic pels mestres en jurisprudència religiosa, que afectava sobretot els aspectes de la vida moral i religiosa; de l'altra, les ordinacions estatuïdes per les comunitats amb vista a la vida econòmica, social i de relació amb els cristians. A causa del desdoblament de l'*halacà* en afers de dret civil (*mamon*) i en afers religiosos (*is-sur*), aquells havent d'estar subordinats a aquests, es produïen interferències o conflictes entre l'aplicació ideal dels principis més conformes a les tradicions del judaisme i les ordinacions de les comunitats, que reflectien els condicionaments de l'època. En els dictàmens de Salomó ben Adret trobem clarament expressades algunes d'aquestes discrepàncies i la conclusió que ell els donà.

Impostos

Els membres de la comunitat estaven sotmesos a dos tipus d'impostos: l'un, imposat per la pròpia comunitat a cada individu per a finançar els serveis que aquesta proporcionava als seus membres i per a mantenir les institucions governatives, educatives i judicials; l'altre, imposat per les autoritats cristianes a tota la comunitat en forma de tribut col·lectiu, sovint ranejant a l'extorsió. Les ordinacions relatives a impostos tenien un abast molt local. Parlant de Barcelona, Salomó ben Adret²⁷ ens explica el que segueix:

«Sapigueu que a la nostra comunitat [Barcelona] tenim una caixa i una bossa comunes amb les comunitats de Vilafranca, Tarragona i Montblanc per a pagar els tributs, les cenes i qualsevol altre impost que el rei ens imposi. Tota vegada que volem fer nous capítols relatius a talles, declaracions i manifestos que el senyor rei ens demana, nosaltres mai no els obliguem a res, per més que siguem majoria i la nostra ciutat sigui cap en tota cosa. Si actuàvem sense consultar-los, no ens escoltarien. De tant en tant els trametem algú i a vegades són ells mateixos que ens envien delegats per tal de fer-nos saber llur acord. Si es refusen a fer cap d'aquestes coses, aleshores els obliguem per mitjà dels oficials del rei a venir a la nostra comunitat o a fer els capítols i pronunciar els anatemes en llurs poblacions com nosaltres hàgim fet en la nostra. Tanmateix, en d'altres llocs la comunitat principal decreta el que sigui en nom de les seves sufragànies i les constreny a fer la seva voluntat, car en aquestes coses cada lloc té els seus propis costums. Aquesta és la regla que seguim des de sempre i el costum que senzillament tenim, sobretot en qüestions legals».

A l'edat mitjana, la repartició d'aquests impostos i tributs no es podia fonamentar damunt la legislació talmúdica a causa dels canvis socials experimentats per les comunitats jueves. Així, doncs, aquestes estatuïren tota mena d'ordinacions per a adequar la justícia distributiva als nous temps, malgrat que en alguns punts diferissin de les tradicions jurídiques d'Israel.

Per tal d'evitar que a partir de les ordinacions de les co-

munitats (llavors important nova font de legislació) s'instaurés un sistema jurídic paral·lel a l'*halacà* que pogués contradir els principis de justícia, d'igualtat davant la llei, de protecció dels més febles i necessitats, i d'aspiració a un ordre social just, considerats principis fonamentals del judaisme, el dret hebraic incorporà mecanismes que serviren per a posar en relació el desenvolupament jurídic necessari per a adaptar-se a la realitat dels temps, amb la jurisprudència tradicional derivada de l'*halacà* utilitzada pels estudiosos del Talmud i la tradició religiosa. El primer de tots fou que abans de proclamar una ordinació calia que una persona notable de la pròpia comunitat, o una personalitat de prestigi en el camp dels estudis talmúdics, l'examinés i hi donés la seva aprovació.

Costum fa llei

Com en altres sistemes jurídics, el costum, la consuetud, fa un paper força important en el dret hebraic i és una font de jurisprudència a la qual hom recorre quan sorgeixen problemes que no es poden resoldre segons les lleis vigents, o quan cal modificar aquestes lleis. És aquest l'abast del principi que diu que 'el costum anul·la l'*halacà*' (*min-hag mevaṭṭel halakà*). El costum, doncs, pot decidir quina és la regla acceptable quan hi ha divergències d'opinió; pot complementar lleis vigents quan cal resoldre problemes que no existien; i pot establir noves normes que modifiquin les que ja existeixen.

Matrimoni i poligàmia

En el judaisme no hi ha matrimoni sense la signatura de la *quetubà*, és a dir, dels capítols matrimonials. Signada per dos homes, actuant com a testimonis (que no tinguin cap relació de parentiu amb els nuvis), la núvia o la seva família la guarda com a prova de les obligacions que el marit ha adquirit envers ella, ja que aquestes hi estan estipulades detalladament. Aquestes estipulacions inclouen el mínim que cal pagar a la muller que era verge en el moment del matrimoni, que, esdevinguda vídua o divorciada, és de dos-cents *zuzim* (l'equivalència en la moneda de cada país i de cada temps sempre va estar subjecta a tota mena de discussions). El document també esmenta el dot (*nedunya*) i l'escreix (*tosefet*) que el marit es compromet a pagar en cas de mort o divorci de la muller, i totes altres estipulacions que siguin del cas.

Val la pena assenyalar que els reis catalanoaragonesos defensaren sempre els drets matrimonials de les dones en casos de conflictes, tot advocant perquè es resolguessin d'acord amb el dret hebraic i les estipulacions dels capítols matrimonials. En cas de divorci, els marits renitents que es refusaven a atorgar l'acta de divorci (*geṭ*) a la dona, podien fins i tot ser pressionats per les autoritats cristianes perquè compareguessin davant del tribunal rabínic a fi de resoldre l'afer. La intervenció del rei sempre era per a donar suport a l'aplicació del dret hebraic. Hi ha algun exemple de disputes matrimonials tractades davant de jutges cristians, en què el rei insta els jutges a prendre consell d'experts jueus per tal de resoldre-les d'acord amb el dret hebraic. Aquesta condescendència arribà fins a con-

sentir, emparant-se en la tradició jueva, l'existència de casos de bigàmia tot i estar estrictament prohibida entre els cristians a la Corona de Catalunya-Aragó. Cal dir que des del punt de vista del judaisme, la poligàmia, o més exactament: la bigàmia, havia semblat sempre un recurs legal i moral en diverses situacions matrimonials, especialment quan la primera dona no havia pogut donar fills al marit. Però en alguns sectors del judaisme centreeuropeu, ja feia gairebé un parell de segles que hom pretenia que la bigàmia era quelcom de prohibit en tots els casos, com havia proclamat solemnement Guerson ben Judà en una famosa decisió halàquica. Primer calia atorgar el divorci a la primera dona i pagar-li el que estipulés la *quetubà*. Tanmateix, no sembla pas que aquesta decisió fes gaire efecte en les personalitats jueves de les nostres terres, ja que Salomó ben Adret diu que tal ordinació no s'havia estès pel nostre país, ni tampoc per Provença.²⁸

La llei bíblica del levirat (*yibbum*), tal com estableix Dt 25,5-10, era encara practicada pels jueus catalans i els problemes i la casuística que suscitava són el tema de molts dictàmens de Salomó ben Adret, el qual es refereix també en diversos indrets a la cerimònia del 'descalçament' (*halisah*). Segons aquesta antiga llei, el germà d'un home que ha mort sense haver tingut fills ha de casar-se amb la cunyada per tal de perpetuar el nom del germà mort. Si no s'avé a fer-ho, ha de sotmetre's a la cerimònia degradant del descalfament; altrament la vídua no es pot tornar a casar.

En l'anul·lació de matrimonis, la força del costum i la legislació local prevalien contra tot principi talmúdic. Segons Salomó ben Adret, les autoritats en jurisprudència religiosa no tenien cap motiu per a anul·lar un matrimoni invocant que no s'havia celebrat d'acord amb els principis dels antics mestres del Talmud si, tanmateix, aquest s'havia fet d'acord amb les ordinacions d'una determinada comunitat.

Heretament

El privilegi del primogènit d'heretar els béns del pare era un dret sòlidament adquirit des de l'antiguitat bíblica: Si hi ha un fill, la filla no hereta, bé que pot residir a la casa paterna i rebre assistència dels seus béns fins que es casí. Si la muller premor al marit, aquest hereta els seus béns; si el marit mor primer, la vídua no hereta els seus béns, però sí que té el dret de viure al domicili conjugal i de rebre d'aquells béns una ajuda per a la seva subsistència anomenada 'aliments' (*mezonot*), mentre resti vídua i no vulgui recuperar l'import estipulat a la *quetubà*. Si el reclama, però, vol dir que talla tot lligam amb la família del difunt marit i, per tant, perd el dret a rebre'n aliments. Tot i que el privilegi de l'hereu estava ben instaurat, el pare tenia la possibilitat de desheretar-lo o de negligir el dret de primogenitura, però aquest fet era vist de molt mal ull pels savis talmudistes que vetllaven per l'aplicació estricta de l'*halacà*.

En el segle XIII-XIV, la gent acabada solia fer dues versions del testament, una en hebreu i una altra en llatí —i a vegades fins i tot el feien confirmar pel rei— per tal d'evitar litigis entre els hereus. Els litigis abundaven so-

bretot quan algú moria intestat, ja que tothom mirava de treure'n algun profit, incloses les autoritats cristianes.

LA REDACCIÓ DE DOCUMENTS HEBRAICS (ŠETAROT)

En les relacions entre jueus i cristians de Barcelona apareix, ja en documents dels segles XI i XII, el costum de completar el text llatí amb un extracte en llengua hebrea, a través del qual la part contractant jueva confirmava el contingut del text llatí del contracte i les obligacions que en derivaven. L'addició hebrea se situava abans o després del *signum* dels testimonis cristians, sempre, en tot cas, abans de la signatura del notari cristià; constituïa, doncs, una part integrant del document llatí. Acostumava a dur la signatura dels dos testimonis, que, semblantment a l'expressió llatina *et testes firmare rogavi*, anava precedida d'una expressió anàloga en hebreu. Sovint trobem també aquesta simple declaració: «Jo, en Tal, dono testimoni de tot el que hi ha escrit més amunt», seguida de la signatura. Aquesta escarida fórmula fou cada vegada més corrent fins que al capdavant només van quedar les signatures hebrees en els documents llatins. De totes maneres, amb la pràctica dels protocols notariais, que s'estengué a partir del segle XIII, el solemne document llatí o hebreu va ser desbancat. En les relacions jurídiques amb els cristians, el document hebreu esdevingué fins a tal punt insignificant, que en llurs negocis els mateixos jueus començaren a recórrer als notaris cristians a partir del segle XIV.

La datació de documents hebraics

La fórmula de datació és fonamental en els documents, sobretot en vendes i préstecs. La tradició talmúdica obligava els escrivans o notaris jueus (*soferim*) a datar els documents en el dia exacte del mes. Tant Jafudà ben Barzilai com Seadyà Gaon declaren explícitament que tota escriptura ha de dur la data, inclòs el dia, el mes i l'any. D'aquí que el gran nombre de documents hebraics catalans del territori de Barcelona que només expressen clarament el nom del mes i l'any ha desorientat molts erudits. La solució d'aquest problema és que cal prendre el mot 'mes' (*hodesš*) en el sentit primitiu de 'novetat de la lluna' o 'neomènia' (*roš hodesš*). En les escriptures, *Be-hodesš nisan* no volia dir 'en el mes de nissan' sinó 'en la neomènia de nissan'. Crec que aquest costum o tradició local de datar els documents en la neomènia es fonamentava en el fet que aquesta era un dia faust i festiu, apte per a recordar fàcilment, car tenia la seva pròpia litúrgia sinagoga. El primer dia del mes era també el moment més favorable per als negocis; talment com era de bon averany (una altra superstició) casar-se en aquell període en què la lluna fa el creixent. Sembla, doncs, raonable de pensar que els jueus de Barcelona dataven els documents en la neomènia sia per superstició sia pel caràcter pràctic que podia tenir de datar-los el primer dia del mes, diada distingida en la litúrgia i, a més, astrològicament favorable.²⁹

La llengua

Amb tot i que els documents estan escrits essencialment en hebreu, hi ha mots i frases en arameu que apareixen de tant en tant d'acord amb la tradició lingüística que aquests textos seguien, sobretot quan hi insereixen algun principi talmúdic; i és força interessant d'observar que tot sovint hi trobem mots catalans, especialment en el cas de termes tècnics relatius a drets de propietat o a impostos, a dates de pagament en diades cristianes (Nadal, per exemple), a títols (En, Don), a més, òbviament, dels noms propis de persones i de llocs. Reflecteixen les circumstàncies històriques en què vivia la comunitat jueva i demostren que es tractava, evidentment, d'una població catalanoparlant.

L'ús de documents hebraics en els tribunals cristians

Els documents hebraics tenien plena eficàcia legal en els tribunals cristians, acompanyats, cal pensar, d'una traducció llatina o catalana. Es deu precisament a aquest fet que molts d'aquests documents s'hagin conservat. Gairebé tots els que s'han conservat són els que van anar a parar a mans de cristians, juntament amb el tros de terra a què es referien, perquè eren considerats una prova del dret a la propietat fins i tot per a un cristià que no entenia l'hebreu.

ALGUNES FIGURES EMINENTS DEL DRET HEBRAIC

Els mestres jueus, talmudistes i juriconsults, dels territoris de llengua catalana de l'antiga Corona de Catalunya-Aragó aportaren a la teoria i a la pràctica del dret hebraic figures molt eminents, la influència de les quals és encara perceptible en la pràctica jurídica dels temps moderns. Vegem-ne alguns.

Jafudà ben Barzilay, el Barceloní

Jafudà ben Barzilay és el *Barceloní*, per antonomàsia, en literatura hebrea des de fa nou segles. Va néixer cap a l'any 1070, i tot fa creure que visqué sempre a Barcelona, on hi havia els seus llibres i la seva biblioteca. Hi ha diversos autors posteriors que afirmen haver anat a Barcelona a consultar-los. És l'autor d'un *Sefer ha-dinim* ['Llibre de les lleis'], una obra de jurisprudència religiosa, a la qual pertany el *Sefer ha-Šetarot* ['Llibre dels documents legals'], que és un formulari de setanta-tres models d'escriptures de tota mena, arranjades per ordre alfabètic i encapçalades amb una presentació sobre les circumstàncies d'ús de cadascuna. És el formulari de documents hebraics més antic que es coneix d'origen europeu. Se sap que en els temps d'aquest autor, tant a Barcelona com, versemblantment, en d'altres ciutats de l'Europa occidental, feia temps que hi havia una pràctica fermament establerta de documents hebraics i també que rabí Jafudà no depengué exclusivament de fórmules aramees procedents de Seadyà Gaon, corrents a l'orient. Com que alguns dels seus formularis coincideixen plenament amb documents originals de Barcelona més antics, podria ser que «els antics exemplars», als quals

l'autor fa al·lusió de tant en tant poden haver estat no solament antics formularis gaònics, ans també documents trets de l'arxiu de la pròpia comunitat, en la qual rabí Jafudà potser exercia de jutge. Algunes peculiaritats jurídiques d'aquests documents hebraics medievals confirmen clarament l'origen recent d'alguns d'ells i la influència d'escriptures llatines de la mateixa època.

Samuel ha-Sardí

Samuel ha-Sardí —potser el més conegut dels jueus barcelonins de l'edat mitjana conseqüència de la làpida que duu el seu nom en el carrer de Marlet de Barcelona— visqué en aquesta ciutat a la primera meitat del segle XIII i, pel que sembla pels nombrosos documents que es conserven d'ell i la seva família en hebreu i en llatí, devia ser un home acabalat. Var ser amic i deixeble de Mestre Mossé de Girona, amb qui discutí múltiples qüestions de jurisprudència tant personalment com per correspondència. Les respostes rebudes d'ell formen una part considerable del *Sefer ha-terumot*, 'Llibre de les ofrenes', obra escrita l'any 1223 que tracta sobretot de qüestions de dret civil relatives als préstecs i a les relacions comercials. Retreu les fonts talmúdiques de cada llei o norma i en treu conclusions després d'examinar les opinions dels mestres que el precediren. Volia que fos un llibre de consulta fàcil, accessible a tothom. La influència que ha tingut ha arribat fins avui vehiculada pel *Sefer ha-ṭurim* de Jacob ben Aixèr, que el cita abundantment. En la introducció ens explica que ha escrit el llibre «per tal que les lleis relatives als préstecs, tan escripturats com orals, o les relatives als drets i les obligacions de prestadors i prestataris, es puguin trobar en el mateix lloc. A vegades els deutors defrauden els creditors amb subterfugis, enganys, falsedats, insolència i arteria. Alguns defrauden perquè no tenen prou mitjans a causa dels temps agitats en què vivim. D'altres tenen els béns embargats. D'altres manlleven a interès i l'inclouen en el valor del préstec. Per aquests camins s'apropien dels béns d'altri i els consumeixen, ara lícitament adés il·lícitament, com diu l'Esclat: *L'injust manlleua i no torna* (Sl 37,21). Per això he decidit de judicar aquests comportaments i de mostrar el camí que caldria seguir».

Salomó ben Adret

Salomó ben Adret és una figura que sobresurt enmig dels autors jueus de la Barcelona medieval, on va néixer vers l'any 1235 i on va morir el 1310. Va ser un talmudista de categoria, que és considerat com el més gran juriconsult de l'edat mitjana en la història de la cultura hebrea. Les seves opinions en matèria d'*halacà* han estat considerades durant segles la regla d'or per a resoldre els més envitricollats problemes legals. Va ser un home tolerant, però poc innovador en matèria religiosa. És ben possible que una de les disputes que va tenir amb cristians —el text hebreu de la qual es conserva entre les seves obres— fos amb el cèlebre dominic Ramon Martí, autor del *Pugio fidei*. En els seus dictàmens tractà amb determinació els problemes filosòfics i religiosos amb què la societat jueva topava. Ben

Adret va intervenir coratjosament en la condemna a mort d'un *malšín*, o calumniador, a Barcelona, vers 1280, instat pel rei Pere a sentenciar el cas en qüestió (potser l'únic que hi hagué a Barcelona) segons la llei jueva.

Els més de tres mil dictàmens que es conserven de Salomó ben Adret són objecte encara avui de contínues reedicions; per ells podem obtenir molta informació directa sobre la vida quotidiana dels jueus d'aquells temps i de les seves opinions religioses i filosòfiques. Diversos autors assenyalen que Salomó ben Adret estava prou familiaritzat amb el dret dels cristians, al qual fa referència en múltiples dictàmens. Va escriure comentaris sobre divuit tractats del Talmud, a més de diverses altres obres. Entre elles, *Torat ha-bayit* ['La llei de la casa'] tracta de les regles que cal observar en els diferents moments de la vida familiar, perquè tot sigui fet com Déu mana. D'aquesta obra, l'autor en féu un resum per facilitar-ne la consulta, «perquè la gent té desig d'estudiar, però les angúnies d'haver-se de guanyar la vida els ho impedeixen». El llibre dona, resumidament, la font talmúdica justificativa de les diverses lleis. El mètode emprat en aquesta darrera obra és el que va prevaler en les codificacions de jurisprudència religiosa de dos segles després. L'any 1305, a les seves velleses, Salomó ben Adret signà, amb trenta-set col·legues de Barcelona, l'excomunió o *herem* contra els qui estudiessin «els llibres dels grecs» abans de tenir vint-i-cinc anys, exclosa explícitament la medicina.³⁰

Nissim ben Rovèn, el Gironí

Nissim ben Rovèn, nat vers 1310 i resident a Barcelona, va ser metge, com tants altres mestres jueus de l'edat mitjana; se sap que Pere el Cerimoniós el cridà perquè assistís l'infant Joan en una malaltia. No sembla, però, que intervingués gaire en els afers socials i polítics de la comunitat, sinó que s'ocupà sobretot de donar continuïtat a l'escola talmúdica que havia dirigit Salomó ben Adret. Nissim ben Rovèn va escriure comentaris sobre diversos llibres de la Bíblia i sobre diferents tractats del Talmud. Es conserven d'ell també dotze homilies, quatre cartes i vuitanta-set dictàmens jurídics, molt valuosos per a la coneixença dels problemes i els temors que neguitejaven els jueus d'aquells temps. Atesa l'escassetat de dades personals de molts d'aquests mestres jueus de Barcelona, em permeto d'assenyalar, com a simple curiositat, que en un dels seus dictàmens, Simon ben Sémah Duran (nat a Ciutat de Mallorca l'any 1361) diu que ha sentit dir «que mestre Nissim *el Gironí*, que visqué a Barcelona, i va ser mestre dels meus mestres, va copiar personalment un rotlle de la Torà, en el qual el pal de la qof estava enganxat a la part superior de la lletra», cosa que podia estar en contradicció amb la masora. Morí l'any 1376 segons un document en què el seu fill declara ser-ne l'hereu universal.³¹

Issac ben Sésset Perfet

També era barceloní Issac ben Sésset Perfet, que va néixer l'any 1326 a Barcelona, on va actuar en els afers comunitaris fins que el 1373 es va veure obligat, probablement

per discòrdies amb l'oligarquia local, a anar-se'n a exercir el càrrec de rabí a Saragossa. La seva actitud rigorosa en qüestions de moral i de religió el va fer estar en pugna amb les famílies que dominaven a les comunitats d'Aragó i es va veure de nou constret a traslladar-se a València el 1385. En el moment dels avalots de 1391 era al capdavant de les aljames valencianes i, forçat per les circumstàncies, es va haver de batejar,³² però va fugir al nord d'Àfrica a la fi de 1392 o a la primavera de 1393 i morí a Alger el 1408. Issac ben Sésset fou considerat un sant baró del judaisme, ple de zel per la reforma dels costums. Molts jueus piadosos han anat a Alger a pregar a la seva tomba fins als nostres dies. Fou deixeble de Nissim ben Rovèn, i amic i col·lega del també barceloní Hasday Cresques, un dels pensadors més eminents del judaisme medieval. Va escriure comentaris a diversos tractats talmúdics; però el seu llegat més important per a nosaltres són els més de cinc-cents dictàmens (*tešuvot*) que ens han pervingut d'ell.

Entre els altres savis mestres jueus que configuraren brillantment el judaisme català cal comptar Mossé ben Nahman, nat a Girona i mort a la terra d'Israel en la segona meitat del segle XIII, de qui Issac ben Sésset diu que «fou un home eruditíssim, els mots del qual eren com brases ardents; d'ell ens refiem arreu de Catalunya com si hagués parlat Moisès en nom de Déu»;³³ el seu *Comentari sobre el Pentateuc* és escrit en «una de les prosas més memorables de tota la literatuta hebrea medieval», afirma rotundament B. Septimus.³⁴ També va escriure un comentari sobre el Llibre de Job, un *Sefer ha-Ge'ulla* ('Llibre de la Redempció'), de caràcter messiànic i escatològic (al qual al·ludeix Ramon Martí en el *Pugio Fidei*) i quatre tractats en forma d'homilies sobre diversos temes; la seva obra talmúdica és qualificada de cim de la literatura religiosa del judaisme hispànic. També foren catalans Menahem ha-Me'irí, exegeta i talmudista dels més eminents, cap d'una acadèmia d'estudis religiosos a Perpinyà en el segle XIV, i Simon ben Sémah Duran, nat a Mallorca i mort a Alger, en els segles XIV-XV.

LES DISPUTES RELIGIUSES DE BARCELONA, MALLORCA I TORTOSA

La coexistència de dues religions tan semblants i tan absolutes com el judaisme i el cristianisme a la Catalunya medieval (i en els altres països de la Mediterrània occidental) no va ser sempre una bassa d'oli en una societat profundament bel·licosa. L'agressivitat contra els jueus, que s'entossudien a no acceptar la veritat cristiana perquè ja en tenien prou amb la veritat hebraica, es convertí a vegades, més enllà de l'expressió quotidiana d'un menyspreu secular, en alguns cruents avalots que atermenaven la vida dels jueus en terres cristianes tot al llarg de l'edat mitjana. Aquesta agressivitat entre jueus i cristians generà sovint, entre intel·lectuals, polèmiques de gran envergadura destinades a fonamentar les pretensions de cada part de ser el *verus Israel*.

Si ens situem en plena edat mitjana catalana, trobem

que la febre apològica dels uns i dels altres no havia pas minvat sinó que havia augmentat notablement, sobretot en el segle XIII-XIV. L'antiga apològica jueva havia de fer front ara a activitats proselitistes cristianes que tenien, rere la instigació de l'Església, tot el pes de l'espasa dels governants, bé que aquests —en el cas de Catalunya és força evident— no sempre estiguessin prou amatents a seguir les instruccions de Roma com ella desitjava.

Entre les iniciatives privades que sorgiren en terres catalanes, cal tenir present les activitats proselitistes d'hommes de combat tan importants com Ramon Llull, Arnau de Vilanova, Ramon Martí, Francesc Eiximenis, etc.; tots havent escrit obres, algunes —com ara el *Pugio fidei* de Ramon Martí acabat l'any 1278— veritablement monumentals, amb la intenció de convèncer els jueus que llur fe era vana. Per la part jueva es conserven llibres o tractats que defensen el judaisme d'aquestes envestides, com ara els de Salomó ben Adret, Hasday Cresques, Profiat Duran, Simon ben Sémah Duran, etc. En realitat, no hi ha pràcticament cap pensador jueu de la Catalunya d'aquells segles que no hagi romput una llança amb els cristians a favor de la fe jueva, sia en llibres específics sia a l'interior d'obres que tracten de filosofia o d'exegesi. I el mateix caldria dir dels cristians.

D'altra banda, cal remarcar que l'embranchida que prengueren les disputes en la segona meitat del segle XIII podria estar en relació, per part cristiana, amb un desig d'aplicar al debat amb els jueus els mètodes que hom utilitzava a les facultats de teologia, sobretot de la *questio* o *disputatio*, un dels exercicis més importants i solemnes de la vida escolàstica, que era un debat sobre un punt de doctrina, al qual assistien tots els estudiants de l'escola, els batxillers de la facultat i tanta gent com volgués assistir-hi. El mestre triava el tema per endavant, presidia el debat i podia intervenir-hi si calia.

Barcelona 1263

La disputa de Barcelona, que va tenir lloc l'estiu de 1263, és la culminació de l'obra missionera d'un convers, esdevingut dominic: fra Pol Cristià, nat a Montpeller i convertit al cristianisme per les prediques de Ramon de Penyafort vers 1229. Pel que sembla, aquesta disputa era la continuació d'una controvèrsia que ja havia tingut lloc abans amb mestre Mossé, a Girona, a la qual es refereixen explícitament els protagonistes jueus de la disputa de Mallorca, tot afegint que en corria un resum en hebreu, i també s'hi refereix l'acta llatina de la disputa de Barcelona.

La part jueva va ser representada principalment per l'esmentat mestre Mossé de Girona (Mossé ben Nahman o Nahmànides), però no pas tot sol, sinó acompanyat d'altres personatges innominats experts en la religió jueva. L'acta llatina segellada per Jaume I ho confirma i, a més, circumscriu clarament els límits i el contingut del debat.

Després d'haver estat confutat públicament (segons diu l'acta llatina) amb arguments d'autoritat en totes les coses que li presentaren, el rei Jaume declara i reconeix, al

peu del document, que «cadascuna de les coses dites i fetes, ho foren en presència nostra i de molta gent, tal com es conté més amunt en la present acta, en testimoniatge de la qual cosa hem volgut posar ací el nostre segell per a memòria perpètua d'aquest fet».

El problema principal amb què topa l'estudi del text hebreu tradicional de la disputa de Barcelona són els estudiosos que en tractar d'explicar aquest fet històric s'arregleren vehemènt al costat d'una de les parts i acaben utilitzant-la per a les seves pròpies i ara ja, traspasat el segle XX, fútils necessitats apològiques. El text de la disputa de Barcelona és una enlluernadora defensa del judaisme, escrita molts anys després que tingués lloc. Costa de creure que el mestre Mossé de Girona tingués la gosadia de dir davant del rei i les autoritats cristianes ni la meitat del que reporta. Jaume Riera, en l'estudi introductor que precedeix l'edició de la traducció catalana de la disputa, publicada l'any 1985, diu: «La relació hebraica [...] és una novel·lació feta a final del segle XV, partint d'un resum dels arguments esgrimits realment al moment de la disputa, completats i arrodonits amb d'altres arguments que creia el novel·lista que s'hi podien haver donat, però que de cap manera no hi foren adduïts. Cal tenir present, doncs, que la relació hebraica, tal com avui la podem llegir, no reflecteix la disputa real de la manera que es produí l'any 1263, sinó tal com l'estructurà, dos-cents anys després, un piadós novel·lista jueu de final del segle XV a través d'un resum que en descobrí, posant-lo en primera persona». Els manuscrits que M. Steinschneider va fer servir per a la seva edició científica d'aquesta disputa l'any 1860 no eren anteriors a l'any 1600; cal fer remarcar que existeixen alguns manuscrits més antics, del segle XV, però tots són, pel cap baix, dos segles posteriors a la disputa. L'edició de Steinschneider és la que serví de base a H. D. Chavel per a la seva pròpia edició dins les obres completes de Mossé ben Nahman (Jerusalem, 1964).³⁵

Tot i que els textos llatí i hebreu concorden sobre molts dels temes que es van tractar, és absurd de pensar que caldria que coincidissin en tot per arribar a reflectir una objectivitat que ningú no pretenia aconseguir. Els textos són la continuació de la controvèrsia, com ho és també l'obra d'alguns dels historiadors dels segles XIX-XX. Hi ha, tanmateix, estudiosos importants que han reconegut el caràcter polèmic més que històric del text hebreu de la disputa, com ara Y. Baer: «Em penso haver provat que l'escrit de rabí Mossé ben Nahman no és un informe fidel, sinó només un escrit de propaganda, talment com l'acta llatina [...]. Amb tot i que les seves paraules s'acostin més a la veritat, no posseïm, tanmateix, cap testimoniatge fidedigne del que hom va dir i va fer a Barcelona».³⁶ També Cecil Roth, tot i creure que el text va ser escrit per Mossé ben Nahman, afirma: «És absurd esperar d'escrits de fa set segles un nivell de veracitat que ni avui trobaríem en circumstàncies semblants. Cada autor [de l'acta llatina i del text hebreu] va enregistrar fins a cert punt no solament el que es va dir a la controvèrsia sinó també el que ell hauria volgut que s'hi hagués dit». És el que diu Jacob Katz, par-

lant de la disputa de París de 1240: «La crítica històrica ha arribat a la conclusió que la versió hebrea no és un registre del que es va dir realment en el moment de la disputa, ans una reconstrucció lliure escrita per a ús dels lectors jueus, ensenyant-los el que un disputador hauria pogut replicar si hagués pogut expressar-se lliurement».

Un altre problema que planteja la disputa de Barcelona és el fet que s'hagi identificat erròniament Mossé ben Nahman amb Bonastruc de Porta (o Saporta), un altre mestre jueu de Girona que degué intervenir en múltiples disputes amb cristians i que l'any 1265 (dos anys després de la disputa) va ser acusat pels dominics d'haver dit paraules en vituperi de la fe catòlica i d'haver-ne fet un llibre, del qual havia enviat una transcripció al bisbe de Girona (Pere de Castellnou), que li havia demanat d'escriure'l. Jaume I reconeix en un document d'aquell any, com li havia recordat l'acusat, Bonastruc de Porta, que li havia donat permís de parlar lliurement; però, no havent acceptat els dominics la pena d'exili de dos anys i la crema del llibre que el rei proposava, aquest, que tenia el geni fort, l'absol. Encara més tard, en 1266 o 1267, el papa Climent IV insta el rei català a castigar aquell blasfem que disputà en la seva presència amb fra Pol i que va escriure un llibre que s'ha escampat per diverses regions. No deixa de produir una certa perplexitat, l'existència d'un document del 29 de maig de 1264, en què Jaume I també perdona a Astruc de Porta, de Vilafranca del Penedès, germà de Benvenist de Porta, batlle de Barcelona, la pena d'exili a què l'havia condemnat per haver proferit mots blasfems durant una controvèrsia. En aquells temps hi devia haver no només disputes sinó baralles a dojo a propòsit de la religió.

A causa de l'existència de documents que esmenten mestre Mossé de Girona i Bonastruc de Porta separatament, però involucrats en les mateixes disputes amb els cristians, tant a Girona com a Barcelona, alguns historiadors havien pensat que potser hi havia hagut dues disputes de Barcelona; d'altres, davant l'existència de dos personatges, amb noms diferents, que duïen a terme les mateixes activitats forçadament apologètiques, es decantaven a creure, com és natural, que eren dues persones diferents (Diago, Carpzov, Tourtoulon, Kayserling, i possiblement, Steinschneider). Tanmateix, Heinrich Grätz, amb tota la seva imponent autoritat, pontificà un dia, a mitjan segle XIX, que Bonastruc de Porta no era sinó el nom vulgar del savi Mossé ben Nahman. D'aleshores ençà, gairebé ningú no ha gosat reflexionar sobre l'autenticitat d'aquesta identificació, que ha restat fins avui un simple argument d'autoritat, mai no demostrat. Bonastruc de Porta és anomenat 'mestre jueu de Girona' en diversos documents reials datats entre 1258 i 1265 que el mostren immers en els afers d'aquest món; Jaume I li concedí el molí del rei i totes les rendes del mercat de Girona. Resulta inversemblant de pensar que darrere d'aquest Bonastruc negociant en les coses d'aquest món, a més de disputador, hi pugui haver el savi i pietós Mossé ben Nahman, que emigrà a la terra d'Israel per coherència amb el seu pensament religiós (i no pas exiliat, com encara diuen alguns), que tenia més en comp-

te les coses del Món que Ve que no pas les del que ja havia vingut i en el qual vivia.

Mallorca 1286

La disputa de Mallorca de 1286 tingué lloc mentre Alfons II el Franc n'era rei, interrompent durant deu anys el regnat del seu oncle Jaume II. El text que ens la reporta és en llatí i va ser escrit per la part cristiana; se'n conserven dotze manuscrits, el més antic dels quals és del segle XIV. El protagonista cristià és el mercader genovès Inghetto Contardo; la part jueva són diversos *sapientissimos Iudeos et doctores in synagogis Iudeorum*. Es tracta d'una polèmica particular, que reflecteix probablement un fet històric esdevingut a Mallorca aquell any. Atès el caràcter de la part cristiana, un mercader, és a dir, un cristià ras, no ha de fer estrany que no hi hagi gaire retòrica, ni gens de debat filosòfic, ni cap referència al Talmud. Només la Bíblia tota sola és el comú denominador que els forneix les armes per a la polèmica. No és evident quina vagi ser la llengua utilitzada en la disputa (llatí, català, genovès o totes alhora?), però és curiós de veure que en més d'una ocasió els jueus parlen entre ells en hebreu, probablement perquè el cristià no els entengui, no pas perquè fos la seva llengua parlada habitual. També molts cristians sabien parlar llatí... encara que només fos la llengua de la cultura escrita.³⁷

Tortosa 1413-1414

De la disputa de Tortosa, en temps de Ferran d'Antequera, es conserva l'acta oficial llatina (un volum de 600 pàgines!), publicada per Antonio Pacios López l'any 1957, la qual reporta exhaustivament els temes que es van debatre durant l'any i mig que va durar.³⁸ Va ser una controvèrsia a gran escala, convocada l'any 1412 per Benet XIII (l'anti-papa Pero de Luna) a instàncies del convers Jeroni de Santa Fe, d'Alcanyís, anomenat Jossua ha-Lorquí en el judaisme. Se celebrà en un saló de la catedral de Tortosa amb gran solemnitat i amb una assistència —diuen les cròniques— de mil a dues mil persones en cada sessió; les darreres, però, van tenir lloc a l'església de Sant Mateu, en el Baix Maestrat. La disputa se centrà en la discussió de 24 tesis que havien estat redactades per Jeroni de Santa Fe i trameses als més de vint mestres jueus que hi participaren, entre els quals cal destacar Zerahya ha-Leví (Ferrer Saladín) i Vidal Benveniste de Saragossa; Samuel ha-Leví de Calataiud; el filòsof Jucef Albó de Daroca; i Bonastruc Desmaestre de Girona. L'argument principal consistí a provar, com en totes les disputes entre jueus i cristians, que la vinguda del Messies ja havia tingut lloc i també a retreure els errors del Talmud sobre aquell fet indubtable per als cristians.

A més de les actes llatines, s'han conservat dos resums hebreus sobre algunes de les tesis fonamentals debatudes durant la disputa, l'autenticitat dels quals resums fou perfectament esclarida per Jaume Riera ja fa trenta anys.³⁹ Un d'aquests resums, anònim, va ser publicat per S. H. Halberstam l'any 1868; l'altre és el text del capítol 40 de l'obra *Švet Yehuda* de Salomó ibn Verga, publicada l'any 1544 i

reeditada contínuament fins avui. Jaume Riera demostrà, més enllà d'alguna al·lusió escadussera que ja havien fet alguns autors en aquest sentit, que el resum anònim és l'autèntic i el text de Salomó ibn Verga, un arranjament literari d'aquell resum fet posteriorment.

Tot i que, de conversos, sempre n'hi havia hagut —alguns, sincers i amb ganes vehements de convèncer els antics coreligionaris dels benifets del cristianisme; d'altres, moguts per tota mena d'interessos materials i descreenes—, el problema de les conversions forçades, provoca des sobretot pel poble avalotat, és, tanmateix, típic del segle xv. Per aquestes diverses raons, la població de les aljames que havien restat dempeus després del 1391 (les de Barcelona i València desaparegueren del tot) era molt reduïda. Les conversions en massa arran de la disputa de Tortosa acabaren de reduir encara més la població de les antigues i esponeroses aljames de jueus, la resta de les quals hagué d'afrontar el cop de gràcia de l'expulsió.

L'EXPULSIÓ

Per més que hi vagi haver diverses expulsions de jueus d'alguns regnes cristians d'Europa al llarg dels segles XIII, XIV i XV (com ara la del regne de França de 1306, que dugué un nombre considerable d'exiliats a Barcelona, on foren cordialment acollits pels dirigents de l'aljama i per les autoritats cristianes), l'expulsió que tingué lloc als regnes de Castella i de la Corona de Catalunya-Aragó per mà dels Reis Catòlics l'any 1492 és la que ha restat en la història com a paradigma d'intolerància i de fanatisme. Perquè ho fou. L'odi religiós que la va provocar, que ja havia estat atiat per alguns eclesiàstics en anteriors i sagnants avinenteses, no ha estat del tot esborrat cinc-cents anys després, malgrat les aparences i la legalitat vigent dels nostres temps. El caràcter imprescriptible que tenia i l'espoliació a què va donar lloc no s'obliden fàcilment.

Limitant-nos-hi, cal reconèixer que és prou convincent l'argument que diu que l'expulsió dels jueus de Castella i de la Corona de Catalunya-Aragó fou el resultat de les activitats instigadores del dominicà Tomás de Torquemada, nomenat Inquisidor General de l'Herètica Pravitat, prop de la reina Isabel de Castella, sobre la qual tingué una enorme influència, i, consegüentment, sobre el seu reial marit, el rei Ferran II, *el Catòlic*. Conquerida Granada, el moment tan desitjat pels inquisidors havia arribat. Alguns historiadors creuen que ni la noblesa ni la burgesia no tenien, en aquells temps, sentiments antijudaics tan forts com per a desencadenar un tal moviment d'odi i de rebuig. És el zel dels inquisidors per a impedir que els conversos judaïtessin i tornessin a llur ancestral fe jueva allò que esperonà Torquemada a persuadir els reis que calia expulsar els jueus de llurs regnes. Els jueus eren un cos estrany que calia arrencar de la societat cristiana, i com més aviat millor, per tal d'assolir la unitat, és a dir, l'homogeneïtat, religiosa dels regnes hispànics. La unitat política ja anava per altres camins. Fou aquesta pressió inquisitorial, doncs, vehiculada

per Tomás de Torquemada a través de la reina Isabel, que convencé també el rei Ferran a fer el pas.

La decisió d'expulsar els jueus es va prendre pels volts del 20 de març de 1492, car aquell dia —onze abans del 31 de març, data en què els reis signaren els decrets d'expulsió—, Torquemada, frisós, ja trameté diverses lletres a Girona (en flagrant il·legalitat, perquè, a dreta llei, la Inquisició només tenia jurisdicció damunt els cristians, inclosos, òbviament, els conversos), instant el bisbe a prendre les mesures necessàries per a expulsar-ne els jueus. Cal tenir present que foren dos els decrets signats: un per a la Corona de Castella i un altre per a la Corona de Catalunya-Aragó, cosa que molts investigadors no han sabut mai. En el decret d'expulsió dels jueus de la Corona de Catalunya-Aragó, el rei Ferran no s'està de reivindicar que els jueus li pertanyen i que per tant el seu poder reial li permet de disposar-ne com vulgui, fins i tot expulsant-los dels seus territoris. Tanmateix, ambdós decrets palesen l'enorme influència que va tenir el document previ de Torquemada, del qual copien molts dels arguments literalment. Cal fer avinent que el decret, en forma de Provisió Reial adreçada, en castellà, a l'infant Joan i a tot un reguitzell d'autoritats civils i religioses, tenia validesa per a tots els dominis de la Corona de Catalunya-Aragó, a les quals fa saber «como por los padres inquisidores de la heregia y apostasia en las diocesis de nuestros reynos y señorios puestos y constituidos somos informados haver fallado muchos e diversos christianos haver tornado y pasado a los ritos judaycos y star y bivar en la ley e supersticion judayca faziendo sus cerimonias y guardando aquella fasta tornar a las abominables circunciones [...] e que de la dicha heregia e apostasia han seydo causa los judios y judias que en los dichos nuestros reynos y señorios moran y habitan...». Bé que molt semblant, aquest decret no és idèntic al que atorgà la reina Isabel, que és l'únic que els historiadors han conegut i citat fins ara. El decret catalanoaragonès retreu, a més de la mala influència que els jueus exercien, suposadament, sobre els conversos, un altre motiu: la destrucció de les hisendes cristianes a causa de la usura practicada pels jueus. Resumint, els jueus se n'havien d'anar a tot tardar el 31 de juliol de 1492, sense cap possibilitat d'apel·lació.

L'expulsió es va dur a terme sense cap planificació. Va ser no solament sobtada, ans també precipitada per diversos motius, sobretot perquè, tot i que el decret fou publicat amb data del 31 de març, en molts casos no arribà al seu destí fins un mes després. El termini de quatre mesos restà, doncs, considerablement escurçat. Fins al darrer moment, ningú no havia previst com organitzar certs aspectes de l'operació, com ara el control dels béns dels jueus. Existeix un bon nombre de lletres bescanviades entre el rei i els inquisidors, en les quals es reflecteix la cobajança amb què tots plegats intentaren apoderar-se dels béns dels jueus, entrebancant les operacions de liquidació de deutes i imposant-los càrregues de tota mena que arribaren a constituir una espoliació sense precedents en tota la història dels jueus en aquests territoris. Amb aquest objectiu es van crear per decret comissaris que havien de

vetllar perquè els jueus paguessin els deutes i recuperessin els crèdits. A Catalunya foren considerats comissaris els veguers i els batlles, o els procuradors, i en llocs baronials també els jutges. Però es cometeren tota mena d'abusos i els decrets reials foren interpretats amb la més gran arbitrietat per part de les autoritats locals. La prohibició més greu fou la que els impedia d'endur-se'n moneda i metalls preciosos. Calia convertir-ho tot en mercaderies i objectes que poguessin ser exportats i transportables.

El camí de l'exili fou l'única i definitiva sortida que s'oferia a aquella part de la població catalana ja fortament delmada per les investides que havien estat patint des de feia més d'un segle. Els avalots de 1391 havien fet desaparèixer aljames tan importants com la de Barcelona i de València. Les conversions arran de la disputa de Tortosa de 1413-1414 havien deixat exhaust el judaisme catalanoaragonès.⁴⁰

Alguns dels exiliats que no s'embarcaren cap a l'orient travessaren el Pirineu i entraren als comtats de Rosselló i Cerdanya, que havien estat ocupats per Lluís XI de França l'any 1463 i que eren regits en aquells moments pel seu fill Carles VIII, sota la protecció del qual es posaren els jueus. L'establiment provisional d'aquests exiliats als comtats de Rosselló i Cerdanya provocà alguns conflictes amb les autoritats i amb els dirigents de les aljames rosselloneses. Si-gui com sigui, però, la protecció teòrica del rei de França fou de molt curta durada, ja que Carles VIII tornà els dos comtats al rei Ferran el mes de setembre de 1493. Per a tornar a prendre'n possessió, Ferran i Isabel van sortir de Barcelona el 6 de setembre i arribaren a Perpinyà el 13 sota un desfet de pluja, diuen les cròniques. I una de les primeres coses que van cuinar a fer va ser mirar que l'edicta d'expulsió proclamat el 31 de març de 1492 s'apliqués immediatament a tots els jueus de Rosselló i Cerdanya, «així los naturals del comtat com los no naturals que sien per qualsevol causa venguts i estiguen en ells», mitjançant un nou edicte (aquest en català!) datat a Perpinyà el 21 de setembre de 1493. L'espoliació dels béns dels jueus rossellonesos fou feta amb tan bon recapte pel procurador reial que el rei l'en felicità cordialment, congratulant-se del bon negoci que havien fet amb l'expulsió dels jueus.⁴¹

«El llegat cultural i religiós que deixaren [els erudits jueus de la Corona de Catalunya-Aragó] resta encara avui una de les aportacions més riques que mai s'hagin fet a la cultura i a la civilització jueves». Són mots del professor Yom Tov Assis, gran coneixedor de la història dels jueus en aquestes terres.⁴² Aquest llegat té avui a Girona, en l'Institut d'Estudis Nahmànides i en el Museu d'Història dels Jueus, un lloc de memòria adient, que mostra bellament l'antiga vida de les comunitats jueves catalanes i promou, amb eficaç dedicació, l'estudi de les obres que des de Catalunya aportaren al món de la cultura i de la ciència universals.

NOTES I REFERÈNCIES

[1] Pel que fa a l'ús de *Tsarefat* per a designar la França de llengua d'oil, tot oposant-la a Provença, vid.: S.

SCHWARZFUCHS. «L'opposition Tsarfat-Provence: la formation du judaïsme du nord de la France». A: *Hommage à Georges Vajda*. Lovaina 1980, p. 135-150; J. SHATZMILLER. *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Âge, 1241-1329*. París-La Haia 1973, p. 15; G.E. WEIL. *La Bibliothèque de Gersonide d'après son catalogue autographe*. Lovaina-París 1991, p. 63-64.

- [2] Cf. *Gran enciclopèdia catalana* (reimpressió de 1996), s.v. 'Espanya' (la primera secció) per a un resum de l'abast territorial d'aquest nom. Cf. *Conso-lat de Mar*. Barcelona 1930, vol. I, p. 183: «Si algun senyor de nau o de leny navegarà en Barberia, o en Espanya, o en algunes altres parts...».
- [3] S. KRAUSS. «Die hebräischen Benennungen der modernen Völker». A: *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*. Nova York 1935, p. 395, n. 48.
- [4] *Sefer ha-Qabbalah. The Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*, edició del text hebreu i traducció anglesa a cura de G. D. COHEN, Filadèlfia 1967, p. 45 [hebreu] i 62 [anglès].
- [5] S. KRAUSS. «Die hebräischen Benennungen...», p. 380 i 383, n. 13.
- [6] F. KOBLER. *Letters of the Jews Through the Ages*. Nova York 1978, vol. I, p. 99; C. DEL VALLE RODRIGUEZ. *La Escuela Hebrea de Córdoba*. Madrid 1981, p. 331-332.
- [7] E. ASHTOR. *The Jews of Moslem Spain*. Filadèlfia 1973, vol. I, p. 424, n. 48; vol. II, p. 35.
- [8] Probablement Abraham bar Hiyya fa coincidir la denominació hebrea de *Tsarefat* amb el territori que els textos musulmans de la seva època anomenen *Faranja* ('França', és a dir, 'la terra dels francs'), i que comprenia els comtats catalans. Abraham bar Hiyya es refereix al territori de Catalunya on es va instal·lar procedent de terres musulmanes (*Sefarad*). Res no ens obliga a creure en cap hipotètic viatge d'aquest mestre jueu cap a terres franceses del nord de la Provença. Als ulls dels habitants de les terres musulmanes del sud i dels jueus amarats de cultura àrab, *Faranja* o *Tsarefat* començava deçà el Pirineu. Vid.: J.-M. MILLÀS I VALLICROSA. *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona 1987, on es veu en múltiples documents que 'Espanya' és *al-Àndalus* i 'França' (*Faranja*) és la terra cristiana dels francs, amb què aquella confina; IDRISI. *Geografía de España*, Saragossa 1988, p. 134 [text àrab] i 147 [trad. castellana]; Dolors BRAMON. *El mundo en el siglo XII. El tratado de al-Zuhri*. Sabadell 1991, p. 242: «En tierra de Franja es la çibdad de Barçilona»; Abraam bar HIIA *Llibre de Geometria*. Barcelona 1931, p. 5 i 61; J.M. MILLÀS VALLICROSA. *La obra enciclopédica "Yesodé ha-tebuná u-migdal ha-emuná" de R. Abraham bar Hiyya ha Bargeloní*. Madrid-Barcelona 1952, p. 37; H. GROSS. *Gallia Judaica*. p. 369-370, 485-486 i 537-538.
- [9] J. GUTTMANN. «Die philosophischen und ethischen

- Anschauungen in Abraham bar Chijja's *Hegjon ha-Nefesch*. A: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 44. Berlín 1900, p. 194, n. 1.
- [10] *Sefer ha-Qabbalah. The Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*. p. 53, n. 114-115 i p. 78-84; Simon Ben Sémah Duran repeteix aquesta informació en el seu dictamen I:72.
- [11] Dictàmens (*Še'elot u-tešuvot*), 79.
- [12] J. M. MILLÁS VALLICROSA. *Las Tablas astronómicas del rey Don Pedro el Ceremonioso*. Madrid-Barcelona 1962, p. 103 i 124.
- [13] AD. NEUBAUER. *Medieval Jewish Chronicles*. II, p. 239. A la p. 241 d'aquesta mateixa obra llegim: «R. Jacob de Lunèl va escriure molts llibres com aquest a Catalunya i a Sefarad».
- [14] Pel que fa al nom d'Hispania, vid.: M. ZIMMERMANN. *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona 1989, p. 13-38; M. ZIMMERMANN, «L'image du musulman et son utilisation en Catalogne». A: *Minorités et marginaux en Espagne et dans le midi de la France (VIIe-XVIIIe siècles)*. París 1986, p. 481. Sobre l'ús de la denominació *Marca Hispanica* en segles anteriors, vid.: RAMON D'ABADAL. «Nota sobre la locució 'Marca Hispánica'». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 27 (1957-1958), p. 157-164.
- [15] B. Z. BENEDIKT. «Mi-toratam šel haḳme Provence». *Sinai*, 41, Jerusalem 1956-1957, p. 228, n. 6.
- [16] F. E. TALMAGE. *David Kimhi: The Man and the Commentaries*. Cambridge (Mass.) i Londres 1975, p. 9.
- [17] H. SOLOVEITCHIK. «Jewish and Provençal Law: A Study in Interaction». A: *Mélanges Roger Aubenas*. Montpellier 1974, p. 712, n. 4, i p. 722.
- [18] I. TWERSKY. «Aspects of the Social and Cultural History of Provençal Jewry». *Journal of World History*. UNESCO, 11, París 1968, p. 202, n. 61a, i també p. 188, n. 13.
- [19] E. D. SHEVET. *Ḥidduše ha-RAMBAN le-masseket Ketubbot*. Jerusalem 1990, p. 2.
- [20] B. SEPTIMUS. «Open Rebuke and Concealed Love: Nahmanides and the Andalusian Tradition». A: I. TWERSKY (ed.). *Rabbi Moses Nahmanides (RAMBAN): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*. Cambridge (Mass.) 1983, p. 33-34.
- [21] DAVID GANZ. *Šemaḥ David*. Jerusalem 1983, p. 124.
- [22] J. RIERA I SANS, F. UDINA I MARTORELL. «Els documents en hebreu conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó». *Miscellanea Barcinonensia*, 49, Barcelona 1978, p. 21-36, doc. 12. Vid. Y. T. ASSIS. «The Jews in the Crown of Aragon». A: H. BEINART (Ed.). *Moreset Sepharad: The Sephardi Legacy, Jerusalem*. The Magnes Press, The Hebrew University 1992, vol 2, p. 61-62, per a d'altres denominacions hebrees; i també: SALOMÓ BEN ADRET. Dictàmens (*Tešuvot*). V:150, on parlant d'unes cases diu que són «a Barcelona, en el barri dels nostres germans israelites [*bi-šekunat aḥenu Israel*]».
- [23] Cf. M. SCHWAB, J. MIRET Y SANS. «Nouveaux documents des juifs barcelonnais au XIIe siècle». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 68, Madrid 1916, p. 564, n. 3.
- [24] Vid. A. BLASCO. *La judería de Zaragoza en el siglo XIV*. Saragossa 1988, *passim*.
- [25] Préstecs a un tipus d'interès (dit, en aquells temps, usura) fixat l'any 1228 al 20 %.
- [26] Vegeu-ne un exemple molt clar en el document publicat a: E. FELIU. «Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva». *Tamid*, 4, Barcelona 2002-2003, p. 50, nota 61.
- [27] Dictàmens (*Še'elot u-tešuvot*), III:411. Aquest text de Salomó ben Adret fa referència a les *col·lectes*, institució singular de les aljames catalanes, sobre la qual vegeu: Y. T. ASSIS. *The Golden Age of Aragonese Jewry: Community and Society in the Crown of Aragon, 1213-1327*. The Littman Library of Jewish Civilization, Londres 1997, p. 179-191.
- [28] Vid. E. FELIU. «Salomó ben Adret», p. 86-87, dictamen III:446.
- [29] E. KLEIN. *Hebrew Deeds of Catalan Jews · Documents hebraics de la Catalunya medieval 1117-1316*. Barcelona-Girona 2004, p. 17 i 104
- [30] E. FELIU. «La controvèrsia sobre l'estudi de la filosofia en les comunitats jueves occitanocatalanes a la primèria del segle XIV». *Tamid*, 1, Barcelona 1997, p. 65-131; E. FELIU. «Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva», *Tamid*, 4 (2002-2003), p. 35-109.
- [31] El reporta L. FELDMAN en la seva edició dels dictàmens de rabí Nissim: *Še'elot u-tešuvot ha-Ra'N*. Institute Schalem, Jerusalem 1984, p. 22 (tot indicant que fou el Dr. David Romano qui li assenyalà l'existència d'aquest document).
- [32] J. RIERA I SANS. «El baptisme de rabí Ishaq ben Sese Perfet». *Calls*, 1, Tàrrrega 1986, p. 43-52.
- [33] Dictamen (*Še'elot u-tešuvot*), 415.
- [34] B. SEPTIMUS. «Open Rebuke...», p. 26.
- [35] H. MACCOBY. *Judaism on trial: Jewish-Christian disputations in the middle ages*. The Littman Library of Jewish Civilization, East Brunswick, Londres, Toronto 1982.
- [36] *Tarbiz*, 2, Jerusalem 1931/32, p. 184.
- [37] G. DAHAN. *Inghetto Contardo: Disputatio contra iudeos. Controverse avec les juifs*. Les Belles Lettres, París 1993.
- [38] A. PACIOS LÓPEZ. *La disputa de Tortosa*. CSIC, Madrid 1957, 2 volums.
- [39] J. RIERA I SANS. *La crònica en hebreu de la disputa de Tortosa*. Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona 1974.
- [40] Vid. R. CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *La expulsión de los judíos de la Corona de Aragón: Documentos para su estudio*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1991.
- [41] P. VIDAL. *Les juifs des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*. Mare Nostrum, Perpinyà 1992, p. 102-111 [Textos publicats originalment als volums

15 i 16 (1887-1888) de la *Revue des Études Juives*. N'hi ha una traducció catalana a *Calls*, 2, Tàrrrega 1987, p. 27-112].

[42] Y. T. Assis. *The Golden Age of Aragonese Jewry*. p.

334: «[Their religious and cultural legacy as well as] their literary production remain, to the present day, one of the richest contributions to Jewish culture and civilization».

NOTA BIOGRÀFICA

El dia 15 de juliol de 2009, quan aquesta revista estava en procés d'edició, va morir a Barcelona Eduard Feliu i Mabres (Barcelona, 1938). Ningú podia imaginar que el seu article que es publica en aquest número seria el darrer que escriuria i que no el podria veure imprès. Eduard Feliu era president fundador de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i membre del consell de redacció de la *Catalan Historical Review*.

Va cursar estudis de lingüística i llengües semítiques a la Universitat Hebrea de Jerusalem durant una estada a Israel de 1967 a 1971. Fou un investigador molt destacat de temes hebraics i especialment de la història de la cultura hebrea de la Catalunya medieval. També va traduir i editar textos de poesia hebrea moderna. Entre la seva obra recent, convé remarcar l'estudi i l'edició de les traduccions hebrees de les obres mèdiques d'Arnau de Vilanova. Actualment, estava acabant de preparar per a la Societat Catalana d'Estudis Hebraics una gran base de dades bibliogràfica sobre la història dels jueus a la Corona catalanoaragonesa i a Provença.

De la resta de la seva producció, només citarem en aquesta nota d'urgència *Poemes hebraics de jueus catalans* (1976), *De la guia dels perplexos i altres escrits de Maimònides* (1986) i *Documents hebraics de la Catalunya medieval, 1117-1316* (2004). Membre fundador i president de l'antiga Associació d'Estudis del Judaisme Català, era actualment president fundador de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, tal com s'ha dit al començament. Va impulsar la publicació de *Tamid*, la revista anual d'aquesta societat científica, i era també membre del consell de redacció de la revista *Calls*. Eduard Feliu va publicar molts dels seus treballs tant en l'una com en l'altra.

L'any 2007 va ser investit doctor honoris causa per la Universitat de Barcelona. Descansi en pau.

L'expulsió dels moriscos als Països Catalans: ideologia i història**

Manuel Ardit i Lucas*
Universitat de València

Rebut 17 abril 2008 · Acceptat 20 agost 2008

RESUM

L'expulsió dels moriscos als Països Catalans, i especialment al País Valencià, ha estat objecte d'interpretacions diverses. Sobretot els historiadors que s'han ocupat del tema han oscil·lat entre una postura que podem anomenar moriscòfila i una altra moriscòfoba. Els primers han estimat que l'expulsió de la minoria islàmica va privar el país d'una població econòmicament molt activa i que per tant aquell fet històric va suposar un greu entrebanc en el procés de desenvolupament capitalista. Els segons, en canvi, tot suposant que els moriscos no eren una minoria econòmica tan decisiva, han pensat que la seva expulsió no tingué gaire influència en aquest sentit i, fins i tot que, si la va tenir, fou en el sentit contrari. Ambdues interpretacions han estat fortament carregades de pressupòsits ideològics. Aquest article pretèn fer una anàlisi de la qüestió de forma més objectiva, analitzant els canvis en l'estructura del poblament després de l'expulsió, l'evolució de la producció agrària durant tota l'edat moderna i, finalment, els canvis en l'estructura de la propietat. Els seus resultats semblen avalar la interpretació que hem quedat en anomenar moriscòfoba, ja que l'estructura del poblament, l'evolució de la producció agrària i els canvis en l'estructura de la propietat semblen assenyalar una acceleració del creixement econòmic capitalista després de l'expulsió dels moriscos.

PARAULES CLAU: Moriscos, expulsió, desenvolupament capitalista, estructura del poblament, producció agrària, estructura de la propietat

La distribució de la població morisca als Països Catalans en vespres de l'expulsió de l'any 1609 i següents era una conseqüència del procés de conquesta i població –o repoblació– medieval. A Catalunya no va romandre a penes població musulmana durant el procés de conquesta dels segles X, XI i XII. En alguns casos, sobretot en els dos primers segles esmentats, perquè es tractava d'àrees escassament poblades, i en altres perquè hi havia la voluntat, i també el potencial demogràfic, d'establir una nova societat feudal que s'adeia malament amb les estructures socials i polítiques andalusines. De fet a final del segle XVI i començament del XVII només hi havia petits nuclis moriscos a les comarques meridionals del Segrià, la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre, sobretot a la segona d'aquestes. En el seu conjunt els moriscos, uns 4.000, representaven l'any 1609 un 1,5 % de la població total de Catalunya. A més a més en general eren ben integrats en la societat cristiana i, de fet, molts es van lliurar de l'expulsió. El mateix s'esdevingué a les Illes Balears, on la població mu-

sulmana va desaparèixer totalment poc després de la conquesta.

Fins l'any 1525 els musulmans valencians, anomenats per la historiografia mudèjars, havien pogut practicar lliurement la seva religió i costums. La revolució de les Germanies (1519-1523), moviment que a les ciutats reials tingué una orientació antioligàrquica i a les ciutats i pobles senyorials un fort contingut antifeudal, canvià radicalment aquesta situació. Les localitats valencianes poblades per musulmans de forma única o majoritària, eren, amb una sola excepció, dominis senyorials. Per aquesta raó els musulmans valencians van guerrear en aquella guerra al costat dels seus senyors, encara que no potser sempre de grat. Per aquesta raó els agermanats van descarregar la seva ira contra ells, en moltes ocasions batejant-los a la força.

Aquest fet va plantejar, un cop acabada la guerra, un greu problema religiós sobre si aquells bateigs forçats havien estat o no vàlids. Una junta de teòlegs es va reunir durant els mesos de febrer i març de 1525 i va dictaminar que els bateigs havien estat vàlids, el que va ser refrendat oficialment per una Reial Cèdula de 4 d'abril d'aquell any. Des d'aquell moment els musulmans valencians van passar a ser oficialment cristians, malgrat que seguien essent musulmans de fet. En l'època se'ls va

* Adreça de contacte: Manuel Ardit i Lucas. Departament d'Història Moderna, Universitat de València. Blasco Ibáñez 28. E-46010 València, EU. Tel. +34 963604418. E-mail: manuel.ardit@uv.es

** Vegeu els mapes i les gràfiques citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

anomenar cristians nous, en oposició als cristians “vells” o de natura, o nous convertits, però la historiografia i la publicística ja des d'època molt antiga els anomena moriscos. Un morisc és, doncs, un antic musulmà obligat a ser cristià a conseqüència d'una disposició oficial. Conscients del problema, en els primers moments tant les autoritats civils com les religioses, inclosa la Inquisició, van donar un termini de quaranta anys perquè aquells musulmans obligats a convertir-se al cristianisme poguessen adaptar-se a la nova situació. No va servir de res perquè els moriscos valencians, de forma molt majoritària, es van mostrar tenaçment fidels a la seva religió i els seus costums. Es van fer campanyes evangelitzadores, amb poc entusiasme i mitjans escassos, que tampoc no van tenir cap eficàcia. A aquest fet s'unia un altre de política internacional. En l'enfrontament que aleshores mantenia la monarquia espanyola amb l'imperi otomà, els moriscos valencians apareixien com a possibles aliats interns de la potència enemiga. Mai no es va materialitzar un atac de la flota otomana contra les costes espanyoles, però els moriscos sí que van actuar en moltes ocasions en connivència amb els pirates barbarescos nord-africans que atacaven regularment les costes valencianes.

A poc a poc va anar plantejant-se l'expulsió com a l'única solució possible. Es va decidir, regnant Felip II, en una reunió del Consell d'Estat que tingué lloc a Lisboa l'any 1582, però la decisió no es va portar a efecte. Finalment va ser el fill i successor d'aquell monarca, Felip III, qui va adoptar aquella mesura, per decret signat a Madrid el 4 d'agost del 1609. La crida per la qual s'ordenava la sortida dels moriscos es va publicar a València el 22 de setembre d'aquell mateix any i immediatament va començar l'expulsió. En aquell moment els moriscos ja no eren un problema de política internacional, com s'havia esdevingut en el segle XVI, de forma que la decisió es va adoptar fonamentalment per raons religioses.

PERCEPCIONS ENFRONTADES

L'expulsió dels moriscos ha estat un tema historiogràfic fortament contaminat de pressupòsits ideològics, especialment al País Valencià. A les Illes Balears i Pitiüses, com ja s'ha dit, no hi havia moriscos i a Catalunya es concentraven a les comarques de l'Ebre i el seu nombre era molt petit. Els historiadors i cronistes dels segles XVI i XVII van mantenir una posició clarament contrària a la minoria islàmica, tant per motius religiosos com socials, recolzada per l'opinió aparentment majoritària de la majoria cristiana. Un personatge poc conegut, l'alicantí Jaume Bendicho, potser germà de Vicent, autor, entre altres obres, d'una *Crònica de la Muy Ilustre, Noble y Leal ciudad de Alicante* publicada l'any 1640, escrivia el 1643, essent batlle del marquesat de Llombai, al País Valencià: «En lo any de la nativitat de nostre senyor Jesucrist MDCIX, regnant

en Espanya Phelip, terçer en Castella y en la Corona de Aragó segon, avent tengut moltes i diverses juntes de perllats per a veure lo modo com se podia posar remei en los grans crims i delictes que cada dia perpetraven los nous convertits en lo present regne, axí contra les magestats divina i humana, com encara contra los cristians vells del dit regne, ab madura delliberació, après de aver constatat de diversos crims, delictes i malefics i fets d'ells uno i molts prosesos justicants [sic] la execució, en 22 de setembre 1609 se publicà bando per tot lo present regne que los moros e nous convertits dins 6 dies ixquessen del regne».¹ Podríem fàcilment adduir moltes opinions semblants d'aquesta època. Però les manifestacions antimoriscques del moment no es referien tan sols a la diferència religiosa sinó també a altres característiques socials. Fra Jaume Bleda, rector de la parròquia morisca de Corbera, argumentava després de l'expulsió que «aquella triste gente eran malos labradores y trabajadores para tierras de secano y las más estaban yermas en sus lugares. No curavan de plantarlas de árboles ni de viñas; sólo andavan ocupados en cultivar sus huertas y jardines que regavan, las quales tenían divididas en pequeños pedaços; y les tomava el corazón aver de trabajar en un campo ancho y grande. No perseveravan en la labor todo el día sino dos, tres o quatro horas. Eran naturalmente amigos de la ociosidad y muy floxos por lo mal que comían y bevían; si para sembrar la tierra avía de ararse seys o siete veces, ellos se contentaban con ararla tres o quatro, y essas fuera de tiempo».² Podem trobar opinions d'aquesta mena en altres autors de l'època, com l'aragonès Damián Fonseca.³ Aquest parer apareix també en alguns textos que reflecteixen, segons sembla, un lloc comú entre la població cristiana. Ximénez de Reinoso, inquisidor de València, escrivia el 1582 que «ordinariamente, y se tiene esperiencia dello, una casa de cristiano viejo a menester para su sustentación tanto como dos casas de moriscos».⁴ Coneixem molts passatges semblants i no seria difícil reproduir-ne una desena o més d'aquesta mena, com aquell d'un comissari del duc de Gandia durant la repoblació, que advertia que «el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico con ellas... y agora a los nuevos pobladores se les da a quince hanegadas de huerta a cada uno y aún no se tienen por contentos».⁵ El tòpic corrent entre els cristians de natura dels segles XVI i XVII era, doncs, que els moriscos eren pagesos poc eficients i pobres, cultivadors de petites hortes destinades a la pròpia subsistència i que descuraven els conreus comercials, que a les nostres terres, com és el cas de la vinya, eren habitualment conreus de secà.

L'altre tòpic era el de la superpoblació morisca o si es vol, més exactament, el del superior creixement natural de la població islàmica. Martin Salvatierra, per exemple, bisbe de Sogorb, s'estemordia l'any 1587 perquè «en breves años se multiplicarán de tal manera que sobrepuyen mucho a los christianos viejos, así en número de personas como en cantidad de hacienda, specialmente de oro y plata, porque lo ban recogiendo todo y no lo gastan, pues no comen ni venen ni visten ni calçan».⁶ En aquesta mateixa

línia, un informe elevat al monarca l'any 1607 per la Junta de Tres, deia que «porque al paso que los christianos viejos van menguando, assí por los muchos que se meten de religión y van muriendo de enfermedades y trabajos, como por la saca que ay de continuo para la guerra y Yndias, y los excesivos gastos que se an yntroducido con las cargas del matrimonio, que por no obligarse a ellos dexan de casarse muchos, que todas son causas poderosas para impedir la multiplicación y apocar la gente, al mismo paso van creciendo y multiplicando los moriscos». ⁷ Jaume Bleda afegia a aquestes causes el matrimoni universal morisc, que curiosament lligava a la pobresa, pensant potser en les esquifides dotacions que el morisc precisava per tal de casar-se. El rector de Corbera escrivia que «multiplicantur enim nimirummodum propter paritatem cibi, et potus, qua utuntur, et quia omnes vacant matrimoniis». ⁸

L'opinió negativa envers la minoria islàmica es va mantenir almenys durant bona part del segle XVIII, malgrat que es tractava d'una problemàtica gens estudiada. La visió del "moro" com l'enemic, probablement propiciada per la perpetuació dels atacs piràtics a la costa, apareix nítidament en algunes obres dramàtiques representades, amb gran èxit de públic, al corral de les comèdies valenciana durant aquesta centúria. ⁹ Però en algun moment indeterminat del segle XIX la moriscòfobia o morofòbia tradicional va donar pas a la moriscòfilia, malgrat que no de forma universal, com veurem immediatament. El fet té a veure probablement amb la difusió de la nova sensibilitat romàntica, però es tracta d'un fenomen més complex i que mereixeria un estudi detingut. D'una part tenim el testimoni dels viatgers estrangers, que mai en segles anteriors havien identificat els valencians, i de forma més general els peninsulars, amb els nord-africans, i que ara ho fan de forma habitual. ¹⁰ Però també trobem aquesta nova valoració entre autors valencians. L'any 1889, per exemple, Melcior Bellver i Vicent del Cacho publicaven a Castelló de la Plana una obra en la qual destacaven la forta empremta àrab de l'agricultura comercial valenciana, expressant per tant exactament l'opinió contrària a la dels contemporanis dels moriscos. ¹¹ En la lletra no oficial, però oficiosa, de l'himne "regional" de la Comunitat Autònoma valenciana, obra de Maximilià Tous del 1909, es parla de la "veu de l'aigua, càntic d'alegria, acordat al ritme de la guitarra mora" i es mencionen sultanes i palmeres, creant un entorn que reivindica implícitament els orígens musulmans del País Valencià, sense que es faci cap menció dels conquistadors catalans i ni tan sols dels aragonesos. Es tracta d'un himne que mira a Àfrica i no pas a Europa. Òbviament hi ha una bona dosi d'anticatalanisme en aquesta nova valoració de les arrels musulmanes, però aquest és probablement tan sols un element d'una qüestió que és, com s'ha dit, més complexa.

En aquesta mateixa línia interpretativa, o potser millor participant d'aquesta mateixa percepció, van estar alguns historiadors dels moriscos i la seva expulsió. El català Florenci Janer atribuï als moriscos tots els progressos agrícoles i el monopoli de la comercialització dels productes

agraris, i en termes molt semblants s'expressava el castellà José Muñoz y Gaviria quan escrivia que «no fue tanto el mal que originó a España la pérdida de esta crecidísima parte de su población [els moriscos] por su número como por la clase y la índole de la población expulsada, que era precisamente la de los agricultores, comerciantes e industriales, la población en fin más productora y la más contribuyente. El cultivo del azúcar, del algodón y de los cereales, la cría del gusano de seda en que tan aventajados eran los moriscos, quedó enteramente abandonada en las fértiles campiñas de Valencia, Murcia y Granada. Las fábricas de papel, de sedas, de paños que tenían en los castillos, tuvieron que cerrarse porque, no habituados los españoles a las artes y a la industria, miraban con desdén y desprecio el ejercicio de aquellas artes, que habían acaparado para sí y con gran provecho los moriscos». ¹² En aquests autors la perspectiva arabista o africanista no era el resultat d'un posicionament anticatalà, com pogué ser en certs autors valencians, sinó d'una convicció liberal que rebutjava l'expulsió dels moriscos com una mesura fruit de la intolerància d'una classe dirigent castellana que menystenia les activitats productives, i en part pretenia ser una explicació de la decadència espanyola al segle XVII, malgrat que aquesta interpretació no és present als arbitristes del Sis-cents i ni tan sols als projectistes i il·lustrats del Set-cents. No obstant això, l'exaltament de la minoria morisca era incompatible amb l'hagiografia i em referisc al fet que un dels més decidits partidaris de l'expulsió fou el patriarca Juan de Ribera, arquebisbe de València entre 1569 i 1611, que havia arribat fins i tot a ser virrei entre 1602 i 1604. Ribera havia estat beatificat el 1796 i a finals del segle XIX es tramitava el seu procés de canonització, que no reeixí fins el 1960. Els hagiògrafs de Ribera, en aquest cas dos valencians, Manuel Danvila i Pasqual Boronat, no podien per això mantenir la percepció de la minoria morisca com a un element econòmicament decisiu de l'economia valenciana del segle XVI. El primer d'ells, enfrontant-se a la interpretació moriscòfila, va escriure que «no pudiendo condecorar a los moriscos con ningún signo de cultura, se ha ponderado lo que representaban como los brazos activos de la agricultura y de las artes en las comarcas donde habitaban. Es preciso padecer una oftalmía histórica recalcitrante para sostener tan vulgar despropósito» i en termes semblants s'expressà Boronat en diversos llocs de la seva extensa obra. ¹³

PERSPECTIVES HISTORIOGRÀFIQUES ACTUALS

Entenc per historiografia actual la del segle XX i els anys que van transcorreguts del XXI, amb l'excepció de l'obra de Boronat, que és exactament del primer any del segle XX, 1901. Els historiadors actuals han oscil·lat entre les dues tendències que hem anomenat de manera imprecisa però concisa moriscòfoba i moriscòfila, bé que per raons diferents, o almenys bàsicament diferents, de les fins ara assenyalades. Després de *Los moriscos españoles* de Pasqual

Boronat no es va publicar cap estudi seriós sobre els moriscos valencians i la seva expulsió fins que va aparèixer la primera part de l'obra de l'historiador argentí Tulio Halperín Donghi l'any 1955.¹⁴ L'obra és el resultat de la tesi doctoral de l'autor, realitzada durant una estada a l'École Pratique des Hautes Études a París i recollida de materials a Espanya, fonamentalment a Simancas i a València. Podem partir de la suposició que, pel fet de ser argentí, Halperín Donghi no va treballar tan condicionat per prejudicis com els historiadors espanyols. La imatge de la comunitat morisca d'Halperín és més a prop de la que tenien els contemporanis del segle XVI que no pas la dels historiadors que hem examinat de les darreries del Nou-cents. És impossible resumir en poques paraules una obra tan rica de contingut com la de l'historiador argentí, però la següent cita en què descriu el territori morisc és prou indicativa: «Esta tierra superpoblada de los granos pobres, de las majadas aldeanas, del trigo y del aceite, del algarrobo, es la tierra morisca por excelencia, la 'montaña' de que se hablaba en el siglo XVI, es decir, no necesariamente la zona alta, sino la espesura, la tierra no regada, de pobres cultivos perdidos en el matorral espinoso».¹⁵ El següent historiador en aproximar-se al tema fou el francès Henri Lapeyre, l'obra del qual és del 1959. Malgrat que l'estudi de l'historiador francès analitza fonamentalment l'expulsió i té un contingut bàsicament demogràfic, també expressa una percepció de la societat i l'economia morisca pròxima a la d'Halperín. «Si nous reprenons —*escriu*— la distinction traditionnelle des terres de *secano* et de *regadio*, nous constatons que les Morisques prédominaient dans les premières, à l'exception de la province actuelle de Castellon, où les hautes terres de Morella et du Maestrazgo formaient un solide bloc chrétien. [...] Voilà qui nous conduit à une constatation fondamentale de nature à surprendre ceux qui croyaient, sur la foi d'affirmations souvent répétées, que les fertiles *huertas* étaient le domaine de prédilection des Morisques».¹⁶ Joan Reglà, que va publicar una interessant obra sobre el tema l'any 1964,¹⁷ no va tractar aquesta problemàtica, que seria capgirada poc després, l'any 1977, per Eugeni Ciscar, com veurem immediatament. Però malgrat que l'obra de Ciscar va exercir una gran influència, alguns autors posteriors van seguir mantenint la interpretació que hem quedat en anomenar moriscòfoba, com l'historiador valencià de la Medicina Lluís Garcia Ballester, qui escrivia l'any 1984 que «los moriscos se asentaban, sobre todo, en los territorios de secano dedicándose, tanto en dominios de señorío como de realengo, a labores agrícolas o ganaderas de pastoreo, aunque también existiese una minoría —quizá la más pudiente— dedicada a labores de tipo mercantil y transporte de mercancías. Todos, incluso la pequeñísima minoría de moriscos ricos, vivían muy vinculados a la tierra y, en general, la pobreza y la dependencia respecto de los cristianos viejos —fueran éstos nobles o no— era su norma de vida».¹⁸

L'obra d'Eugeni Ciscar a què m'he referit adés s'ha d'explicar en funció de l'ambient intel·lectual predominant en la historiografia valenciana dels anys setanta del

segle XX. Per un costat preocupava molt en aquell moment la debilitat industrial valenciana en el segle XIX i bona part del XX i, malgrat que el professor Emili Giralt havia proposat l'any 1968 una explicació multifuncional i assenyada sobre el fracàs relatiu del procés industrialitzador valencià,¹⁹ altres historiadors van preferir una interpretació del fenomen més estructural. Concretament Màrius Garcia Bonafé va explicar no tan sols la fallida industrialització sinó fins i tot un suposat endarreriment econòmic valencià pel predomini d'un règim senyorial opressiu que tenia precisament el seu origen en la repoblació subsegüent a l'expulsió dels moriscos l'any 1609.²⁰ Al mateix temps, i malgrat un cert retard pel que fa a la seva recepció, hi havia molta preocupació per la problemàtica de la transició del feudalisme al capitalisme, alenada pel debat Dobb-Sweezy i la seva derivació, més actual en aquell moment, de la discussió sobre la crisi general del segle XVII. Tot plegat considero que explica el gir moriscòfil que va adoptar Ciscar, en considerar que l'expulsió dels moriscos va estar en la base d'una fractura en el procés de transició al capitalisme en el País Valencià. Aquest autor va afirmar, en la conclusió d'una obra d'altra banda ben treballada i documentada: «Nos parece evidente que las motivaciones económicas y la protección de los intereses nobiliarios estuvieron presentes, junto con la conciencia de la resistencia morisca a la cristianización y de sus dimensiones políticas, en la gestación del decreto de expulsión. Su ejecución y la nueva situación creada con la repoblación supondrá una refeudalización, una extensión e intensificación de las relaciones feudales, traducida en la disminución del jornalero, incipiente proletariado rural, desaparición de la propiedad alodial, aumento de la enfiteusis, mayor control y superiores exigencias señoriales, así como una ruptura de las anteriores estructuras comerciales y descenso de las actividades artesanales. Igualmente, se cercena el número y riqueza de una clase burguesa o para-burguesa, cristiana y morisca, y se limita su ulterior desarrollo».²¹

La hipòtesi de la refeudalització ja fou criticada poc després de publicat el llibre per Marià Peset,²² i jo mateix m'he manifestat en diferents publicacions en contra de la interpretació de Ciscar, malgrat que en aquest article vaig a ordenar millor les meves idees al respecte.²³ El mateix Ciscar ha modificat la seva posició i ja no s'expressa ara amb la mateixa contundència que ho feia l'any 1977, malgrat que continua pensant que la comunitat morisca valenciana era rica i dinàmica, amb les excepcions lògiques d'una societat en procés de diferenciació interna i que no era bàsicament diferent de la cristiana.²⁴ D'alguna manera la discussió més estructural i teòrica anterior ha quedat transformada en una altra que allò que intenta esbrinar és si hi havia o no un sector important de moriscos rics. Ciscar utilitza bàsicament una estratègia enumerativa i certament els testimoniatges que aporta són nombrosos, però segueixo pensant que una qüestió macrohistòrica com aquesta s'ha de resoldre en termes macrohistòrics i no mitjançant una relació de moriscos benestants, que obvia els moriscos pobres i que, per tant, no resol la qüestió.²⁵

Com que allò que es busca són moriscos benestants, sempre se'n trobaran; la relació queda viciada d'origen, ja que trobem allò que busquem, i no és explicativa. La qüestió, posant un exemple molt diferent, és com si pretenguéssim demostrar la moderada mortalitat de les poblacions de l'Antic Règim confeccionant una llista d'adults vius amb més de cinquanta anys. Si els busquem els trobarem i, a més a més, en trobarem molts, però com no són objecte de la nostra recerca, obviarem la multitud d'infants que morien durant els primers anys de vida. Una anàlisi amb tota la informació disponible i utilitzant la metodologia adequada ens mostraria que l'esperança de vida al naixement a penes superava els 30 anys.

Tornant a la formulació inicial de Ciscar, la qüestió que ens hem de plantejar és com hagués evolucionat l'economia valenciana si els moriscos no haguessin estat expulsats, és a dir formular allò que els nous (ara no tan nous) historiadors econòmics anomenen una hipòtesi contrafactual. La qualitat de la informació disponible no permet aplicar models econòmics, però sí que es poden examinar tot un conjunt d'indicadors macroeconòmics i veure com van evolucionar als territoris moriscos i als de cristians de natura. La diferenciació no sempre es pot fer de forma nítida, però sí amb una aproximació raonable. La idea d'aquesta estratègia me la va proporcionar una indicació d'Earl J. Hamilton, el qual feia notar que l'evolució dels preus valencians en els anys posteriors a l'expulsió va ser exactament la contrària de la que hagués estat esperable. Efectivament, després de l'expulsió de la suposadament dinàmica població morisca s'hagués hagut d'experimentar una notable devallada de l'oferta de productes agrícoles i, per tant, un augment dels preus. En canvi, segons l'historiador nordamericà, «los precios agrícolas cayeron en los dos años siguientes a la gran expulsión de 1609, año en que salió la gran masa de los moriscos; no subieron más rápidamente que los no agrícolas en 1612-1625, y marcharon muy por detrás de la serie no agrícola en el segundo cuarto del siglo XVII. Es indudable que la expulsión no arruinó a la agricultura».²⁶ Examinaré seguidament l'evolució de la població i la seva distribució geogràfica, l'evolució de la producció agrària i finalment l'estructura de la propietat de la terra.

REDISTRIBUCIÓ DEMOGRÀFICA DESPRÉS DE L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS VALENCIANS

El plantejament d'aquest exercici prové d'una suggerència de Tulio Halperín Donghi. Escriu aquest autor: «Mientras tanto la repoblación avanza. No sin altibajos. Si oímos a los que presenciaron esa gigantesca operación nos dirán que fue a la vez un gigantesco fracaso. En parte lo fue, sin duda; las cicatrices de la gran mutilación no se borraron tan fácilmente; ya Fonseca, en 1610, observaba que en el período, aunque breve, desde que las tierras quedaban vacías, se estaban produciendo daños irreparables; cada día que pasaba el patrimonio dejado por los moris-

cos se amenguaba. Pero era un fracaso sobre todo desde el punto de vista de los observadores, que se habían formado una idea algo simplista de lo que iba a ser la repoblación: para ellos se trataba de poner una casa de cristianos viejos allí donde había habido antes una casa morisca. Y eso, desde luego, no iba a ser posible. La distribución de la población en la Valencia cristiano-morisca estaba directamente vinculada a la división de esa Valencia en dos grupos nacionales que eran a la vez grupos sociales: no dependía tan sólo de la capacidad de la tierra para sostener a grupos humanos más o menos densos. Esa distribución era ya inalcanzable luego de la expulsión; lo que puede preguntarse, y no se preguntaban quienes, por ejemplo, se lamentaban que los 1.200 moriscos de la Vall de Guadalest hubiesen sido reemplazados por sólo 120 cristianos viejos, es si la restauración de esa forma de distribución demográfica era deseable, o ventajosa».²⁷

He dissenyat l'experiment de la forma següent. He distribuït la població del País Valencià en tres moments cronològics: l'any de l'expulsió, 1609, utilitzant l'anomenat cens del marquès de Caracena, i els dos censos complets posteriors, el veïnatge de Campoflorido, de 1713, i el cens de Floridablanca, de 1787. Ho he fet en nou unitats territorials o macrocomarques, per tal de fer l'anàlisi més senzilla, i a dintre de cada macrocomarca he distingit entre localitats morisques –exmorisques en el cas dels censos de 1713 i 1787– i de cristians de natura, calculant, per a cadascuna d'aquestes unitats, el percentatge de la població respecte de la població total. Com que el càlcul es fa a dintre de cada recompte de població, això evita haver de fer qualsevol tipus de conversió o correcció de les xifres. Els censos de 1609 i de 1713 proporcionen xifres de veïns i el de 1787 d'habitants; el veïnatge de 1713 és molt defectiu. Això implica que les xifres de població absoluta d'aquest darrer any són incorrectes, però no les proporcions relatives si suposem, com és probable, que els errors es distribueixen de forma aleatòria. Les macrocomarques, junt amb el mapa de densitats municipals de la població morisca l'any 1609, es mostren en el Mapa 1, en el què es representa el País Valencià amb les seves fronteres del segle XVII, i la distribució proporcional de la població en la Taula 1. Ometo els detalls de fonts utilitzades i altres consideracions, remittint-me a la publicació en què van presentar-se aquestes xifres.²⁸

Com es desprèn d'una lectura atenta de la Taula 1, totes les àrees morisques van perdre població relativa després de l'expulsió i tan sols una, les Planes Centrals, on la població morisca era petita, va trigar a fer-ho fins l'any 1787. En el País Valencià en el seu conjunt, la població de les localitats morisques, que representava un terç de la població el 1609 (exactament un 32,35 %), va passar a ser d'un quart, entorn del 25 %, amb una diferència molt petita entre 1713 i 1787. El fet que els resultats d'un cens molt deficient, com el de 1713, i un altre de gran qualitat, com el de Floridablanca del 1787, siguin tan semblants, corrobora l'assumpció, feta anteriorment, de què els errors del cens de 1713 es distribueixen de forma aleatòria. La hipòtesi

Canvis en la distribució espacial de la població valenciana (1609-1787)						
	1609 (veïns)		1713 (veïns)		1787 (habitants)	
	Localitats morisques	Localitats cristianes	Localitats morisques	Localitats cristianes	Localitats morisques	Localitats cristianes
Planes meridionals	33,62%	66,38%	27,13%	72,87%	27,20%	72,80%
Muntanyes meridionals	34,18%	65,82%	22,08%	77,92%	24,21%	75,79%
Marines	62,29%	37,71%	49,42%	50,58%	44,81%	55,19%
Hortes	45,56%	54,44%	34,43%	65,57%	32,91%	67,09%
Planes centrals	12,32%	87,68%	12,62%	87,28%	9,57%	90,43%
Planes septentrionals	16,26%	83,74%	12,05%	87,95%	14,45%	85,55%
Terres altes	-	100%	-	100%	-	100%
Muntanyes septentrionals	39,66%	60,34%	24,83%	75,17%	27,77%	72,23%
Muntanyes centrals	78,60%	21,40%	71,77%	28,23%	73,32%	26,68%
Total	32,35%	67,65%	23,98%	76,02%	24,97%	75,03%

Taula 1

d'Halperín que el procés de repoblació fou molt més que això, ja que va implicar un canvi radical en el model de poblament, queda corroborada.

Una lectura desagregada mostra, però, matisos importants. En algunes macrocomarques la devallada de la població de les localitats morisques fou petita, malgrat que la interpretació no és sempre la mateixa. El petit descens de les Planes Meridionals sembla indicar que en aquesta àrea els moriscos no eren arraconats en àrees especialment desfavorides. Resultats semblants trobaríem en territoris més petits si haguéssim fet l'anàlisi de forma més desagregada. Es tracta dels territoris on es troben en abundància les elits econòmiques morisques. El cas de les Muntanyes Centrals, en les quals el descens de població relativa fou també petit, és diferent, ja que aquí exerceix una considerable influència el fet que l'única localitat cristiana de la Foia de Bunyol fos la deprimida Setaigües. Totes les altres regions experimentaren devallades superiors a la mitjana del País Valencià, sobretot aquelles zones en les quals els moriscos ocupaven les estretes valls muntanyenques, com les Marines, on la baixada és del 17 %, i les Muntanyes Septentrionals, on és del 12 %. Però resulta sorprenent que continuem trobant devallades fortes a les contrades tòpiques de la prosperitat morisca, com les Hortes (12 %). Si desagreguem aquesta macrocomarca, seguim trobant baixades fortes a la Safor (17 %) i a la Ribera Alta (12 %), trobant-ne tan sols de menors a la pròspera comarca de la Costera i a la Ribera Baixa, on la població morisca era petita.

Conclouré aquest apartat també amb un paràgraf d'Halperín Donghi: «Casi dos siglos después de la expulsión, en sus andanzas por tierras de Valencia, en el alto Espadán y en otros rincones montañosos, Cavanilles encontró lugares abandonados, aldeas de las que sólo sobrevivía el recuerdo, vivo testimonio de las ruinas y las desolaciones provocadas por el alejamiento de los moriscos. Pero esas heridas que en los rincones de la montaña permanecían abiertas aún dos siglos después de la expulsión (y siguen estándolo aún hoy: en esta Valencia actual, de población fabulosamente densa,

más de una aldea que fue morisca tiene menos habitantes que en 1609), esas heridas en otras comarcas valencianas cicatrizaron en pocos años. Han terminado, en cambio, ya para siempre, esos pululantes recovecos de la montaña donde se agolpaba una población que no encontraba salida».²⁹

L'EVOLUCIÓ DE LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA

La següent anàlisi serà la de l'evolució de la producció agrària. Per a aquesta finalitat utilitzaré informació de la font clàssica per a l'estudi d'aquesta variable durant l'època pre-industrial, que és la documentació generada per la recaptació del delme eclesiàstic. L'antic regne de València era dividit, amb l'excepció puntual de dues localitats que pertanyien al bisbat de Saragossa (Betxí i Olocau del Rei), entre quatre bisbats: els d'Oriola, València, Sogorb i Tortosa. D'aquests he estudiat el delme de l'arquebisbat de València, que s'estenia per la major part del territori, per la qual raó podem considerar aquestes dades suficientment representatives (vegeu Mapa 2). La seu valenciana recaptava diferents tipus de delmes, dels quals el més important era l'anomenat de pa i vi, que gravava primordialment els cereals i el vi, però també en moltes ocasions tots els productes sotmesos a aquesta contribució. Tan sols en alguns territoris molt limitats hi havia alguns delmes particulars, com els anomenats de paner (que gravava els productes hortícoles) i el de fulla de morera. El de carnatge o ramat i el de peix no han estat utilitzats en aquesta investigació. Es tractava d'un delme arrendat i no recaptat en espècie, circumstància que implica algunes limitacions. Com el delme s'arrendava, normalment per períodes quadriennals, en subhasta pública, la seva quantia reflecteix més les expectatives de producció que no pas la producció real en el període, ja que els postors feien les seves puges basant-se en els resultats anteriors i la forma com pensaven que evolucionaria la producció en el quadrienni posterior. No obstant això, a llarg termini, l'evolució de la producció que es dedueix del delme és prou correcta, malgrat que presenta un cert retard.

No hi ha garantia absoluta que sigui així, però sembla que la deducció delmal es va mantenir constant al llarg del període estudiat, malgrat que variava lleugerament segons zones. L'arquebisbat de València tenia dividit el seu territori en una sèrie de districtes anomenats delmaris, que molt sovint, sobretot en el segle XVIII, amb l'increment de la producció agrària i la consegüent dificultat de recaptació, es van dividir en subdelmaris que van rebre el nom de filloles. Aquests subdelmaris s'han integrat sempre en el delmari primitiu, per tal que les sèries resultants corresponguin al mateix territori. Seguint la metodologia habitual en aquest tipus d'estudis he deflactat les sèries de cada delmari amb els preus del blat. Amb el producte delmal deflactat he elaborat sèries de números-índex sobre el període base 1585-1599, prou estable i anterior a l'expulsió dels moriscos. Les sèries agregades que he construït són la mitjana aritmètica de les sèries individuals que les componen. Els territoris de l'agregació de vegades coincideixen amb els utilitzats en l'anàlisi anterior sobre la població, però de vegades no, ja que he pensat que en alguns casos era més convenient procedir a una major desagregació. Concretament he separat les comarques de la Safor i de la Costera, de la macrocomarca de les Hortes. En el Mapa 3 es reproduïx la divisió comarcal del País Valencià, per tal que es puguin situar aquestes divisions territorials a què he fet referència. Totes les altres macrocomarques són coincidents amb les utilitzades anteriorment. Sempre que ha estat possible, he separat els delmaris de població cristiana de natura dels de població morisca, però això no s'ha pogut fer sempre.³⁰ No reproduïc les sèries, que de tota manera es poden consultar en la publicació ressenyada en la nota anterior, de manera que faré el comentari d'aquestes basant-me en els gràfics que s'inclouen a continuació. Com veurem, els resultats pel que fa a la hipòtesi que es pretén contrastar, no són tan nítids com en el cas precedent de la població i per tant intentaré fer un comentari matisat, que de tota manera quedarà pendent d'interpretacions més acurades, a mesura que el nostre coneixement d'aquesta problemàtica es vagi ampliant.

Efectivament hi ha fortes diferències en l'evolució del producte delmal a les diferents macrocomarques i comarques en què hem agrupat els delmaris de l'arquebisbat de València. Les examinarem separatament, per tal com un gràfic conjunt seria confús i és preferible realitzar una anàlisi separada per unitats territorials. En la Gràfica 1 està representada l'evolució del delme de pa i vi de la macrocomarca que hem anomenat Muntanyes meridionals, que inclou les comarques del Comtat, l'Alcoià i la Vall d'Albaida.

L'evolució del producte delmal deflactat enregistra poc de dinamisme en tot el període estudiat. Ambdues sèries, la dels delmaris cristians i moriscos, van evolucionar de manera semblant, si menyspreem les petites variacions, que probablement són carents de significat. Si ignorem l'evolució de la sèrie en el segle XVI, en què el seu caràcter fragmentari dificulta la lectura, únicament observem una clara devallada de la producció agrària del territori morisc en els cinquanta anys posteriors a l'expulsió, caiguda de la

producció que s'observa en gairebé totes les sèries i que òbviament es deu a la despoblació provocada pel foragitament de la població islàmica i a les dificultats inicials de la repoblació. No obstant això, s'ha de destacar que les àrees morisques van assolir un nivell de producció semblant al de les cristianes amb un descens de la seva població relativa d'un 10 % entre 1609 i 1787, com hem vist anteriorment, cosa que sembla suggerir una major eficiència de l'agricultura practicada pels repobladors.

L'evolució de les Marines, que podem examinar en la Gràfica 2, és molt semblant, encara que no igual. Aquí, malgrat els buits documentals del segle XVI, s'observa clarament un retard de la producció agrícola morisca en aquesta època i novament un nivell inferior constatable a les darreres dècades del segle XVIII i començament del XIX. La caiguda de la producció posterior a l'expulsió és semblant a la del conjunt territorial de les Muntanyes meridionals. En aquest cas s'ha d'observar també que la producció agrària dels territoris moriscos es va aconseguir amb un descens de la seva població relativa superior entre el moment de l'expulsió i el cens de Floridablanca, d'un 17 %.

Les comarques de la Safor i la Costera, d'agricultura molt dinàmica, encara que gens comparable a la d'altres conjunts territorials que examinarem més endavant, no s'han pogut desagregar entre delmaris moriscos i cristians. La crisi posterior a l'expulsió va ser més greu a la Safor que a la Costera, el que sembla indicar dificultats en la repoblació i la represa del conreu, probablement en especial del canyamel. Les dues comarques van evolucionar de forma molt semblant, però amb un major dinamisme de la Costera, sobretot a partir de 1770.

Les comarques de la Ribera Alta i la Ribera Baixa, que hem agrupat en el conjunt que hem anomenat Riberes, van experimentar un extraordinari creixement agrari en el període, en especial com a conseqüència de l'expansió del conreu de l'arròs, però també d'altres, com la morera. En aquest cas la diferenciació entre els delmaris cristians i els moriscos s'aprecia de forma molt nítida. Si la diferència entre uns i altres era ja apreciable en el segle XVI, es va acusar molt més després de l'expulsió. En aquestes comarques la població morisca era petita i estava clarament establerta en les pitjors terres, de manera que la repoblació cristiana no va aconseguir de trencar la diferència en el volum de la producció agrària entre uns i altres territoris. Aquesta gràfica s'ha d'interpretar, doncs, en un sentit contrari al de les que hem examinat anteriorment. Si l'agricultura cristiana d'aquest conjunt comarcal va ser més eficient que la que antigament practicaven els moriscos, com examinarem amb un exemple local en el pròxim apartat, no aconseguí de superar la de les riquíssimes terres de població cristiana. És molt més sorprenent, però, el cas de les Hortes, que es pot examinar en la Gràfica 5.

En aquest cas observem que la producció dels territoris moriscos va superar en línies generals la dels cristians en el segle XVI, va caure després de l'expulsió, mantenint-se a sota fins a 1720 aproximadament, i després va experimentar una pujada extraordinària durant la resta del

període fins a la desaparició del delme al País Valencià l'any 1835. En aquest cas la macrocomarca equival a les comarques de l'Horta i el Camp de Morvedre, i tots els delmaris moriscos, excepte el de Picassent i Alcàsser, pertanyen a aquesta darrera. Només hi ha, al meu entendre, una explicació possible. Tinguem en compte, com ja s'ha dit, que les gràfiques, com que estan elaborades sobre índexs, representen increments relatius i no absoluts. La comarca de l'Horta, encara en major mesura que les dues Riberes, era sens dubte la més rica del País Valencià i devia haver assolit a mitjan del segle XVIII nivells difícils de superar per una estructura productiva tradicional. En canvi, les terres marginals morisques d'aquest conjunt territorial, tenien encara possibilitats d'expansió per mitjà de les roturacions i això, a més a més, amb una població que el 1787 era un 12 % inferior a la de 1609 en termes relatius.

A les Planes centrals tornem a veure, com en el cas de les Riberes, un avantatge dels delmaris moriscos respecte dels cristians en el segle XVI, i un retard sostingut durant gairebé tot el període posterior. Aquestes planes centrals, formades per les comarques del Camp de Túria i la Foia de Bunyol, inclouen territoris molt fèrtils dominats per poblacions cristianes com Lliria o la Pobla de Vallbona, junt amb d'altres més pobres, com els de la darrera comarca. Malgrat que la població morisca de Benaguasil pertanyia a la primera de les comarques, l'hegemonia del territori cristià, instaurada després de l'expulsió, es mantingué durant quasi tot el període.

A les Muntanyes septentrionals i centrals no s'han pogut desagregar els delmaris cristians i els moriscos, però la població morisca era majoritària a les centrals i minoritària a les septentrionals, i aquesta diferenciació queda ben nítidament representada en la Gràfica 7. Si fins a 1609 la producció agrària dels dos conjunts territorials era molt semblant, a partir de l'expulsió, les Muntanyes septentrionals es van diferenciar de l'altra macrocomarca que havia estat majoritàriament morisca.

La interpretació de les gràfiques és delicada i s'ha hagut de fer tenint en compte les característiques particulars de cada conjunt territorial. És probable que l'evolució de la producció agrària deduïda de la recaptació delmal de l'arquebisbat de València pugui interpretar-se d'una altra manera, però per raons de coherència amb la primera anàlisi demogràfica, i la de l'estructura de la propietat, a la que dedicarem el següent apartat, crec que la que he fet és la més versemblant. Com va escriure James Casey, formulant una de les primeres interpretacions de les conseqüències de l'expulsió dels moriscos com la que ara proposo, fa gairebé quaranta anys «el campesino, después de la expulsión, se sustentaba mejor de una propiedad que se adaptaba, por primera vez, a la medida de su necesidad. [...] La influencia más decisiva era la de una estructura social estable, a base de una agricultura que, si no muy floreciente [Casey es refereix als moments immediatament posteriors a l'expulsió], era al menos más robusta que la que predominaba antes de 1609».³¹

ELS CANVIS EN L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT AGRÀRIA

Els estudis existents sobre la propietat de la terra en les localitats morisques abans i després de l'expulsió han revelat que la propietat morisca era, malgrat que amb notables discrepàncies segons llocs, minifundista i amb escassa concentració. Aquesta estructura canvià molt amb la repoblació cristiana, malgrat que també amb importants contrastos entre diferents llocs. Un dels primers estudis que van posar en relleu aquesta característica fou el d'Adelina Bataller sobre els pobles de la comarca de la Safor regats per les aigües del riu Vernissa, que eren Real, Benipeixcar, Benirredrà, Gandia i els desapareguts, per la seva integració en municipis més grans, Beniopa, Benicanena i l'Alqueria Nova.³² L'autora va estudiar l'estructura de la propietat agrària abans i després de l'expulsió i els seus resultats s'extracten a la Taula 2.

Extensió (fanecades ³⁵)	1593		1630	
	Propietaris	Fanecades	Propietaris	Fanecades
≤ 10	75	38	39	13
10,1-30	22	42	48	46
> 30	3	20	13	41

Taula 2. Estructura de la propietat de la terra a l'àrea regada pel Vernissa (percentatges)

El predomini de la petita propietat i l'escassa concentració de l'any 1593 van ser substituïts per una estructura, l'any 1630, en què les petites propietats van retrocedir sensiblement, tot i augmentant les mitjanes i grans. Aquest mateix fenomen fou detectat per Santiago La Parra, molts anys després, a tota l'àrea del ducat de Gandia, tant la regada pel Vernissa com la que utilitzava les aigües del riu d'Alcoi, ara també anomenat Serpis,³³ com es pot veure a la Taula 3.

Àrea regada per la sèquia del Vernissa		
Llocs	1593	1630
Gandia	12,26	-
Raval de Gandia	5,76	-
Alcodar	4,72	18,17
Alqueria Nova	4,87	-
Alqueria de Martorell	7,41	29,25
Beniopa	7,91	13,59
Benipeixcar	6,78	15,32
Benirredrà	10,85	10,77
Real de Gandia	8,25	21,29
Àrea regada pel riu d'Alcoi		
Gandia	12,65	18,69

Taula 3. Propietat agrària mitjana al ducat de Gandia (en fanecades)

Extensió (tafulles)	Redovà		Albatera		Coix		La Granja	
	Propietaris	Tafulles	Propietaris	Tafulles	Propietaris	Tafulles	Propietaris	Tafulles
≥ 1	40,5	15,2	40,7	25,3	23,7	10,6	9,1	3,4
1,1-2	31,1	21,3	51,3	59,5	48,4	45,3	15,9	12,7
2,1-3	14,9	20,5	8,0	15,2	25,8	38,5	72,7	80,3
> 3	13,5	39,4	0,0	0,0	2,1	5,6	2,3	8,3

Taula 4. Estructura de la propietat de la terra en quatre municipis moriscos del Baix Segura (percentatges)

Amb una sola excepció, la de Benirredrà, la propietat mitjana va augmentar de forma molt significativa després de la repoblació i encara més espectaculars van ser els canvis en el parcel·lari, ja que la majoria dels camps dels moriscos de la comarca, un 75 % exactament, no superaven l'extensió de quatre fanecades (0,3 Ha), i aquesta proporció va baixar al 33 % després de l'expulsió. Estem parlant d'una de les comarques més riques del País Valencià, on l'agricultura de regadiu era predominant. Si canviem d'escenari i examinem l'estructura de la propietat de la terra en uns municipis de la comarca meridional valenciana del Baix Segura, trobem el mateix fenomen, fins i tot més acusat. En aquest cas tan sols ha estat estudiada la propietat morisca el mateix any de l'expulsió, 1609, i no l'establerta pels cristians repobladors.³⁴ La distribució de la propietat en quatre pobles d'aquesta comarca, Redovà, Albatera, Coix i la Granja de Rocamora, es pot examinar en la Taula 4.

Especialment a Albatera, Coix i la Granja de Rocamora, la distribució de la propietat de la terra era gairebé igualitària. Segons aquest mateix autor, a les localitats cristianes de la mateixa comarca, Oriola, Callosa de Segura, Almoradí, Catral i Guardamar, les dimensions de la propietat agrària eren força superiors i existien acusades diferències entre un nombrós conjunt de petits propietaris i una cúspide social que posseïa quasi la meitat de la superfície cultivada. Al marquesat de Llombai, senyoria de la Ribera Alta d'agricultura no tan rica com la dels pobles que fins ara hem examinat, les coses no van ser molt diferents, encara que l'estructura de la propietat que es va instaurar amb la repoblació cristiana no va ser tan concentrada. En aquest cas, però, s'ha pogut estudiar la distribució de conreus, i les modificacions que es van produir sí que es poden qualificar d'espectaculars.³⁵ Aquesta informació es pot veure a les Taules 5 i 6.

Extensió (fanecades)	1581		1699	
	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície
<10	61,7	33,4	35,8	10,8
≥ 10, < 20	31,3	44,7	31,9	26,9
≥ 20, < 30	4,4	10,8	16,5	23,4
≥ 30, < 40	1,8	6,2	9,1	17,8
≥ 40, < 50	0,4	2,2	4,2	10,8
≥ 50	0,4	2,7	2,5	10,3

Taula 5. Estructura de la propietat d'horta al marquesat de Llombai abans i després de l'expulsió dels moriscos (percentatges)

S'ha de reconèixer que en aquest territori els canvis entre 1581 i 1699, en l'agricultura regada, no van ser tan importants, però així i tot s'observa un clar augment de la propietat mitjana i gran, per damunt de les 10 fanecades, equivalents aproximadament a 0,9 Ha. En la propietat de secà, que no reproduesc per tal de no allargar excessivament aquest article, els canvis van ser més importants, cosa que sembla corroborar alguna opinió de publicistes del temps de l'expulsió, com Bleda, que pensaven que els moriscos descuraven els secans. Molt més importants van ser els canvis en els conreus, com es pot veure a la Taula 6.

Conreus	1581	1699
Cereals	86,8	32,5
Morera	5,2	58,1
Vinya	3,0	0,9
Vinya i conreus associats	0,8	4,3
Figuera	1,4	-
Figuera i conreus associats	1,2	-
Olivera	0,9	2,6
Olivera i conreus associats	0,3	1,0
Garrofer	0,3	0,6
Taronger	0,1	-

Taula 6. Conreus d'horta del marquesat de Llombai abans i després de l'expulsió dels moriscos (percentatges de la superfície cultivada)

No crec que sigui agosarat qualificar aquests canvis de revolucionaris. Entre 1581 i 1699 es va passar d'una agricultura dominada pel conreu dels cereals a una altra de clara orientació comercial, en què el conreu hegemònic era la morera, aliment dels cucs de seda, la producció dels quals es destinava a les fàbriques de Toledo i València. El petit creixement de la vinya, olivera i garrofer és tan sols aparent, ja que aquests conreus, igual que en bona mesura el cereal, van passar a cultivar-se en el secà.

No a tot arreu les coses eren iguals. És molt probable que en algunes localitats l'agricultura morisca fos orientada al mercat, que la propietat mitjana fos major i que l'estructura social fos més diferenciada. Aquest cas sembla ser el de la ciutat d'Elx, on trobem una realitat ben diferent.³⁶ A la Taula 7 es reproduïx l'estructura de la propietat agrària morisca a començament del segle XVII.

Tafalles	Propietaris	Extensió
< 5	33,8	3,7
5-18,9	39,8	14,6
19-60,9	18,5	24,4
61-150,9	4,9	21,0
≥ 151	3,0	36,3

Taula 7. Estructura de la propietat agrària morisca a Elx (1600-1609) (percentatges)

Està pitjor estudiada la propietat agrària morisca a les terres catalanes del sud, però hi ha indicis que fan veure que compartia les característiques que hem assenyalat a les valencianes, especialment pel que fa a la grandària de les explotacions, que també eren reduïdes.³⁷ La informació que hem aplegat en aquest tercer apartat és local i indubtablement incompleta, però interpretada conjuntament amb l'aportada en els anteriors apunta que es fa difícil mantenir la hipòtesi que l'expulsió dels moriscos i la repoblació subsegüent van representar un entrebanc en el procés de transició del feudalisme al capitalisme. Fins i tot podríem aventurar que més aviat les dades apunten en la direcció contrària. És molt encara el que s'hauria d'investigar per tal de confirmar aquesta interpretació. Caldrien, entre altres, més estudis sobre l'estructura de la propietat morisca i la instaurada després de la repoblació, amb una cobertura geogràfica més àmplia. Caldria també, sobretot, una explicació convincent de la peculiar estructura de la propietat i dels conreus de les localitats morisques. S'argumenta sovint que això fou una conseqüència del fet que en el procés medieval de conquesta i població els musulmans van quedar arraonats en les pitjors terres. Però hem vist que aquestes característiques apareixen també en territoris que no es poden considerar pobres, com la comarca valenciana de la Safor. És probable que aquestes peculiaritats tinguin també una explicació cultural que, de tota manera, és difícil d'albirar. Aquest article tan sols ha pretès desautoritzar, "falsar" en el sentit popperià de la paraula, la pretesa influència negativa que el foragitament de la minoria islàmica dels Països Catalans, i molt especialment del País Valencià, va tenir en el procés de desenvolupament del capitalisme.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Archivo Histórico Nacional, Nobleza, *Osuna*, llig. 589, 9, s/f.
- [2] Jaime BLEDA. *Crónica de los moros de España*. Felipe Mey, València 1618, p. 1030-1031.
- [3] Damián FONSECA. *Justa expulsión de los moriscos de España*. Iacomo Mascardo, Roma 1612, p. 232.
- [4] Text reproduït per Pasqual BORONAT. *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*. Francisco Vives Mora, I, 2 vols., València 1901, p. 596-597.
- [5] Reproduït per James CASEY. «Què deu el País Valencià als canvis en el poblament rural del segle XVII». *Revista de Catalunya*, nova etapa, 5, 1987, p. 85-86.
- [6] Reproduït per P. BORONAT. *Los moriscos españoles...*, I, p. 628-629.
- [7] Reproduït per P. BORONAT. *Los moriscos españoles...*, II, p. 109.
- [8] Jaume BLEDA. *Defensio fidei in causa neophytorum sive Morischorum regni Valentiae, totiusque Hispaniae*. Crisóstomo Gárriz, València 1610, p. 126.
- [9] François SUREDA. *Le théâtre dans la société valencienne du XVIIIe siècle*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 2004, p. 455-461.
- [10] Manuel ARDIT. «Una mirada distant a les hortes valencianes». *Afers*, 47 (2004), p. 29-43, esp. p. 35-37.
- [11] Melchor BELLVER, Vicente DEL CACHO. *Influencia que ejerció la dominación de los árabes en la agricultura, industria y comercio de la provincia de Castellón de la Plana*. Imprenta de F. Segarra, Castelló de la Plana 1889.
- [12] Florencio JANER. *Condición social de los moriscos de España, causas de su expulsión y consecuencias que ésta produjo en el orden económico y político*. Real Academia de la Historia, Madrid 1857, esp. p. 47-48; José MUÑOZ Y GAVIRIA. *Historia del alzamiento de los moriscos, su expulsión de España y sus consecuencias en todas las provincias del reino*. Mellado, Madrid 1861, p. 186-187.
- [13] Manuel DANVILA Y COLLADO. *La expulsión de los moriscos españoles. Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid*. Fernando Fe, Madrid 1889, p. 335-336.
- [14] Tulio HALPERÍN DONGHI. «Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia». *Cuadernos de Historia de España*, XXIII-XXIV (1955), p. 5-115 i XXV-XXVI (1957), p. 83-250. Aquest llarg article ha estat reeditat en forma de llibre, amb el mateix títol, Edicions Alfons el Magnànim, València 1980.
- [15] T. HALPERÍN. *Un conflicto nacional...* València 1980, p. 68.
- [16] Henri LAPEYRE. *Géographie de l'Espagne morisque*. SEVPEN, París 1959, p. 25-26. Hi ha traducció castellana, *Geografía de la España morisca*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1986.
- [17] Joan REGLÀ. *Estudios sobre los moriscos*. Universitat de València, València 1964.
- [18] Luis GARCÍA BALLESTER. *Los moriscos y la medicina. Un capítulo de la medicina y la ciencia marginadas en la España del siglo XVI*. Labor, Barcelona 1984, p. 13.
- [19] Emili GIRALT I RAVENTÓS. «Problemas históricos de la industrialización valenciana». *Estudios Geográficos*, 112-113 (1968), p. 369-394.
- [20] Mario GARCÍA BONAFÉ. «El marco histórico de la industrialización valenciana». *Información Comercial Española*, 485 (1974), p. 135-146.

- [21] Eugenio CISCAR PALLARÉS. *Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620)*. Del Sènia al Segura, València 1977, p. 325.
- [22] Mariano PESET REIG. *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra*. Revista de Derecho Privado, Madrid 1982, p. 197.
- [23] Manuel ARDIT LUCAS. «Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià». *Afers*, 5-6 (1987), p. 273-316; «Els moriscos valencians. Una reflexió (parcialment) alternativa», a *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1994, p. 72-85.
- [24] Eugenio CISCAR PALLARÉS. *Moriscos, nobles y repobladores*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1993.
- [25] Juan Francisco Pardo Molero ha publicat recentment una síntesi desapassionada de la qüestió i ha remarcat encertadament el contrast entre l'aproximació local a la problemàtica que tractem, feta per Ciscar, i la global que proposo, malgrat que sembla inclinar-se per aquell autor, enlluernat pel seu treball sobre la senyoria de la Valldigna que, en la meua opinió, és encara més local. Veure Juan Francisco PARDO MOLERO. «Los moriscos valencianos. Vigencia de un tópico historiográfico». *Revista d'Història Medieval*, 12 (2001-2002), p. 155-184 i Eugenio CISCAR PALLARÉS. *La Valldigna, siglos XVI y XVII. Cambio y continuidad en el campo valenciano*. Diputació de València, València 1997.
- [26] Earl J. HAMILTON. *El florecimiento del capitalismo. Ensayos de historia económica*. Alianza, 2ª edició, Madrid 1984, p. 129.
- [27] T. HALPERÍN. *Un conflicto nacional...*, p. 267.
- [28] M. ARDIT. «Expulsió dels moriscos i creixement agrari...», esp. p. 283-287.
- [29] T. HALPERÍN. *Un conflicto nacional...*, p. 275.
- [30] Per als detalls de la metodologia, veure M. ARDIT. «Expulsió dels moriscos i creixement agrari...», p. 292-294.
- [31] James CASEY. «Las consecuencias de la expulsión de los moriscos en la agricultura valenciana». *III Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, II, Madrid 1971, p. 153-158.
- [32] Adelina BATALLER. «La expulsión de los moriscos y su repercusión en la propiedad y la población en la zona de los riegos del Vernisa». *Saitabi*, 10 (1960), p. 81-100.
- [33] Santiago LA PARRA LÓPEZ. *Los Borja y los moriscos (Re pobladores y "terratienientes" en la Huerta de Gandía tras la expulsión de 1609)*. Diputació Provincial, València 1992, esp. p. 232.
- [34] David BERNABÉ GIL. «La Vega Baja del Segura en vísperas de la expulsión de los moriscos: estructura de la propiedad de la tierra». A: *Estructuras y regímenes de tenencia de la tierra en España*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid 1987, p. 61-74. La tafulla, mesura de superfície molt variable segons localitats, equivalia aproximadament a 0,1 Ha.
- [35] Manuel ARDIT. *Creixement econòmic i conflicte social. La Foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*. *Afers*, Catarroja-Barcelona 2004, esp. p. 68-70 i 110-115.
- [36] Joaquim SERRANO JAÉN. *Estructures agràries al sud del País Valencià. Propietat, règim d'explotació i distribució social de la terra a Elx. De la problemàtica morisca a la consolidació de la revolució burgesa (1600-1855)*. Universitat de València, tesi doctoral 1990.
- [37] Pascual ORTEGA. «Los sarracenos del Ebro catalán». A: *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1994, p. 27-41.

NOTA BIOGRÀFICA

Manuel Ardit és professor d'Història Moderna a la Universitat de València i membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans. La seva tasca historiogràfica ha versat sobre temes molt diversos. En un primer moment va estudiar la crisi de l'Antic Règim i la revolució liberal al País Valencià, tema de la seva tesi doctoral, publicada parcialment l'any 1977 en el llibre *Revolución liberal y revuelta campesina*. Interessat en l'estudi del règim senyorial, que va ser central en les discussions parlamentàries de les primeres corts liberals espanyoles, va publicar l'any 2004 una monografia molt detallada d'una senyoria valenciana, *Creixement econòmic i conflicte social. El marquesat de Llombai entre els segles XIII i XIX*. Ha fet diferents aportacions sobre els moviments religiosos valencians del segle XVI, el comerç del País Valencià amb les colònies americanes en el segle XVIII, la demografia històrica valenciana i espanyola, així com algunes reflexions sobre les conseqüències de l'expulsió dels moriscos al País Valencià, com la que ara es publica. Ha tret a la llum també diferents llibres de síntesi, especialment l'any 1993 *La terra i els homes del País Valencià. Segles XVI-XVIII*, que és una interpretació de la història agrària valenciana durant l'Edat Moderna.

El cant coral als segles XIX i XX

Xosé Aviñoa Pérez*
Universitat de Barcelona

Rebut 18 juny 2008 · Acceptat 20 octubre 2008

RESUM

El cant coral és un dels factors identitaris de la cultura catalana d'ençà de la seva creació de part de Josep Anselm Clavé el 1850. La creació el 1891 de l'Orfeó Català generà un moviment associatiu fonamental en la vida cultural del país gràcies a la creació de la Germanor dels Orfeons de Catalunya (1917). La Guerra Civil espanyola frenà transitòriament aquesta enorme empenta, que recuperà l'alè en les primeres dècades del franquisme i esdevingué no només una activitat musical, sinó, i sobretot, una excusa per articular culturalment el país gràcies a la creació d'entitats federatives que fomentaren la trobada i les activitats. Personalitats de relleu foren, a més de Clavé, Lluís Millet, Joan Balcells, Antoni Pérez Moya, Enric Ribó, Oriol Martorell, Manuel Cabero, Pep Prats, Jordi Casas, Pep Vila o Pere Artís en el camp de l'estudi i la divulgació del moviment.

PARAULES CLAU: cant coral, sociabilitat musical, associacionisme.

Catalunya ha estat des de ben antic terra de músics. La nòmina de compositors que van transcendir les seves fronteres i van portar la seva música arreu del món és molt considerable. Només cal recordar el pare Antoni Soler, mestre de capella d'El Escorial; Ferran Sor, compositor i guitarrista conegut a París, Londres i Sant Petersburg; Blai Parera, Jaume Nunó o Ramon Carnicer, autors dels himnes nacionals de l'Argentina, Mèxic i Xile, respectivament;¹ Isaac Albèñiz o Enric Granados, mestres del piano de principis del segle XX; Pau Casals, autor de l'*Himne de les Nacions Unides* i violoncel·lista mundialment conegut, o Frederic Mompou, creador d'una música intimista que és conreada per pianistes d'arreu el món. Aquesta vitalitat no s'explicaria sense una passió per la música molt consolidada entre els ciutadans catalans, en el context de la qual té lloc el sorgiment i proliferació de l'activitat coral que naixeria fonamentalment d'una franja social menys afavorida econòmicament, però també molt interessada en el conreu de la música.²

ELS ORÍGENS. JOSEP ANSELM CLAVÉ

La vida coral catalana a la primera meitat del segle XIX es desenvolupava, com a la de la resta de societats avançades,

al temple i al teatre. L'Església conreava el cant col·lectiu de manera molt controlada, perquè la societat catòlica tenia cura de seguir patrons musicals que no evoquessin la vida litúrgica de les zones protestants, on el cant del poble era essencial. Per contra, el cor dins el marc del teatre líric fou molt habitual al llarg del segle XIX personificant, precisament, les masses populars en acció col·lectiva contra la tirania o qualsevol altre poder establert. No s'ha d'oblidar el marc polític en què es va desenvolupar el segle XIX, gresol de socialismes utòpics i científics, sorgiment dels moviments anarquistes i increment de les passions republicanes com a signe d'oposició a les monarquies absolutes.

Aquest és el context en què sorgeix la figura de Josep Anselm Clavé (Barcelona, 1824-1874). Treballador infatigable en la seva adolescència i primera joventut, conegué de prop les penalitats de la classe obrera i, a la vegada, se sumà als incipients moviments revolucionaris animats per Abdó Terradas o Narcís Monturiol —el pare de l'*Ictíneo*, el primer submarí—, que a Barcelona van conduir a accions fallides com la presa de la Ciutadella (1843), que acabà amb bona part dels qui hi havien intervingut a les masmorres del castell. Forma part de la mitologia claveriana que, en els mesos que passà a la Ciutadella, Clavé ordí un pla de recuperació de la classe treballadora a partir del cant, en sintonia amb els moviments redemptoristes del moment. D'un primer col·lectiu denominat La Aurora —en realitat un grup de músics que donaven serenates per encàrrec—, va sorgir la idea de crear un grup de cantaires format per gent treballadora que bescanviés l'oci de les tavernes per l'assaig i el concert popular. A França, una

* Adreça de contacte: Xosé Aviñoa Pérez. Departament d'Història de l'Art, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Montalegre, 6. E-08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel. +34 934039032. Fax: +34 934035976. E-mail: avinoa@ub.edu

idea similar havia estat posada en marxa amb un cert èxit anys abans pel pedagog Louis Bocquillon-Wilhem (1771-1842). No queda clara la vinculació entre aquest moviment i l'iniciat per Clavé, però una visita musical d'un grup de cantaires del Pirineu francès, els Cantaires de Banhèras de Bigòrra, retuda a Barcelona el 1845, podria ser-ne la clau. Aquell nombrós grup de pagesos i llenyataires de l'alta muntanya, tots homes, va fer concerts al carrer al barri del Raval de la ciutat i va impressionar molt la ciutadania per la seva frescor i originalitat.

Sigui com sigui, Clavé va posar en marxa el seu primer grup el 1850, sota un nom tan il·luminador com La Fraternidad, que relacionava el moviment coral amb els ideals populistes de l'època. Es dotà també d'un ideari adient, centrat en la voluntat de redempció de la classe obrera a través de la música, idea que venia dels ideòlegs revolucionaris de finals del segle anterior com el filòsof Schiller, que consideraven que el conreu de la música millorava les persones. L'història dels primers anys fou de ràpida expansió, i s'assolí en deu anys una presència tan important en la vida ciutadana que ben aviat sorgiren rivalitats derivades de la preeminència del moviment coral.³

Clavé ofería els seus «balls corejats» —sessions de cant coral ballable— als jardins de la Nimfa i l'Ajuntament, temorós de l'expansió d'un moviment com aquest, va posar-li totes les traves possibles i fins va animar una certa competència per part d'una entitat fundada en aquella primera dècada, l'Orfeón Barcelonés (1853). Les penalitats augmentaren quan Clavé fou detingut el 1856 en el clima dels grans aldarulls socials endegats pels dirigents obrers més qualificats i l'entitat coral passà moments de penúria artística. Però l'any següent, un cop lliure, Clavé refundà la seva institució sota el nom de Societat Coral Euterpe i hostatjà els seus concerts als jardins d'Euterpe, situats al passeig de Gràcia i més tard es traslladà als Camps Elisis, un espai que ocupava una quinzena d'illes de l'actual dreta de l'Eixample barceloní, des del passeig de Gràcia fins al carrer de Llàtvia. La consolidació del grup com a animador d'activitat musical i trobada social es féu realitat tot despertant un moviment mimètic arreu de Catalunya fins al punt que tres anys més tard, el 1860, fou oportuna la creació d'una entitat associativa, la Federació Euterpense de Cors de Clavé.

La clau de l'èxit del cor radicava tant en el fet de promoure concerts com de ser un lloc de trobada per a les classes treballadores, que veien atractiu el programa i el clima de costellada que s'hi creava.⁴ La gent anava als jardins o bé a esmorzar abans d'entrar a la fàbrica o a ballar, berenar i deixar que els nens correguessin pels espais. Per sostenir la música, Clavé comptà amb una banda orquestra dirigida per Josep Maria Moliné que intercalava episodis instrumentals, normalment fets d'obertures d'òperes de fama entre els seus cors, obres escrites íntegrament per Clavé i que al·ludien a temes tan propis com «La Maquinista», «Els pescadors» o «Les flors de maig», en què els coristes seguien línies melòdiques de fàcil interpretació i variada expressió que incloïen vocalitzacions i altres efec-

tes del gust dels oients. Per complementar les activitats i fer-ne publicitat, l'any 1859 Clavé edità el primer número de la revista *El Eco de Euterpe*, que durà fins entrat el segle xx, en la qual explicava la programació i presentava temes musicals i socials.

Tant d'èxit inquietà novament les autoritats, de manera que els germans Pere i Joan Tolosa, directors de l'Orfeón Barcelonés, amb el suport de l'Ajuntament de Barcelona, van iniciar una campanya de descrèdit del moviment claveria en reclamar a la premsa del moment la singularitat del seu moviment orfeònic i la primacia del moviment arreu de l'Estat espanyol. Per sostenir les seves afirmacions, acudien a la data de fundació de la seva entitat i, el que era més important, exhibien una curiosa formació musical en els seus coristes, aportant, a més, cèdules que mostraven el suport de la Corona espanyola a les seves iniciatives. Clavé acceptà el repte i en una publicació pròpia que va posar en marxa el 1863, *El Metrónomo*, va polemitzar durament amb els seus adversaris.⁵ El to, característic de la dialèctica del moment, no només defensava els punts de vista propis respecte als temes en litigi, sinó que intentava la ridiculització de l'adversari per mitjà del comentari irònic dels textos publicats pels uns i pels altres, fet que indica la importància del que estava en joc, el model d'activitat coral predominant.

Al marge d'aquesta disputa, que beneficià clarament el moviment claveria, sorgiren altres entitats com la Societat Coral Barcino (1865), dirigida per Ramon Bartomeus, que evidenciaven la importància de la vida coral. Els grans festivals corals organitzats pel moviment claveria els anys 1860, 1861, 1862 i 1864 foren un exemple de la seva primacia. El de 1862 (27, 28 i 29 de setembre) suposà la concentració coral més nombrosa celebrada fins aleshores, amb mil dos-cents coristes a l'escenari. El de 1864 reuní dos mil coristes provinents de cinquanta-set entitats corals i tres-cents músics per fer una manifestació de poder musical i polític. En sintonia amb l'esperit del moment, Clavé organitzà també diversos concursos; el de 1863 va premiar la millor composició per a veus soles jutjada per un jurat format pels músics més destacats del moment i que atorgà el guardó a Baltasar Saldoni. A la seva mort, encara se celebraren dos certàmens musicals i literaris (1876 i 1878) que també comptaren amb figures de la cultura en signe inequívoc de la penetració social del moviment.

Fita important en la història de la música fou el 16 de juliol de 1862, en què Clavé donà a conèixer per primer cop a l'Estat espanyol la «Marxa del concurs de trobadors» i el «Cor de pelegrins» de *Tannhäuser* de Richard Wagner, que requerí la col·laboració del cor de dones del Liceu per donar més relleu i color a les peces. Cal destacar l'aposta de Clavé pel fet que un any abans *Tannhäuser* havia estat xiulada a l'Òpera de París en un moviment de reacció nacionalista contra un músic alemany. Tanmateix la situació conflictiva del moment, que conduí al Sexenni Revolucionari de 1868 i a la proclamació de la Primera República Espanyola, no afavorí gaire els cors claverians, en part pel fet que la popularitat del director li valgué càr-

recs com el de governador de Castelló o president de la Diputació de Barcelona, que l'allunyaren de la direcció del moviment generant incertesa.

A la seva mort l'any 1874 es palesà la profunda empremta que el músic havia deixat entre la població, perquè ben aviat aparegueren estudis biogràfics i analítics de la seva obra que competeixen amb els innombrables monuments que s'estenen per tot el territori català, com a senyal del reconeixement unànime a la seva tasca.⁶ Clavé quedava ja com a referència d'una opció coral determinant. Amb la seva desaparició, la societat Euterpe sofrí molts problemes deguts als canvis constants de direcció i a la fragmentació del moviment, però també hi hagué molts moments importants que van portar les agrupacions corals fins a l'actualitat. D'altra banda, la major part d'entitats corals que es creaven a partir de llavors, fossin de caire popular o culte, sostenien sempre l'estendard de l'herència claveriana que els donava legitimitat històrica.

El 1887 el moviment claverià es partí en dos: per una banda, seguiren els de l'Associació Euterpense, amb Àurea Rosa Clavé, filla i hereva del llegat Clavé, i, per l'altra, l'Associació de Cors de Clavé, la més nombrosa i que comptava entre els seus socis amb la Societat Coral Euterpe, fundada per Clavé. Això donaria lloc a disputes sobre l'herència, a l'aparició de publicacions divergents, com *La Aurora*, que és el nom que porta en l'actualitat l'òrgan oficial del moviment, i una certa desorientació en l'activitat coral. Tanmateix la influència del fundador continuà activa. Es deixà sentir, per exemple, en l'ànim dels fundadors de la principal entitat coral de la història de Catalunya, l'Orfeó Català, quan Amadeu Vives i Lluís Millet aspiraven a consolidar un grup coral que basés la seva activitat en la formació musical dels seus membres amb la pretensió de donar a conèixer els principals monuments de la música simfonicocoral tot reclamant-se hereus de Clavé.

L'ORFEÓ CATALÀ

L'estímul per a la fundació de l'Orfeó Català derivà del mal paper que els cors catalans havien fet en els festivals corals celebrats a Barcelona amb motiu de l'Exposició Universal de 1888. Coincidint amb la inauguració d'una monumental estàtua de Clavé situada de bell antuvi a la Rambla de Catalunya i ara a dalt de tot del passeig de Sant Joan, el novembre de 1888 se celebraren dos concursos, un d'orfeons, que exigia una certa preparació musical, i un de societats corals, que s'adeia al model claverià. El primer només comptà amb cinc participants i fou guanyat per la Sociedad Coral de Bilbao, obtenint la Societat Coral Barcino una medalla de bronze. El concurs de societats corals, per al qual no s'exigia lectura musical a primera vista i que comptava amb un jurat format per músics de la talla de Francisco A. Barbieri, Marià Obiols, Joan Goula i Antonio Peña y Goñi, fou guanyat per l'Eco Coruñés, quedant segona la Societat Coral L'Àncora de Tarragona i tercera La Taponera de Palafrugell.

En aquells concursos s'havia consagrat la distinció entre societat coral, entitat sense formació musical específica i amb un pes populista molt gran, i orfeó, entitat coral amb voluntat de rigor interpretatiu. En ambdós casos, les agrupacions catalanes havien fet un mal paper i miraren de refer-lo. Quan el 1891 Amadeu Vives i Lluís Millet decidiren fundar un cor al barri de la Ribera, no dubtaren a denominar-lo «orfeó» i, amb gran visió de futur, apropiarse de l'apel·latiu més pompós possible, el de «català», rivalitzant amb altres agrupacions existents que feien referència a zones geogràfiques com L'Eco de Catalunya o l'Orfeó Barcelonès. La seva trajectòria posterior els donaria la raó, perquè acabarien esdevenint l'entitat més influent de la història coral catalana.

El 1891 Barcelona es trobava en un moment esplendorós que va fonamentar el denominat Modernisme, amb una poderosa burgesia catalana que reivindicava major autonomia econòmica i política respecte del poder central de Madrid i la necessitat de vincular-se als moviments europeus més avançats que els permetés gaudir de benestar i expansionisme comercial. Les Bases de Manresa (1892) donaren lloc a la Unió Catalanista i més tard a la Lliga Regionalista de Catalunya (1901), moviment polític de centredreta que va detenir el poc poder regional que l'estructura política del moment permetia.⁷

Millet i Vives eren dues persones que provenien de la ruralia, del Masnou el primer i de Collbató el segon, però saberen sintonitzar ràpidament amb els moviments culturals modernistes i trobar un espai per expandir-se. Els membres de l'Orfeó Català provenien principalment de la classe mitjana i, per tant, tenien unes aspiracions distintes de les del moviment claverià, arrelat a la classe obrera i molt compromès amb els moviments sindicalistes emergents. Però en aquells anys de gran activitat sorgiren també altres iniciatives corals de menor relleu com la Societat Coral Catalunya Nova, fundada i dirigida el 1895 pel mestre Enric Morera, que va quedar retratat pel pintor Santiago Rusiñol en una tela que es troba al Cau Ferrat de Sitges en què apareix la vestimenta i la disposició coral pròpia del moviment obrer.⁸

El primer Orfeó Català trobà certes dificultats a posar-se en marxa. Canviaren tot sovint de seu a la recerca d'un espai que els permetés treballar i acollir el creixent nombre de socis. Seguint les petges claverianes, el primer cor era només format per homes, però la visita de la Capella Nacional Russa dirigida per Dmitri Slavianski d'Agrenev (1895) els descobrí les possibilitats d'un cor mixt arrelat a la seva terra i, a partir de llavors, el cor s'obrí a les veus femenines i infantils. Aquella visita no només serví per apreciar el contrast vocal, sinó també per intercanviar repertori, de manera que alguns dels temes populars russos com «Kalinka», «Els vaixells d'Stjenkarrassi» o «Els remers del Volga» van passar a la biblioteca i al repertori coral de l'Orfeó Català i d'aquí a la cultura musical popular.

Un cor molt motivat va ser capaç de realitzar de bell antuvi algunes de les fites que acabarien per marcar l'història de l'Orfeó. Primer un viatge d'èxit a Niça, on feren

la presentació internacional. Després, la posada en marxa d'una acadèmia pròpia de formació de la veu que aixecava el nivell dels cantaires i, finalment, la solemne presentació en públic amb l'estrena barcelonina de la *Novena simfonia* de Ludwig van Beethoven, feta el 30 de març de 1900 en el context dels Concerts de Quaresma que el Liceu celebrava cada any en aquelles dates singulars per a la vida religiosa, en què no era permesa l'òpera. El director català i personatge molt pròxim a l'Orfeó Català Antoni Nicolau havia ideat una suggerent presentació de les obres simfòniques de Beethoven oferint-les totes seguides en dies successius. Llavors hi havia un veritable neguit a Barcelona per escoltar la *Novena*, però la manca d'un cor preparat no ho feia possible, i es va arribar a donar la simfonia sense els cors.

La presentació de l'Orfeó Català a l'escenari del Gran Teatre del Liceu aquell dia fou notòria per dues raons ben diferents: primera, pel repte que suposava a l'entitat, i segona, pel conflicte polític que innecessàriament generà el governador de la província, el qual, volent impedir l'expansió de l'entitat, els havia segrestat l'estendard amb l'excusa que no havien pagat els impostos pels inexistents beneficis de l'acadèmia de música, ja que les classes eren gratuïtes. L'amenaça de l'entitat de no presentar-se al Liceu, seu de la burgesia més conservadora, sense l'estendard mogué finalment les autoritats a tornar les coses al seu estat natural i el concert es pogué celebrar sense problemes.

Des del primer moment, l'Orfeó Català es decantà per un catalanisme conservador de les essències pàtries, dels ideals de la Lliga, defensor d'un nacionalisme integral que comprengué el catolicisme militant, seguint les petges del bisbe Torras i Bages, circumstància que donà lloc a algunes enemistats notòries, especialment dels qui no combregaven amb aquests ideals, com el mateix Enric Morera, defensor de postures més esquerranes. Però l'aposta de Millet anà acompanyada d'èxits continuats.⁹

Lluís Millet era un jove músic ple d'un entusiasme que no abandonà mai en la seva vida musical. Era fill d'una família que dos segles abans havia emigrat de Gascunya per establir-se al Maresme. El seu pare treballava a la marina mercant i de la família sorgiren dues branques qualificades pels mateixos implicats com «els músics» i «els empresaris». Lluís Millet (1867-1941) va néixer al Masnou i ben aviat la família es va traslladar a Barcelona, on el futur director va estudiar al Conservatori del Liceu amb Miquel Font i Josep Rodoreda a la vegada que mantenia contactes amb Felip Pedrell, Carles G. Vidiella i el folklorista Sebastià Farnés. Com a dependent del magatzem de música de Can Guàrdia i més tard de la botiga de Conrad Ferrer, gendre de Clavé, va mantenir un contacte permanent amb el món de la música, especialment amb el món coral, que coneixia bé i estimava millor.

Inicià la seva activitat concertística com a pianista de cafè als cèlebres Café Inglés i Café Pelayo, on tenia tracte amb els músics i artistes que hi paraven. A més de la seva tasca com a iniciador de l'Orfeó Català, creà i dirigí la Capella de Sant Felip Neri (1896) i fou mestre de capella de la

Mare de Déu de la Mercè (1906). Aquestes experiències consolidaren el seu ideal de defensor de la reforma litúrgica del *motu proprio* de Pius X, instituída a partir de 1903, i n'esdevingué un dels principals defensors. Aquesta orientació cecilianista determinà també l'orientació general de la seva tasca musical a l'Orfeó Català, la vinculació a l'*Schola Cantorum* de París, a músics religiosos com Domènec Mas i Serracant i als successius congressos de música sacra. Com a creador, fou un home d'església perquè, al marge del seu conegut «El cant de la senyera», amb lletra de Maragall, que instituï com a himne de l'Orfeó Català, fou autor de músiques religioses de gran popularitat com la «Pregària a la Verge del Remei» i el cèlebre «Via Crucis» que cantaven tots els catòlics catalans fins fa poc. El seu fill Lluís Millet i Millet i el seu nét Lluís Millet i Loras el succeïren al capdavant de la institució. Parents seus com Fèlix Millet i Maristany i Fèlix Millet i Tusell, fill de l'anterior, dirigiren l'entitat i més tard la Fundació Palau de la Música.

Amadeu Vives (1871-1932) contribuï a animar els primers moments de l'Orfeó Català, si bé els seus projectes teatrals el van allunyar de la direcció, tot mantenint al llarg de la seva vida una estreta relació amb l'entitat. Vives féu primer una carrera escènica a Barcelona amb obres com *Les monges de Sant Aimant* (1895) i *Euda d'Uriach* (1900), i tot seguit es traslladà a Madrid, on fou un dels compositors de sarsueles més prestigiosos del moment amb obres com *Bohemios* (1904), *Maruxa* (1915) o *Doña Francisquita* (1923).

PRINCIPALS FITES DE L'ORFEÓ CATALÀ

No faltant els ànims i el suport de la burgesia catalana, Millet i la junta de l'Orfeó Català, presidida pel seu germà Joan Millet i després per Joaquim Cabot, posaren en marxa diverses iniciatives que singularitzaren el moviment coral català. En primer lloc, la *Revista Musical Catalana* —denominació que concordava amb l'esperit nacionalista i representatiu de tot el país que tenia també l'entitat coral— venia a continuar la tasca duta a terme per altres revistes musicals aparegudes anys abans com *El Eco de Euterpe*, *La Gaceta Musical de Barcelona* o *La España Musical*, per citar-ne només tres de les més importants. El 1904, la direcció de l'Orfeó Català la posà en marxa amb el subtítol *Butlletí de l'Orfeó Català*, amb unes pretensions que la història posterior hauria de reconèixer com a encertades: «Una glossa dels nostres cants, un estudi dels gèneres que conreem, sa història, sa forma; la veu que despertí quelcom: l'afició a la literatura i a la bibliografia musical; que ens ajudi a formar consciència de lo que deu ésser la música veritablement catalana», deia Lluís Millet a l'editorial del primer número, «Per què?» La revista, en els seus primers trenta-dos anys de vida anteriors a la Guerra Civil i en els que segueixen d'ençà que fou recuperada el 1984, suposa una estabilitat periodística excepcional que li atorga una importància decisiva en el camp de la

crítica, en el de la informació i en la creació de pensament musical de primer ordre. A cada període correspongué una orientació estètica i un perfil periodístic que en l'actualitat és d'enorme interès per comprendre la història de la música catalana del segle XX.

Els primers anys, la *Revista Musical Catalana* exercí sobretot de portaveu de l'Orfeó Català i, per tant, informà de les seves activitats i projectes, el més ambiciós dels quals, sens dubte, fou el del Palau de la Música Catalana, confiant en un equip d'entesos format al principi per Frederic Lliurat, Vicenç M. de Gibert, Joan Llongueras, Joan Salvat i Francesc Pujol, que atorgaren a la publicació el segell característic. Consignaren a les seves pàgines tot el procés per posar en marxa la construcció del Palau de la Música Catalana, la solemnitat de l'acte de posada de la primera pedra i, en el número 50, corresponent a la primera quinzena de febrer de 1908, dedicaren una especial atenció profusament il·lustrada a la inauguració de l'edifici. Gràcies a les cròniques i a les fotografies, es pot reviure amb la fidelitat que permet la distància d'un segle aquell fet que situà l'Orfeó Català com una entitat musical de primer ordre.

La seva constància, l'intercanvi nacional i internacional que engegaren els seus responsables (amb París, Londres, Washington, Moscou i Berlín), el contingut variat i la informació puntual que proporcionava contribuirien a augmentar l'interès del públic del país i de tot arreu per la vida musical catalana. Els estudiosos tenen en molta consideració, per exemple, el cicle d'articles de Felip Pedrell sobre «Músics vells de la terra», que donà a conèixer autors que ara són molt apreciats en el camp concertístic com Pere Alberch Vila, Joan Carles Amat, Joan Brudieu, els Fletxa, Joan Pau Pujol, Nicasí Zorita, Joan Martí, Joan Cabanillas, Francesc Valls, Antoni Martín i Coll, Antoni Soler, Pere Rabassa o Domènec Terradellas. Noms de relleu internacional del moment com Albert Schweitzer, defensor de J. S. Bach; Wanda Landowska, promotora de l'interès pel clavecí; Maur Sablayrolles, estudiós del cant gregorià; Arthur Schindler, musicòleg de prestigi; Blanca Selva, pianista francesa intèrpret de les sonates per a piano de Beethoven; Joaquim Rodrigo, compositor saguntí, o Miquel Llobet, guitarrista de prestigi, contribuïren a accentuar el nivell internacional de la revista.¹⁰

En segon lloc, l'Orfeó Català també posà en marxa uns certàmens musicals denominats Festes de la Música Catalana en què es premiaven diversos gèneres de creació musical i que esdevingueren un acte de gran ressò en els diferents ambients de la ciutat, imitat més tard per altres institucions. Se'n celebraren nou edicions (1904, 1905, 1906, 1908, 1911, 1914, 1917, 1920 i 1922), dins el marc de les quals es posà en evidència el potencial vertebrador de l'Orfeó Català tant pel que fa als receptors dels premis com a les institucions que els promovien.

I en tercer lloc, l'Orfeó Català bastí el primer auditori de l'Estat, el Palau de la Música Catalana, seu de l'entitat i d'una vida concertística de creixent interès i amplitud. Inaugurat el 9 de febrer de 1908, és una joia arquitectònica i

escultòrica del Modernisme en la qual s'exalta el cant coral en un grup escultòric d'Eusebi Arnau denominat *El cant popular*, situat a la cantonada de les dues façanes; les festes musicals, en un mosaic de Lluís Bru situat a l'acabament de la façana principal, i els músics més importants, Palestrina, Bach, Beethoven i Wagner, en sengles bustos situats a les façanes. Disposa d'interiors molt decorats, com és el cas de la sala de concerts, on apareixen dos grups escultòrics representatius de la sensibilitat del moment: d'una banda, a l'esquerra de l'embocadura de l'escenari, el grup *Les flors de maig*, que representa aquesta cançó de Clavé rodejant un bust del mateix compositor i, a la dreta, al seu davant, un grup que representa la música clàssica, un bust de Beethoven que enllaça amb el núvol de la inspiració amb un conjunt de valquíries en plena cavalcada. El Palau de la Música Catalana contribuï decisivament a la formació d'un gust musical determinat en la societat catalana, va fomentar la familiarització amb el gran repertori i va orientar la sensibilitat musical vers un concepte august de la música de concert que, d'una manera o d'una altra, ha estat bàsic en la definició de la música catalana del segle XX.

LA GERMANOR D'ORFEONS DE CATALUNYA

Amb tot aquest bagatge, l'Orfeó Català consolidà el seu paper de pal de paller de la música catalana. El certificà amb l'organització d'una trobada dels orfeons catalans el 1916, per commemorar el 25è aniversari de l'entitat, en el curs de la qual sortí la idea de crear una federació de cors sota l'ampullosa denominació de Germanor d'Orfeons de Catalunya presidida per Millet i regida per Joan Balcells, Joan Llongueras, Joaquim Pecanins, Francesc Pujol i Francesc de P. Baldelló. Pretenien celebrar actes col·lectius a través d'aplec comarcals i assemblees plenàries i promoure la difusió i el conreu de la música coral catalana. L'èxit de la crida vingué tant del patrocini de l'Orfeó Català com de l'adhesió de la gran quantitat d'entitats de totes les comarques de Catalunya que volgueren aixoplugar-se al seu entorn i unir forces per assolir els objectius proposats. Al cap de poques setmanes, es va celebrar una Festa de Germanor a Sant Feliu de Torelló promoguda per dues entitats, l'Orfeó Vigatà i l'Orfeó Cirvianum, però el veritable moment d'arrencada col·lectiva fou l'Assemblea de la Germanor celebrada a la sala manresana que havia acollit les Bases de Manresa el 23 i el 24 de juny de 1918, en què Millet, Pujol i Llongueras pronunciaren parlaments destinats a fomentar la vida artística, econòmica i social de les entitats corals. Aquesta primera assemblea fou precedida d'una Festa de Germanor dels Orfeons del Bages, que consagrà «El cant de la senyera» de Millet com a himne de la Germanor. També es va fomentar entre els socis l'obligatorietat de l'ensenyament musical per tal d'incentivar la qualitat interpretativa dels cantaires.

La segona assemblea tingué lloc el 1920 a Vic amb el suport de setanta-sis entitats corals i una vegada més destacà l'orientació cecilianista de l'Orfeó Català en l'acord pres

d'acceptar la pronúncia eclesiàstica del llatí en oposició a la pronúncia clàssica, que començava a imperar en els ambients més cultivats. La tercera i darrera Assemblea de la Germanor tingué lloc el 1931 a Manresa, un cop asserenats els ànims després de la proclamació de la República, amb un total de cinquanta entitats presents i una quinzena d'adherides. Un any abans, el 1930, havia tingut lloc a l'estadi olímpic de Barcelona l'acte més solemne de la Germanor, després de diverses tensions entre els poders polítics i els representants de la Germanor, que tenien ja un poder efectiu molt alt. Entre assemblea i assemblea, la vida de la Germanor s'alimentà dels aplecs comarcals que, sota el nom de Festes de Germanor, es van celebrar a Manresa (1918), Vic (1921), Figueres (1922), Reus (1923), Manresa (1931), Tàrrrega (1932) i Terrassa (1933), o d'altres solemnitats com la benedicció de senyeres. La trajectòria de l'Orfeó Català durant els anys de la República fou de forta presència en la vida ciutadana i de pràctica desaparició a partir de l'esclat de la Guerra Civil a causa de la seva clara adscripció al pensament catòlic.

MOVIMENT ORFEÒNIC I MOVIMENT CLAVERIÀ

El moviment coral era estès per tot Catalunya, des d'aquelles comarques amb una sola entitat, com el Baix Ebre (Orfeó Tortosí), la Garrotxa (Orfeó Popular Olotí) o el Pallars Jussà (Orfeó La Lira de Tremp), fins a les contrades àmpliament representades, com Barcelona ciutat, que tenia un estol de més de trenta entitats corals federades. Les entitats agermanades preferien l'apel·latiu d'orfeó i l'adscripció geogràfica o també altres apel·latius com «schola cantorum», «escola coral» o «schola orpheonica», que mostraven la voluntat pedagògica, fos de caràcter religiós o no. La majoria d'entitats corals fundades en el primer terç del segle xx seguiren l'esperit orfeonístic, mentre que aquelles que havien nascut a la segona meitat del segle anterior foren deutores de l'esperit claverià.

L'Orfeó Gracienc fou una de les entitats de major transcendència, dirigida durant molts anys per Joan Balcells (Barcelona, 1882-1972), deixeble d'Antoni Nicolau i d'Eusebi Daniel, professor de l'Escola Municipal de Música de Barcelona i mestre de capella a Sant Felip Neri des de 1912, sota el patrocini de la qual el 1920 sorgí l'Associació Íntima de Concerts. Mantingué el conreu d'un repertori tan ric i complex com la *Novena simfonia* de Beethoven, la *Simfonia Faust* de Liszt, *La creació* de Haydn, *La damnation de Faust* de Berlioz, el *Psalmus Hungaricus* de Kodály, *Manfred* de Schumann, etc. i menà un minuciós treball de popularització de la música catalana propi d'una gran entitat i amb col·laboracions amb altres entitats per tal de fer possible el repertori simfonicocoral. Organitzà també a partir de 1917 les seves pròpies festes musicals, les denominades Festes de la Poesia i de la Música, amb el mateix esperit que les organitzades per l'Orfeó Català, destinades a promoure la creació musical en especial per a cor o per a veu i acompanyament i de les quals se celebraren tres edicions (1917, 1920 i 1923).

Resseguir totes les vicissituds de la vida coral en aquests anys d'entusiasme és molt complex atès l'embarum que suposaria. Sempre sota el patronatge de Millet i l'Orfeó Català, la vida coral era un dels signes d'identitat col·lectiva més evidents; l'intercanvi constant que implicava no tan sols l'agermanament dels cantaires, sinó també una sana rivalitat per millorar el cant, la identificació dels socis i els cantaires amb els ideals de l'agrupació, compartida alhora per la major part de les entitats catalanes, fou un bon catalitzador dels sentiments catalanistes i cristians, així com una educació musical excel·lent en aquells anys. A més del concert reglamentari en què la massa coral ofería un repertori fet de la reiteració de les cançons tradicionals i algunes novetats generalment tretes dels autors catalans o dels contemporanis pròxims, les entitats organitzaven audicions de cambra, preferentment de solistes vocals o instrumentals i piano, com les Hores d'Art de l'Orfeó de Manresa o les Sessions d'Art de l'Escola Choral de Terrassa, o concerts solemnes com el fet al Palau de la Música Catalana per l'Orfeó Nova Tàrrrega amb el *Magnificat*, de Bach, dirigit pel mestre Güell per commemorar el desè aniversari de la fundació, i contribuïen amb la seva presència als actes solemnes de la localitat respectiva.

Al marge d'aquesta intensa activitat orfeonística, el moviment claverià oferí una alternativa menys nacionalista, molt menys cristiana que els orfeons agermanats i dirigida a nuclis de població diferents, fonamentalment als treballadors de les capes socials més baixes; tanmateix no en tingueren l'exclusiva. Un document imprescindible en aquest sentit és el text fundacional de l'agrupació Cantors de l'Obrera, entitat coral dependent de l'Associació Obrera de Concerts, fundada a partir de 1935 i confiada al director Manuel Borguñó i que per raons polítiques no passà de projecte. En aquest text se sumen els ideals dels orfeons i les societats corals fent-se eco de l'ideal obrerista claverià i potenciant l'interès pel cant col·lectiu, l'objectiu del qual era assolir, amb l'ajut de l'Institut Orquestral de l'Associació Obrera de Concerts, la interpretació del gran repertori coral, a fi de fer-lo popular entre la classe obrera. L'objectiu primordial de les entitats claverianes era difondre l'ideal claverià per mitjà del cant i del contacte entre elles; els continus intercanvis d'entitats, el trasllat de localitat en localitat i els grans viatges federatius foren la tònica principal de llur activitat.

Gràcies a aquest esperit pastoral, deixant a part els viatges que cada entitat pogués fer, el conjunt visità València, Sant Sebastià, Pamplona, Lió, París en dues ocasions, Ginebra, Maó, Madrid, Saragossa, Niça, etc. En llurs viatges eren sempre rebuts per les primeres autoritats i els cants venien després d'encesos discursos; a París, per exemple, visitaren la tomba del Soldat Desconegut i foren rebuts pel mariscal Joffre. Mancats d'una intensa activitat musical perquè el seu objectiu era reiterar una vegada i una altra el repertori claverià, amb algunes petites modificacions introduïdes pel conreu d'algunes de les obres d'Enric Morera, que en fou director artístic durant alguns anys, la vitalitat social de les entitats claverianes era més de caràc-

ter ateneístic; tanmateix, i per desmentir la tradició que els feia ignorants en música, sobretot per comparació amb els orfeons de la Germanor, a partir de 1908 es va fundar en el si de l'Asociación Euterpense una escola de música, denominada originalment Institución Horaciana de Cultura, creada per Valentí Martínez, que fou dirigida durant molts anys per Josep Voltas i Viñas.

En el curs de les trobades, en les quals participava tota la família del cantaire, es feia vida social, es menjava a pler, es cantava i es visitaven localitats d'interès, i, per tant, l'aspecte associatiu pesava molt més que el pròpiament musical; llur posició obrerista, republicana i laica, a la vegada que decididament apolítica, els distanciava de la posició cristiana i profundament nacionalista de l'Orfeó Català i dels seus col·legues. El moviment claveria es desenvolupava en un estrat de la cultura en què l'idioma normal era el castellà, ja que no tenien accés ni a l'aprenentatge ni a la valoració del català; els seus referents, a part de Clavé, eren Pep Ventura, Apel·les Mestres, Enric Morera, Josep Roca i Roca, Conrad Roure, Josep Aladern, que dirigí *La Aurora* fins a la seva mort, etc. Els textos dels butlletins eren primer en castellà i després, amb l'arribada de la República, en català, d'acord amb la transformació de la societat i dels socis de les entitats.

El nombre i el caràcter de les entitats, que mantenien denominacions característiques del llenguatge utòpic vuitcentista com «lira», «violeta», «aurora», «unión», i també apel·latius referits a la mística republicana, ens indiquen que la popularitat i l'esperit creats per Clavé mig segle abans continuaven vigents al marge de les activitats de la Germanor d'Orfeons. El repàs de la seva literatura periòdica evoca el culte a la personalitat de Clavé, abundant en poemes espontanis, articles de lloança i contínues celebracions entorn de la figura del fundador. L'alt sentit de col·lectivitat manifestat per les societats claverianes permeté el foment d'un gran nombre d'activitats i un fort arrelament en la societat del moment; però, paradoxalment, impedí la creació d'una única entitat agermanadora a l'estil de la que van saber posar en marxa els orfeons. D'una banda, existí l'Associació Euterpense dels Cors de Clavé; de l'altra, la Federació de Cors Clavé i, en tercer lloc, la Unió de Societats Corals de Clavé. De totes elles, la de més durada i empenya modernitzadora fou la primera, que l'any 1935 intentà unificar-les totes amb un canvi de denominació del butlletí: de *La Aurora Claveriana* a *Butlletí de la Federació Euterpense de Cors i Orfeons de Clavé*.¹¹

Les entitats federadores intentaren sumar els esforços de tots per organitzar actes col·lectius. El seu caràcter sindical es notà en freqüents activitats de beneficència o de caixa de resistència, com un concert celebrat el maig de 1902 a benefici dels obrers detinguts per vaga o el festival de 1914 a benefici dels ferits a la guerra del Marroc, i el seu caràcter assembleari es posà de manifest en la celebració anual d'assemblees d'associats, amb la presència de representants de tot el territori, en el curs de les quals s'escollia l'equip directiu i es discutien els problemes de la federació.

No tot es reduí a activitats socials; també destacaren les

pròpiament musicals, com el concurs coral engegat l'any 1902, el jurat del qual era format per Joan Goula, Antoni Nicolau, Celestí Sadurní i Cándid Candi; el 1915 celebraren un festival de tots els grups a Montjuïc i participaren a l'Exposició sobre Indústries Elèctriques per encàrrec dels organitzadors, fet que repetiren el 1921. L'any 1916 van demanar insistentment a l'Ajuntament de Barcelona que acceptés el canvi de denominació del carrer Ample, lloc de naixement del fundador, pel de Josep Anselm Clavé; per celebrar l'èxit de la demanda es va organitzar un grandios festival amb la participació de més de cent entitats, disposades per ordre d'antiguitat, amb la col·laboració de personalitats del món coral, entre les quals Lluís Millet. Amb motiu d'aquest festival, s'organitzà un Certamen Literario Musical en què es va premiar el millor estudi sobre la figura de Clavé, la millor poesia en elogi del fundador i la millor música sobre text de «Gloria a España», d'Apel·les Mestres, guanyat per Sancho Marraco. Una vitalitat similar manifestaren l'any 1924, centenari del naixement de Clavé, amb un seguit de celebracions al llarg de l'any i un gran festival el febrer amb el ritual propi de les agrupacions corals.

En els anys de la Segona República, els cors de Clavé esdevingueren entitats políticament molt compromeses, es decantaren definitivament per l'ús del català com a llengua pròpia de les entitats i tingueren una destacable expansió. El 1934 se sumaren a la moda dels congressos en una ciutat que començava a destacar en aquest aspecte gràcies a les instal·lacions que l'Exposició Internacional de 1929 havia deixat a punt, amb un Primer Congrés d'Entitats Corals adherides a l'Assemblea Euterpense; l'acte, celebrat a finals de juny de 1935, fou un exemple de fe anarquista portat a l'extrem de no tenir ponències preparades per tal que fos el plenari el que decidís la temàtica que calia debatre.

Malgrat el fet que llur activitat era prou intensa per no interferir en la vida dels orfeons i que l'orientació del moviment de la Germanor i el claveria eren dispars, un estudi comparat de les activitats dels uns i dels altres permet descobrir que es mimetitzaren algunes de les iniciatives: l'associacionisme claveria hauria estat la llavor de la Germanor d'Orfeons i l'interès per tenir seu pròpia evocaria la situació de l'Orfeó Català o de l'Orfeó Gracienc, que en tenien, ja que, en última instància, societats corals i orfeons tenien un caient musical i social similar.

LA POSTGUERRA

El resultat de la Guerra Civil fou advers a la vida coral en el sentit d'anul·lar-ne el caràcter nacionalista i esmorteir-ne la vitalitat i la capacitat de convocatòria social. Al llarg dels primers anys de la postguerra, els principals grups corals anaren a la dissolució o a la hibernació. L'Orfeó Català, un cop mort el mestre Millet el 1941, fou comminat a abandonar el seu nom i passà a denominar-se «el orfeón que dirige el maestro Millet», amb referència al nou director, el fill del fundador, Lluís M. Millet i Millet. Els cors de

Clavé foren curiosament mantinguts en pràcticament tot el seu ritual social per la seva adscripció no nacionalista i per la voluntat del règim franquista de congraciarse amb la classe obrera per la via de la distracció coral.

En aquesta situació, sorgiren noves formacions que anys a venir consolidarien la gran vida coral desenvolupada en els darrers cinquanta anys: la Capella Clàssica Polifònica (1940), adscrita al Foment de les Arts Decoratives i dirigida per Enric Ribó; l'Orfeó Laudate (1942), dirigit per Àngel Colomer i del Romero; la Coral Sant Jordi (1947), fundada de manera discreta per Oriol Martorell i un grup d'entusiastes i que acabaria per ser un dels grans referents corals de la segona meitat del segle xx, també vinculat administrativament al Cercle Artístic de Sant Lluç; el Cor Madrigal (1951), fundat i dirigit per Manuel Cabero; la Coral Antics Escolans de Montserrat (1948), dirigida per Leo Massó; l'Orfeó Lleidatà, renovat el 1953 sota la direcció de Lluís Virgili; la Coral Cantiga (1961), dirigida per Pep Prats; la Coral Càrmina (1972), dirigida per Jordi Casas, i en els darrers anys entitats de gran prestigi com el Cor de Cambra del Palau de la Música Catalana, dirigit des de 1990 per Jordi Casas; el cor Lieder Càmera (1990), dirigit per Pep Vila, i molts d'altres.

El moviment anà recuperant-se lentament. El cinquantenari de l'Orfeó Català (1941) no pogué celebrar-se per la proximitat de l'acabament de la guerra, però, en canvi, sí que se celebrà el del Palau de la Música Catalana (1958) i el 75è aniversari del cor (1966). D'altra banda, les festes de l'entronització de la Mare de Déu de Montserrat (1947), l'Aplec d'Orfeons a Montserrat (1951) amb motiu del cinquantenari de l'Orfeó de Sants, l'audició d'un miler de cantaires, dirigits per Pérez Moya, arran del Congrés Eucarístic Internacional (1952) o l'homenatge a Pérez Moya (1959) permeteren entrellucar la reconstrucció del teixit coral anterior a la guerra. L'evolució natural dels gustos i les majors facilitats per viatjar afavoriren una obertura en els contactes i en els repertoris. Els cors es vincularen al col·lectiu À Coeur Joie, fundat per César Geoffroy, en el qual Oriol Martorell tingué un paper de gran responsabilitat i que participà en la creació de la Federació Europea de Joves Corals «Europa Cantat» (1975).

Oriol Martorell (1927-1996) fou un dels principals animadors d'aquesta renovació al capdavant de la Coral Sant Jordi, esdevinguda durant molts anys l'entitat més preparada i compromesa del panorama coral català. Fill del pedagog Artur Martorell, Oriol Martorell, catedràtic a la Universitat de Barcelona, diputat socialista al Parlament de Catalunya i home de provada capacitat directorial, aglutinà el moviment coral formant pinya amb altres cors, en moltes ocasions per facilitar la interpretació idònia del gran repertori simfonicocoral. Sota el guiatge de Martorell, Colomer, Ribó, Cabero, Massó, Prats, Casas, el moviment coral animà la vida cultural, associativa i, naturalment, musical. Conrearen els grans repertoris unint esforços quan fou necessari, treballaren els repertoris corals tradicionals catalans, molt rics precisament gràcies a la vitalitat del moviment, i atacaren especialment el repertori coral

internacional, amb preferència pel renaixentista i el del segle xx, obrint el públic a les noves sensibilitats contemporànies. El repertori tradicional es va anar fent comú entre certes capes de la població gràcies a dues iniciatives complementàries, la vida coral i el moviment escolta,¹² que agrupava la joventut i mantenia ben alts els ideals nacionals i culturals.¹³

SOC I FEPEC

Una manera de revitalitzar el moviment fou la creació d'entitats supracorals que coordinessin els distints cors i els oferissin suport artístic i administratiu a fi de fomentar-ne l'activitat. El 1959, Fèlix Millet i Maristany, llavors president de l'Orfeó Català, convocà una reunió de directors de cor a Montserrat que conduí a la creació del Secretariat d'Orfeons de Catalunya (SOC) el 1960. En sorgí la *Revista dels Orfeons de Catalunya* (1964), que fou l'òrgan de renovació del moviment, del qual partiren iniciatives com la Setmana Cantant de Barcelona, els Cursos Internacionals de Pedagogia de la Direcció Coral de l'Orfeó Lleidatà, el Dia Internacional del Cant Coral, l'Aplec Santa Cecília i altres.

En retornar la democràcia al país, els cors pogueren desenvolupar plenament les seves activitats. Una de les passes més significatives fou la creació el 1980 de la Federació Catalana d'Entitats Corals (FEPEC), presidida per Oriol Martorell i que ben aviat, el 1984, celebrà un aplec amb motiu del centenari del director de l'Orfeó de Sants Antoni Pérez Moya. A aquesta nova entitat no li resultà gens difícil ingressar a la Federació Internacional de Música Coral, creada a Namur el 1982, del consell directiu de la qual formà part. Aquesta projecció exterior es materialitzà també en la iniciativa de constitució de la Confederación Coral Española (COACE). De llavors ençà, l'activitat coral federada ha estat contínua. La FEPEC organitzà la quinzena edició d'Europa Cantat a Barcelona l'any 2003 i en l'actualitat compta amb 450 entitats federades i prop de vint mil cantaires.

ALTRES ENTITATS FEDERATIVES

Les principals entitats corals desenvoluparen en els anys seixanta i setanta una activitat de formació musical dels infants per pal·liar l'escassa atenció que el sistema educatiu regular atorgava a la música. Les trobades de cada disabte en grups per edats i, en especial, les trobades col·lectives de moltes de les seccions infantils dels cors mare esdevingueren tan rellevants que el 1968, amb motiu d'una trobada a Manresa, es va fundar el Secretariat de Corals Infantils de Catalunya (SCIC). Aquest organisme, a més de publicar una *Circular*, òrgan de comunicació entre les entitats, fomentà la trobada col·lectiva amb uns repertoris comuns que possibilitessin l'intercanvi, de manera que, més enllà d'una activitat purament musical, han esdevingut també un punt de trobada sota uns objectius

culturals i polítics comuns centrats en la defensa de la cultura catalana. Amb voluntat d'aproximar la gran música als infants, alguns autors escriviren obres per a les trobades. Aquest és el cas de l'obra de Frederic Mompou *L'ocell daurat*, escrita per al SCIC el 1966, *En Pere sense por* d'Ernest Cervera i Núria Albó, *Tirant lo Blanc* d'Antoni Ros Marbà i Núria Albó; *El bruel de l'estany* d'Enric Ribó i M. Àngels Anglada, *Concert desconcertant* d'Antoni Ros Marbà i Miquel Desclot, *Cantijoc* de Josep Pons i Ricard Creus, *El timbaler del Bruc* de Manuel Oltra i Núria Albó, i *Transatlàntida* de Baltasar Bibiloni i Miquel Desclot.

Aquesta mateixa dinàmica conduí a la creació de l'entitat Corals Joves de Catalunya, que agrupa la branca juvenil del cant coral i que requeria una atenció diferenciada de la infantil i l'adult. Sorgida d'una jornada de treball a Canyamars el 1970 i formalment constituïda després d'haver-se creat els Grups Intermedis de Catalunya (GIC) el 1986, treballen en la consolidació d'un repertori propi d'aquestes edats. Gràcies a això han fet concerts singulars com l'estrena de l'obra encàrrec *La primavera* de Jordi Domingo Mombiola (1989), la interpretació de la *Missa en sol major* de Schubert, amb l'Orquestra Juvenil de Jovenuts Musicals de Catalunya sota la direcció de Francesc Llongueras (1994), l'estrena de l'obra encàrrec *Fills del segle* d'Albert Guinovart i Miquel Desclot (1994) i *Carmina Burana* d'Orff, dirigida per Pierre Cao al capdavant de sis-cents cantaires i l'Orquestra Simfònica de Barcelona i Nacional de Catalunya (OBC) l'any 2000.

Moviment menys intens, però no menys interessant, és el de les agrupacions infantils i juvenils orientades al cant litúrgic, que ha donat peu també a la Federació Catalana de Pueri Cantores, vinculada a un moviment internacional fundat a París el 1921. A Catalunya, en va ser l'iniciador l'escolapi Josep Vidal i Bachs (1961) a partir de l'Escolania de la Mare de Déu de la Pietat d'Igualada i començà un procés d'expansió que portà a la constitució de la Federació Catalana el 1991, presidida per Josep M. Torrents, la principal entitat de la qual és sens dubte l'Escolania de Montserrat, dirigida en els darrers anys per Ireneu Segarra i emblema de la cultura coral religiosa catalana arreu del món. Els seus principis bàsics són la promoció de l'educació en els valors cristians de convivència per mitjà del cant religiós, popular, clàssic o modern i la participació en les celebracions litúrgiques i en d'altres esdeveniments de caràcter cultural. Aquestes premisses tenen al nostre país la dimensió de catalanitat, amb el servei a les parròquies i l'impuls a la interpretació d'obres religioses d'autors catalans. La Federació Catalana de Pueri Cantores és reconeguda des del 1992 com a membre de ple dret de la federació internacional, tot i que la majoria responen a una estructura estatal.

Finalment, la voluntat d'unificar tot el moviment coral català amb la incorporació no només dels cors que provenen de l'antiga Germanor de Cors de Catalunya sinó també de les federacions claverianes va donar lloc a la creació del Moviment Coral Català. Els antecedents d'aquest moviment foren l'Aplec Catalunya Canta (1992), amb l'actuació

de 7.500 cantaires, i una segona trobada l'any 1995 amb motiu del II Congrés de Cultura Popular i Tradicional Catalana a Manresa, que donà pas aquell mateix any a un moviment que agrupava 25.000 cantaires, reflex de la importància de l'activitat coral a Catalunya. El primer acte del moviment fou l'homenatge a Oriol Martorell per la seva mort recent. Algunes accions prioritàries han estat fomentar l'intercanvi entre els membres federats i donar a conèixer arreu la música coral del país i la programació d'activitats amb motiu de les Jornades Europees del Patrimoni.

CONCLUSIONS

Aquesta succinta visió de la vida coral catalana de 1850 ençà mostra el caràcter central de la vida coral en la història musical catalana. El poble català, musical i amb un gran sentit de la col·lectivitat, s'ha identificat molt amb el fenomen coral, tant pel fet de ser el foment d'una vida musical participativa com pel fet que a través del cant tenia el convenciment que participava en la construcció del país, en la seva pròpia educació musical i en la dels seus fills i que entroncava amb la cultura musical internacional. Música i sentit social són les dues claus del vigor que ha mostrat al llarg de més de cent cinquanta anys la vida coral catalana, amb unes perspectives de consolidació i engrandiment que substanciaran encara més aquests ideals.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] J. CARBONELL I GUBERNA. «Influència coral catalana a Amèrica. Els himnes». A: *V Jornades catalano-americanes* (1993). Generalitat de Catalunya, Barcelona 1997.
- [2] L'obra bàsica per a conèixer el detall de la història del cant coral a Catalunya és: Pere ARTÍS I BENACH. *El cant coral a Catalunya (1891-1979)*. Barcino, Barcelona 1980.
- [3] Per conèixer el detall de l'activitat claveriana, cal consultar J. CARBONELL I GUBERNA. *Josep Anselm Clavé i el naixement del cant coral a Catalunya (1850-1874)*. Galerada, Cabrera de Mar 2000.
- [4] Per complementar el panorama de la vida social d'aquells anys, es pot consultar X. FÀBREGAS. *Les formes de diversió en la societat catalana romàntica*. Curial, Barcelona 1975.
- [5] Torres Mulas (1982) estudia en detall la polèmica, que també apareix en les altres publicacions sobre cant coral referides a l'època.
- [6] No hi ha compositor català que gaudeixi de tantes monografies com Clavé, si bé la major part presenten un caient hagiogràfic característic de la literatura històrica del segle XIX. Vegeu: C. BARALLAT. «Lo poeta Anselm Clavé. Records de 1858 a 1864». *La Renaixença*, núm. 6-10, Barcelona 1874; J. BUXÓ DE ABAIGAR. «José Anselmo Clavé. Su vida y su obra». A:

- Discursos*. Publicacions de la Secció de Premsa de la Diputació Provincial de Barcelona, Barcelona 1956; T. CABALLÉ I CLOS. *José Anselmo Clavé y su tiempo*. Freixinet, Barcelona 1949; C. CAPDEVILA. «Josep Anselm Clavé». *Revista de Catalunya*, núm. 4, Barcelona 1924; A. CAPMANY. «José Anselmo Clavé, cantor de Catalunya». *Programa del 75 aniversari de la Societat Coral La Floresta de la Bordeta*, Barcelona 1953; «Centenari de Josep Anselm Clavé», *Revista Musical Catalana*, núm. 247, Barcelona 1924; «Clavé d'avui estant». *Serra d'Or*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, núm. 183, Barcelona 1974; D. GUANSE. *Josep Anselm Clavé, apòstol, agitador i artista*. Quaderns de Cultura, Bruguera, Barcelona 1966; «José Anselmo Clavé (1824-1874) en el centenario de su muerte». *La Vanguardia*, Barcelona 22 de febrer de 1974; J. LLEONARD. *Josep Anselm Clavé*. Barcelona 1937; O. MARTORELL. «De Clavé a Millet». *Destino*, núm. 1673, Barcelona 1969; A. MESTRES. *Clavé, sa vida i ses obres*. Establiment Tipogràfic d'Espasa Germans i Salvat, Barcelona 1876; J. M. POBLET. *Josep Anselm Clavé i la seva època (1824-1874)*. Dopesa, Barcelona 1973; J. ROCA I ROCA. «José Anselmo Clavé». *Boletín del Ateneo Barcelonés*, núm. 9, Barcelona 1881; J. RODORÉDA. *Clavé y su obra*. Imprenta y Litografía de José Cunill y Sola, Barcelona 1897; J. SUBIRÀ. *El músico-poeta Clavé*. Imprenta Alrededor del Mundo, Madrid 1924; E. VIDAL I DE VALENCIANO, J. ROCA I ROCA. «José Anselmo Clavé». *El Eco de Euterpe*, Barcelona 1874, p. 408 i s.
- [7] Per complementar la vida musical d'aquest període, vegeu X. AVIÑOÀ. *La música i el Modernisme*. Biblioteca de Cultura Catalana, 58. Curial, Barcelona 1985.
- [8] Enric Morera és un músic de gran importància en la vida musical catalana. Vegeu: Ignasi IGLÉSIAS. *Enric Morera, estudi biogràfic*. A. Artís impressor, Barcelona 1921; J. PENA. *Enric Morera. Assaig biogràfic*. Institució del Teatre, Barcelona 1937; R. PLANES. *El mestre Morera i el seu món*. Pòrtic, Barcelona 1972; M. SAPERAS. *El mestre Enric Morera*. Andorra, Barcelona 1969.
- [9] Vegeu: Pere ARTÍS, Lluís MILLET I LORAS. *Orfeó Català. Llibre del Centenari, 1891-1991*. Barcino, Barcelona 1991; I. M. ROIG I RUSICH. *Història de l'Orfeó Català. Moments cabdals del seu passat*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993; Manoli NARVÁEZ FERRI. «Orfeó Català: cant coral i catalanisme». A: *Pensament polític als Països Catalans, 1714-2014*. Pòrtic, Barcelona 2007.
- [10] Vegeu: «*Revista Musical Catalana*, primera època». A: *Revista Musical Catalana* (1993), p. 83-98, i «*Revista Musical Catalana*, centenari de la primera època i vint anys de la segona», a *Revista Musical Catalana* (2004), p. 27-37.
- [11] Per a la història de les entitats claverianes, a més de la revista *La Aurora-Ferderació de Cors de Clavé*, que continua viva, cal consultar: Jaume CARBONELL. *La Societat Coral Euterpe*, Rúbrica, Barcelona 2008.
- [12] Animat per mossèn Batlle, el moviment, que seguia les directrius del moviment internacional dels Boy Scouts, fundat a la Gran Bretanya per Baden Powell, agrupava per edats nombrosos col·lectius de nois i joves i duia a terme activitats d'entreteniment, formació i educació, entre les quals la del cant, que practicaven sovint en les excursions al camp i a la muntanya, on certes activitats eren menys vigilades per les autoritats franquistes.
- [13] A més del llibre de Pere Artís sobre el cant coral a Catalunya, es poden consultar les monografies publicades sobre l'activitat d'aquestes entitats corals que presenten historial, programació i anàlisi de la seva trajectòria.

NOTA BIOGRÀFICA

Xosé Aviñoa és catedràtic del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona i imparteix història de la música des del Romanticisme i estètica musical i matèries de doctorat com ara sociologia de la música, pensament i música i música i societat a la Catalunya contemporània. Ha estat coordinador de la titulació de grau d'història i ciències de la música a nivell estatal dins el marc de la Convergència Europea de la Declaració de Bolonya. Entre les seves publicacions, cal destacar *La música i el modernisme* (Curial, Edicions Catalanes, 1985), *Apel·les Mestres, el músic popular* a la Nadala dedicada a aquest autor (Fundació Jaume I, 1985), *Cent anys de Conservatori* (Edicions de l'Ajuntament de Barcelona, 1986), *Història de la dansa a Catalunya* (Edicions de la Caixa de Barcelona, 1987), *Jaume Pahissa, un estudi biogràfic i crític* (Biblioteca de Catalunya, 1996), *Manuel Blancafort* (Proa, col·lecció «Compositors Catalans», 1997), «Aquel año de 1845» a *Anuario Musical* (CSIC, 1990) i «La musicologie universitaire en Espagne», a *Observatoire Musical Français*, núm. 5 (2008, p. 75-85). Director de la *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear* (Edicions 62, 1999-2004), 11 v., i director musicològic de la *Integral per a piano d'Enric Granados* (Boileau, 2001), 18 v.

Jacint Verdaguer, poeta nacional de Catalunya

Ramon Pinyol i Torrents*
Universitat de Vic

Rebut 25 juny 2008 · Acceptat 20 octubre 2008

RESUM

L'extensa i rica obra de Jacint Verdaguer l'ha convertit en l'escriptor més destacat del Romanticisme, fins de tot el segle XIX, a Catalunya, i, sens dubte, en un dels clàssics catalans de tots els temps. A la qualitat i a la perennitat de la producció verdagueriana, s'hi ha d'afegir la importància històrica que ha tingut. En efecte, Verdaguer va suposar la consolidació de la Renaixença en el camp de la llengua literària i va servir de base per a la literatura posterior. A més, el seu prestigi d'escriptor va comportar un cert reconeixement internacional de la literatura catalana renaixent. L'interès per Verdaguer, sovint acompanyat per la polèmica motivada per les circumstàncies biogràfiques, ha arribat ben viu fins avui. El fet cert és que aquest interès ha creat el verdaguerisme i l'ha convertit en objecte d'estudi privilegiat en el món de la filologia catalana dels darrers trenta anys, amb tesis, edicions crítiques i assaigs sobre ell, a més d'una revista acadèmica especialitzada (*Anuari Verdaguer*) i una societat científica (Societat Verdaguer) que se n'ocupen.

PARAULES CLAU: Jacint Verdaguer, Romanticisme, Renaixença, segle XIX, verdaguerisme, filologia catalana, literatura catalana, clàssics catalans.

UN ESCRIPTOR ROMÀNTIC ESDEVINGUT CLÀSSIC

Jacint Verdaguer (1845-1902) és sens dubte l'escriptor més representatiu de la literatura catalana contemporània. D'una banda, és la figura més destacada del Romanticisme català i la que va tenir més projecció internacional a la seva època. De l'altra, és un clàssic, no pas en el sentit oposat a romàntic, sinó en el de literat modèlic, imitat, admirat i estudiat com ben pocs altres a les lletres catalanes. I, en aquest sentit, la seva producció literària té per a la literatura catalana moderna una significació no més comparable a la de Ramon Llull en la medieval. Això explica que ja des de poc després de la seva mort s'hagin succeït diverses edicions d'obres completes, edicions crítiques i tesis doctorals, edicions d'obres pòstumes en graus d'elaboració diversa, a més de múltiples edicions i reedicions d'obres soltes i un cúmul d'antologies. Compta, també, amb una corporació científica (la Societat Verdaguer), una revista especialitzada (*l'Anuari Verdaguer*) i uns col·loquis periòdics (*Col·loquis sobre Verdaguer*) que en mantenen la permanent actualitat de clàssic català modern.

Així, doncs, com Llull ha generat el lul·lisme, Verdaguer té el verdaguerisme, que per un costat és format per l'ininterromput estudi de la seva vida i de la seva obra i, per l'altre, per la popularitat de la seva figura excepcional. Cap altre personatge de la Catalunya del seu temps no s'ha mantingut com Verdaguer, «mossèn Cinto»¹ en la denominació popular, en el cor d'una gran part de la població ni cap altre escriptor no ha aconseguit una difusió nacional i un ressò internacional tan amplis. En la Catalunya del segle XXI conserva inalterades les prerrogatives dels clàssics nacionals.

APROXIMACIÓ A LA BIOGRAFIA VERDAGUERIANA

La biografia de Verdaguer, dividida en dues parts per una profunda crisi personal i un gran escàndol social, traspuja l'agònica —en el sentit etimològic del terme— història de Catalunya de la segona meitat del segle XIX, amb reflexos de la d'Espanya i d'Europa, mentre que la seva obra dóna forma a la no menys agònica recuperació literària de la llengua catalana del Romanticisme² al Modernisme.³ No és d'estranyar, doncs, que la personalitat de Verdaguer hagi atret més biògrafs que cap altre escriptor català, la qual cosa, però, ha perjudicat durant molt de temps l'estudi científic de la seva producció literària.

* Adreça de contacte: Ramon Pinyol i Torrents. Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris, Universitat de Vic. c/ Laura, 13. E-08500 Vic (Barcelona), Catalunya, EU. Tel. +34 938816024. E-mail: ramon.pinyol@uvic.cat

Orígens i formació: 1845-1870

Jacint Verdaguer Santaló nasqué a Folgueroles, poble proper a Vic, a uns vuitanta quilòmetres al nord de Barcelona, l'any 1845, fill d'una família modesta, nombrosa, devota i instruïda. El poble de Folgueroles no passava gaire del mig miler d'habitants, dedicats bàsicament a l'agricultura, i ja acusava la proximitat de les indústries tèxtils del riu Ter, que generaven el primer obrerisme industrial. Folgueroles sentia sobretot l'atracció de la ciutat de Vic, seu episcopal des de l'antiguitat, capital de l'antic comtat d'Osona, centre d'una rica comarca de la Catalunya interior entre el Pirineu i el Montseny, que comptava amb poc més de deu mil habitants. Avui, el poble de Folgueroles, que ha fet de Verdaguer una marca de turisme cultural, té un miler i mig d'habitants, i la ciutat de Vic, reanimada per alguns milers d'estudiants de la seva universitat, ha quadruplicat la població. L'any del naixement del poeta, 1845, Isabel II regnava en una Espanya encara imperi colonial, mentre que Catalunya, a desgrat de les guerres civils carlines⁴ i dels enfrontaments entre conservadors i progressistes, s'anava afermant com a país industrial, recobrava la identitat nacional i buscava un lloc a l'Espanya moderna.

Els pares de Verdaguer van orientar-lo cap als estudis eclesiàstics del seminari de Vic. Fou un nen adorat per una mare que el veia marcat per un destí singular; fou un adolescent robust i vital, atret alhora per l'aventura, l'amor i els valors culturals. Va viure a la casa familiar fins a disset anys i dels deu ençà assistia cada dia a les aules del seminari de Vic.

La influència religiosa de la mare, el contacte constant amb la natura i la inclinació cap a les formes de cultura popular varen despertar la seva vocació d'escriptor. A quinze anys va compondre els primers versos. Els estudis de retòrica i poètica del seminari no trigaren a familiaritzar-lo amb la literatura culta i a divuit anys empenia les primeres obres ambiciosos, una de les quals, *Dos màrtirs de ma pàtria o sigui Lluçia i Marcià*, poema en dos cants, es publicà a Vic l'any 1865. D'altres restaren inacabades, com és el cas de *Colom*, un interessant poema en vers i en prosa sobre el descobriment d'Amèrica, d'un episodi del qual va néixer *L'Atlàntida*. A vint anys, el 1865, va aconseguir el que seria el gran triomf de la seva vida: els premis als Jocs Florals de Barcelona.⁵ També l'any següent. Els premis l'introduïren en els cercles literaris de la capital de Catalunya, li afermaren la vocació literària, féu amistat amb les figures més rellevants del moviment catalanista de la Renaixença⁶ i també amb joves clergues que més tard ocuparien llocs destacats en la vida eclesiàstica catalana.

L'any 1867 fundà amb companys d'estudis un grup literari anomenat Esbart. Es reunien, a semblança dels felibres provençals, en plena natura, a l'ombra del desmai d'una font propera a la masia on residia el poeta. Frederic Mistral reconegué el seu talent quan l'autor de *Mirèio* visità Barcelona l'any 1868, i els dos homes mantingueren una llarga relació. L'any 1885 Verdaguer li traduí el poema *Nerto*. A desgrat dels seus estudis poc

brillants, el jove poeta era el centre del grup d'estudiants de l'Esbart de Vic, que no trigaria a fondre's amb els grups catòlics i catalanistes de Barcelona i a convertir-se en un dels motors ideològics de l'època de la Restauració de la monarquia borbònica. El seu amic íntim Jaume Collell (1846-1932), orador i periodista de gran influència en l'Església i en el primer catalanisme polític conservador, oposat al liberal de Valentí Almirall (1841-1904), li proporcionà estímuls i orientacions decisives.

Verdaguer acabà els estudis eclesiàstics l'any 1870 i fou ordenat sacerdot. El seminari de Vic era un centre prestigiós que, en termes generals i comparatius amb altres establiments docents, donava una formació acadèmica sòlida, encara que Verdaguer no se n'aprofités gaire, perquè preferia la poesia i les lletres a la filosofia i la teologia escolàstiques. Quan cantà missa a l'ermita de Sant Jordi de Puigseslloses, al cor de la Plana de Vic, a tocar del seu poble de Folgueroles, en un turó que fins avui conserva un dolmen prehistòric, el sacerdot i poeta omplí de simbolismes aquelles circumstàncies. Sempre més recordaria que celebrà la primera missa «entre un dolmen i un altar» i que la seva vida no era sinó l'intent de fer compatibles «el calze i l'arpa», la religió i el paganisme, el sacerdoci i la poesia.

Així, doncs, els quinze anys d'estudis a Vic proporcionaren a Verdaguer una rica formació humana, literària i religiosa. El seu caràcter agrest i impulsiu se suavitzà; el seu aspecte de pagès i de rústic deixà pas a delicades formes de jove clergue culte i sensible. Aconseguí d'equipar-se d'un bagatge humanístic més que notable, obtingut no només a les aules, sinó en els grups cultes i les biblioteques de Vic, en particular l'episcopal. Allà pogué estudiar les antiguitats clàssiques grecollatines, els grans autors de les literatures europees modernes i en especial els castellans del Segle d'Or. A la vegada, estava en contacte amb els seus mestres de Barcelona, sobretot el bibliotecari i erudit Marià Aguiló (1825-1897) i el catedràtic i crític Manuel Milà (1818-1894), que l'orientaven en les lectures d'autors romàntics contemporanis i li encomanaven treballs de camp sobre el cançoner tradicional. En resum, la formació literària de Verdaguer és fruit de la confluència de dos corrents: el de la tradició clàssica antiga i el de la modernitat romàntica i el classicisme, coexistents al segle XIX.

Pel que fa a la formació religiosa, Verdaguer, com la majoria de catalans del seu temps, rebé igualment una doble influència, l'una sàvia i l'altra popular, representades respectivament per dos eclesiàstics vigatans eminents: el filòsof Jaume Balmes (1810-1848) i el predicador sant Antoni Maria Claret (1807-1870). Tots dos foren escriptors prolífics i influents polemistes. El primer enfront dels atacs a l'Església procedents del pensament i de la ciència moderns, i el segon, que arribà a ser confessor d'Isabel II i arquebisbe de Cuba, enfront de les idees laïcistes i antireligioses que guanyaven terreny en la societat del segle XIX.

Parèntesi decisiu: 1871-1876

Contra les seves expectatives i aspiracions, i a diferència dels seus amics clergues, el bisbe de Vic destinà Verdaguer a exercir el ministeri parroquial com a vicari de Vinyoles d'Orís, un caseriu més que un poble, no lluny de Vic. Hi passà prop de tres anys, de 1871 a 1874, en plena guerra carlina,⁷ sincerament dedicat a les tasques sacerdotals, sobretot quan quedà tot sol a la parròquia, abandonada pel rector, que s'allistà a l'exèrcit carlí. Verdaguer, endut pel fervor místic, s'imposà una rigorosa regla de vida, inspirada en sant Joan de la Creu i sant Ignasi de Loiola. En el seu pla de treball, assignava un horari de dedicació específica a la poesia. A la popular, per a renovar les cançons devotes del poble; a la mística, per donar expansió a la seva vivència religiosa, i a l'èpica, per refer el poema sobre l'Atlàntida en què treballava feia anys i que el 1868 havia vist rebutjat als Jocs Florals. L'austeritat, les privacions ascètiques, la tensió i les commocions d'aquells anys de conflicte entre carlins i liberals i la primera República (1873) es troben a l'origen d'una malaltia, potser tuberculosi, que contragué a Vinyoles d'Orís i que li causava agudes cefalàlgies, sotmeses pels metges a tractaments dispers.

L'any 1874, Verdaguer es traslladà a Barcelona, on visqué gairebé un any, pobre i malalt, acollit per amics i benefactors vinculats a la Plana de Vic, però decidit a no tornar a la parròquia. Un sacerdot amic li va aconseguir una plaça de capellà de vapor a la Companyia Transatlàntica que feia la ruta regular des d'Espanya fins a les Antilles. A Verdaguer, que embarcà a finals de 1874 i durant dos anys féu nou travessies de l'Atlàntic, la navegació li comportà un canvi de rumb en tots els sentits. Els aires marins li permeteren de recobrar la salut; els paisatges oceànics, la vida marinera, el lleure i els nous coneixements sobre els continents i els oceans l'ajudaren a acabar el seu gran poema de joventut, *L'Atlàntida*; la plaça de capellà de vapor, en fi, li obrí el camí per a convertir-se al cap de poc temps en empleat i protegit del propietari de la Transatlàntica, el magnat Antonio López López, primer marquès de Comillas (1817-1883), i del seu successor Claudio López Bru (1853-1925), amb la qual cosa es pogué establir a Barcelona i resoldre molt favorablement la seva situació professional d'eclesiàstic i escriptor.

A Barcelona, sota la protecció del marquès de Comillas: 1877-1893

A finals de 1876, Verdaguer, després de «vèncer» *L'Atlàntida*, abandonava el mar i ingressava de capellà domèstic al servei del primer marquès de Comillas, Antonio López López, de la seva casa i de les seves empreses.

Així fou com arribà per a Verdaguer l'estabilitat daurada sota el mecenatge del poderós navilier, la fortuna més gran de l'Espanya de l'època; una fortuna començada a Amèrica i amassada amb els moviments financers de la industrialització de la península Ibèrica, en especial de Catalunya. Aquí Antonio López emparentà la família amb la del comte Eusebi Güell i Bacigalupi (1846-1918), mece-

nes i comitent de l'arquitecte Antoni Gaudí (1852-1926). Els dos genis de les finances i de la indústria de la Catalunya moderna i l'Espanya postrevolucionària de la Restauració borbònica⁸ formaren amb els dos genis de la poesia catalana «renaixent» i de l'arquitectura modernista una potent «lliga de la Sagrada Família».⁹ Verdaguer no era només el poeta famós i estimat dels catalans de tots els territoris de la llengua, el cantor del tema hispànic per excel·lència, el descobriment del Nou Món, sinó el capellà d'origen humil que encarnava l'harmonia social predicada per l'Església, el personatge idoni per a rebre el mecenatge i alhora per fer-ne l'instrument de la propaganda catòlica. Esdevingué, doncs, capellà àulic, servent domèstic, confident familiar, administrador de la beneficència del marquès. Tenia també el càrrec d'inspector religiós de la Companyia Transatlàntica. Com ha remarcat Ricard Torrents, un dels crítics més destacats de la vida i l'obra de l'escriptor, «Verdaguer era, així, el primer escriptor català que es podia professionalitzar, entenenent per professionalització la condició de qui treballa habitualment com a escriptor sense haver d'esperar les hores lliures d'una altra ocupació o haver d'escriure també en castellà» (Torrents, 2002, p. 65).

Verdaguer fou empleat del marquès de Comillas de 1877 a 1893. Durant aquells anys es trobà elevat a la màxima categoria social a què podia aspirar. Tenia despatx al palau Moja, a la Rambla de Barcelona, on celebrava diàriament la missa en sufragi de l'ànima del fill del marquès. Acompanyava els López i els Güell en viatges i estades de vacances fora de Barcelona. Assistia a les freqüents visites d'alts eclesiàstics i de prominents figures de la política, l'empresa i les arts. Els López, elevats al rang de grans d'Espanya, com ho serien els Güell, eren patrocinadors i amics del rei Alfons XII i de la família reial, la qual els visitava al palau de Sobrellano, de Comillas (Cantàbria). En representació del marquès i la marquesa, María Gayón, repartia entre els pobres de la Barcelona de «la febre d'or» sumes considerables de diners. Tenia influència a l'hora de designar persones per a entrar a treballar a les empreses del marquès. Viatjà per tota la Península, França i Itàlia, amb estades a balnearis de moda i a les diverses residències que els marquesos tenien a Santander, Extremadura i Madrid. Féu un creuer pel nord d'Àfrica i acompanyà Eusebi Güell en un viatge al centre i al nord d'Europa fins a Sant Petersburg. Pelegrinà a Terra Santa, Palestina, Síria i Egipte. Passava temporades a les mansions que els López i els Güell tenien a prop de Barcelona, a Caldes d'Estrac, les Corts de Sarrià i la Mogoda. Durant cinc estius emprengué difícils excursions i sojorns dilatats al Pirineu, que recorregué de l'Aneto al cap de Creus. La seva posició econòmica, en fi, li permetia de subvenir als familiars de Folgueroles i de trobar col·locació per a amics eclesiàstics, escriptors i artistes.

Aquell període de prosperitat fou el de màxima fecunditat de l'escriptor. Publicà diversos llibres en vers i en prosa, participà en multitud de certàmens, rebé premis i distincions i representà els escriptors catalans en comis-

sions i en tota mena d'actes socials i patriòtics, sense entrar, però, mai en política. L'any 1886, com a culminació del triomf literari i social, Verdaguer fou coronat solemnement Poeta de Catalunya a Ripoll. El simbolisme del lloc, on se celebrava l'inici de la restauració d'aquell monument de l'art romànic, monestir panteó de la família comtal catalana, era reforçat pel poema *Canigó*, acabat de publicar, i pel gran bisbe de Vic Josep Morgades (1826–1901), que el coronava.

El poeta, un cop consumada la ruptura amb aquell món, sintetitzà el període gloriós dient que havia passat els millors anys de la seva vida tancat en una «gàbia d'or». En realitat, fou una gàbia d'or potser no buscada, però certament consentida amb complaença i sense remordiments durant molts anys. Atès que s'havia proposat el programa d'harmonitzar el calze i l'arpa, atès que s'enorgullia d'haver cantat missa entre un dolmen pagà i una capella cristiana i, en fi, atès que anhelava la glòria literària amb tant d'afany o més que la perfecció religiosa, aprofità al màxim els anys de benestar per a escriure una vasta obra en prosa i en vers i prendre part en múltiples empreses religioses, patriòtiques i literàries. L'Església tenia necessitat de prestigi: Verdaguer es prestà a posar el seu al servei de la propaganda catòlica i a reclutar el d'altres del camp de les lletres i les arts. L'Església i la nova burgesia industrial s'aliaven per a combatre la descristianització de les masses rurals i dels obrers industrials urbans: el poeta secundava campanyes propagandístiques aportant-hi el seu nom com a autor de textos que, si no tenen gaire a veure amb la poesia, arriben tanmateix als sentiments religiosos populars. El catalanisme d'inspiració catòlica i conservadora, nascut del moviment de la Renaixença, pretenia hegemonitzar les aspiracions polítiques dels catalans: Verdaguer era el millor poeta en llengua catalana, capaç de construir una poètica i una mitologia patriòtiques que han servit de referència a diverses generacions de catalans.

De fet, aquest període de disset anys de Verdaguer a Barcelona, empleat del marquès de Comillas, es divideix en dos subperíodes. El primer es prolongà durant uns deu anys, entre els dos grans triomfs literaris del poeta, les epopeies *L'Atlàntida* (1877) i *Canigó* (1886), i es caracteritza per un gran activisme literari, patriòtic, social, en un context de «restauració» de Catalunya. De fet, és el més productiu de la seva carrera: *Idil·lis i cants místics* (1879), *Llegenda de Montserrat* (1880), *Cançons de Montserrat* (1880), *Caritat* (1885), *Canigó* (1886), *Lo somni de Sant Joan*. *Llegenda del Sagrat Cor de Jesús* (1887), *Excursions i viatges* (1887), *Pàtria* (1888), *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* (1889), etc. El segon subperíode comença després de la coronació de Ripoll el 1886, es tanca amb l'expulsió del servei del marquès el 1893 i es caracteritza per una forta crisi interior de desacord amb ell mateix, un lliurament progressiu a la perfecció espiritual, a les devocions, a les pràctiques de caritat, i la consegüent disminució de la producció literària, fins a l'esclat del conflicte amb els seus protectors/empleadors.

El conflicte: 1893-1897

Es fa difícil de sintetitzar una qüestió tan complexa, tan discutida i tan inundada de bibliografia com és la del conflicte que començà enfrontant Verdaguer amb el marquès de Comillas, continuà oposant-lo als seus superiors religiosos i acabà contrapasant-lo a la majoria de familiars, amics i col·laboradors. De «tragèdia» parlà el caputxí Miquel d'Esplugues (1870-1934) al penetrant estudi *La tragèdia de mossèn Verdaguer* de 1930. De «drama» parlà l'historiador andalús Jesús Pabón (1902-1975) a la documentada investigació *El drama de mosén Jacinto* de 1954. D'altres prefereixen parlar del «cas Verdaguer». Aquí hem preferit qualificar de «conflicte» la nova situació del poeta que, després d'una gestació iniciada a partir del viatge a Terra Santa de 1886, esclatà amb la seva expulsió tant del palau del marquès com de Barcelona l'any 1893 i continuà amb la seva reclusió de dos anys a la Gleva, la seva desobediència i la seva fugida, la suspensió a *divinis* o privació de les facultats sacerdotals, la rebel·lió desafiant durant dos anys i la rehabilitació final el 1898.

El conflicte fou en realitat dramàtic, fins i tot tràgic, no només per a Verdaguer, el protagonista principal, sinó també per als antagonistes, en primerísim lloc el marquès de Comillas, un dels homes més destacats de l'Espanya de l'època, i el bisbe de Vic Josep Morgades, figura eminent de l'Església catalana del segle XIX. Fou igualment dramàtic per a un gran nombre de comparses, pròxims o llunyans, diversament implicats en l'afer, com també per al públic informat en major o menor grau de dins i de fora de Catalunya que llegia, perplex i desconcertat, els articles del poeta *En defensa pròpia*, difosos a la premsa anticlerical i anticatalanista de Barcelona. Conflicte dramàtic, en fi, per a la mateixa nació catalana, que ha viscut en Verdaguer un dels moments més representatius de les contradiccions de la seva història contemporània.

Tot i les dificultats, però, d'abordar una qüestió tan intricada i prolíxa, sense tancar, sinó oberta a noves investigacions i interpretacions, proposem aquí un resum dels fets i del seu abast, ajustant-lo a les posicions dels estudiosos més ponderats.

El viatge o pelegrinatge a Terra Santa l'any 1886 constituí el desencadenant de la crisi interior del poeta. De tornada dels llocs sants del cristianisme, escrivia al seu amic Collell, que li feia el pròleg de l'edició francesa de *L'Atlàntida*: «...he vist d'un a un mos quaranta anys, i de tots estic avergonyit. Podries resumir ma vida malaguanyada amb aquesta paraula, tergiversant la de l'Evangeli: *Male omnia fecit* [ho ha fet tot malament].» D'acord amb aquesta actitud de reprovar el seu passat a causa d'haver perseguit la glòria literària i haver viscut, si no en la riquesa, en la seva ombra, el poeta donà un gir a la seva vida que el va portar a mig abandonar l'activitat literària i a dedicar-se a la recerca d'un camí de santificació intensificant l'oració, el dejuni, la confessió i l'almoina. Aspirà a la santedat prenent com a models les figures de la tradició del santoral cristià que ja a la joventut l'havien seduït, sant Francesc

d'Assís en particular. Descuidà les obligacions socials pròpies de capellà domèstic i en la seva funció de repartir les almoines del marquès, quan aquestes no arribaven per satisfer les múltiples necessitats que veia, les completava de la seva butxaca, i en més d'una ocasió va ser víctima de desaprensus.

Entrà en relació més i més intensa amb un grup de fidels il·luminats i visionaris, que es reunien privadament en una «Casa d'Oració», en un pis de Barcelona. Pretenien rebre revelacions sobrenaturals i estaven dirigits per clergues que practicaven els exorcismes sense tenir-ne l'autorització prescrita del bisbe. L'impacte d'aquelles experiències esotèriques en contrast amb les de la immersió diària en una Barcelona dual, partida entre la riquesa del palau dels Comillas i la misèria dels marginats, produí en Verdaguer una «il·luminació» que el transformà en un home nou. El poeta trobà per a les seves noves orientacions el suport de Deseada Martínez, una vídua devota que exercia una gran influència sobre ell. Verdaguer havia assistit el marit en el llit de mort i li havia fet promesa formal de no abandonar els tres fills orfes que deixava. Un noi i dues noies, una de les quals, Empar Duran, tenia visions sobrenaturals.

Els exorcismes com a pregàries eren recomanats pel mateix papa de Roma i tot clergue rebia l'ordre —o sigui el poder— d'exorcitzar, però l'aplicació sobre presumptes posseïts pel dimoni, a semblança del que feia Jesús segons els Evangelis, era reservada per la jerarquia a capellans experts i degudament autoritzats. No és provat que Verdaguer transgredís la prohibició de l'exorcisme, sinó que es limitava a resar-lo. El poeta adquirí una finca al paratge dels Penitents, a Barcelona, elevada a lloc sagrat fundacional per a la pràctica religiosa d'aquell grup d'il·luminats, sense comptar amb els recursos financers suficients, confiant en l'ajut del marquès, i en aquella compra imprudent s'originà l'assetjament econòmic que el reduiria a la misèria.

El marquès i el seu entorn no podien consentir que el seu capellà domèstic, al capdavant un empleat, derivés cap a aquelles formes de pietat i freqüentés aquells grups de devots que eren objecte d'enraonies i de denúncies al tribunal eclesiàstic i que Verdaguer introduïa a l'oratori del palau on celebrava la missa diària; visites que creaven situacions cada vegada més incòmodes, fins al punt que la marquesa mare abandonà la residència de Barcelona i es traslladà a la de Madrid. El marquès, orientat pels seus consellers jesuïtes, decidí de posar fi a la situació destituint el capellà empleat dels seus càrrecs, però servint-se dels seus superiors eclesiàstics, els prelatos de Vic i de Barcelona. D'una banda, Verdaguer pertanyia al bisbat de Vic i el bisbe Morgades li podia retirar la llicència d'exercir en una altra diòcesi i reclamar-lo a la d'origen. D'altra banda, el bisbe de Barcelona, a la jurisdicció del qual Verdaguer estava adscrit en virtut del seu càrrec de capellà del marquès, li podia retirar l'adscripció i obligar-lo a tornar a Vic. És això el que varen decidir els tres homes de govern.

Independentment, però, de si la mesura era justa o injusta, prudent o imprudent, inspirada o no pels jesuïtes i altres suposats enemics de Verdaguer, sembla provat que varen cometre si més no el greu error de desconèixer la personalitat del poeta. El fet és que el varen enganyar amagant-li les veritables raons del seu allunyament de Barcelona, dient-li que era temporal i que per raons de salut li convenia tornar a Vic. Obedient, Verdaguer va triar com a residència el santuari de la Gleva, a vuit quilòmetres de Vic i a tres de Manlleu, on podia agafar el tren. Allà va reprendre amb més intensitat l'activitat literària, però continuà relacionant-se amb els il·luminats de Barcelona. A mesura que passaven els mesos va anar descobrint la realitat. El marquès no sols no li pagava els deutes com li havia promès, sinó que no el readmetia al seu servei. El bisbe de Vic no sols no li concedia llicència per canviar de bisbat, sinó que el recloïa a la Gleva, el feia vigilar perquè no se n'escapés i li oferia d'ingressar a perpetuïtat a la Casa Asil de Capellans de Vic.

Va prendre consciència que l'estada al santuari era una forma de reclusió i se'n fugà el maig de 1895 desobeint obertament les ordres del superior. A Barcelona, s'instal·là a casa de la seva admiradora, Deseada Martínez, la qual, de protegida, es convertí en protectora del capellà fugitiu, alhora que en font d'acusacions de deshonestedat, si no de concubinat, que començaren a circular en ambients clericals. Llavors el bisbe el comminà a tornar a Vic, adduint l'obediència canònica deguda, i no dubtà, emparant-se en les normes derivades del Concordat amb la Santa Seu, a ordenar que la policia el detingués. Sense aconseguir-ho, a la fi el va fer sentenciar pel tribunal eclesiàstic de Vic, que va condemnar *in absentia* el capellà rebel a la pena màxima del codi penal canònic, la suspensió *a divinis*, o retirada de les llicències sacerdotals, que comportava la privació dels emoluments de subsistència dels clergues.

La reacció de Verdaguer fou de capellà ofès i humiliat alhora que d'escriptor acorralat que es defensa amb l'escriptura. Així, va respondre publicant a la premsa —ho va haver de fer en la d'esquerres i anticatalanista— dues sèries d'articles, *Un sacerdot calumniat* (1895) i *Un sacerdot perseguit* (1897), aplegades després amb el títol *En defensa pròpia*, en què conta la seva versió dels fets, denuncia la persecució de què era objecte i dona el nom d'aquells a qui en considerava culpables. L'escàndol que es va desfermar va ser molt considerable i va obtenir un gran ressò nacional i internacional, comparable en certs aspectes amb el de l'*affaire Dreyfus* a la França d'aquells anys. L'opinió pública es va dividir en dos bàndols: els partidaris del poeta i els seus detractors. Va ser tractat públicament de boig —es va publicar un dictamen mèdic en aquest sentit— i la seva integritat moral, a causa de la seva convivència amb la família Duran-Martínez, va ser posada en qüestió. La majoria dels seus amics sacerdots i bona part del catalanisme literari el van abandonar. Verdaguer va quedar reduït a la misèria econòmica i va ser marginat de la vida literària, social i eclesiàstica. El conflicte amb el bisbe, tot i les nombroses gestions fetes des de molts sec-

tors (el Vaticà inclòs), no es va resoldre fàcilment. Verdager, home d'una fe robusta, convençut que de res no era culpable i que era perseguit injustament, no volia sotmetre's al bisbe. Finalment, el conflicte es va resoldre a Madrid, gràcies sobretot a la intervenció dels pares agustins d'El Escorial, que van aconseguir, a finals de 1897, una reconciliació pactada sense vencedors ni vençuts: Verdager signava un document, que es va publicar, en què reconeixia l'autoritat del prelat i es disculpava del mal que hagués pogut fer a l'Església; el bisbe, al seu torn, li retornava el permís per dir missa i acceptava que el poeta passés a dependre de la jurisdicció del bisbe de Barcelona (per al conjunt del conflicte, cf. Torrents, 2002, p. 87-121).

Última etapa: 1897-1902

Després de la rehabilitació el gener de 1897, Verdager reprené les activitats sacerdotals i també la participació en iniciatives literàries, certàmens i homenatges. L'enfrontament amb els poderosos de l'Església i de la plutocràcia augmentà la seva fama entre les classes populars. Els escriptors modernistes, que a les acaballes del segle romàntic prenien el relleu als vells representants de la Renaixença, veieren en el Verdager dels darrers anys l'artista incomprès i maltractat per la societat burgesa. El pintor i escriptor Santiago Rusiñol (1861-1931) s'inspirà en la figura de Verdager per a escriure el drama *El místic* (1904) i sembla que també el va tenir present Benito Pérez Galdós (1843-1920) en dibuixar el protagonista de *Nazarín*.

Però, passada la carena dels cinquanta anys, Verdager havia envellit precipitadament sota la prova i la penúria. Havia de malviure de la feina de capellà funcionari d'enterraments a la seva parròquia. Va emprendre noves publicacions, fundà i dirigí revistes, intentant de professionalitzar-se com a escriptor.

Verdager morí el 10 de juny de 1902, acabat de començar el segle xx, i el destí li reservava una última contradicció. Les lluites partidistes per a apoderar-se del seu nom, de la seva representativitat i del seu llegat material i espiritual varen rebrotar al voltant del seu llit de moribund i li amargaren els darrers dies de vida. Això no obstant, la mort del poeta va fer que els uns i els altres depossessin les armes, si més no temporalment, i s'unissin en un homenatge unànim al personatge. Una multitud mai no igualada en els annals de Barcelona i formada per gent de tota classe i condició va desbordar la comitiva oficial i acompanyà les despulles mortals del poeta immortal al cementiri de Montjuïc de Barcelona.

APROXIMACIÓ A L'OBRA VERDAGUERIANA

La producció literària de Verdager, escrita al llarg d'uns quaranta anys i adscrita als principis literaris romàntics, es va centrar sobretot en la poesia, amb una trentena llarga de títols —entre els publicats en vida i els pòstums—. Va escriure també algunes obres en prosa, d'una alta qualitat literària, i va fer, en prosa i en vers, algunes traduccions

i versions d'altres llengües. Després de la seva mort, s'han anat publicant obres inèdites i, entre els milers de manuscrits que ens va deixar, encara hi ha poesies i proses diverses, més o menys acabades, que no han passat a la lletra impresa. A tot això, s'hi ha d'afegir un extens i interessant epistolari, en bona part ja editat, que ultrapassa les mil cinc-cents cartes i que, comptant les inèdites, arriba més enllà de les dues mil (Casacuberta i Torrent, 1959-1993).

Fins a la guerra de 1936-1939, diferents editors barcelonins varen emprendre l'edició de les obres completes de Verdager. La primera, l'aplegada en set volums entre 1905 i 1908 per Toledano, López i Cia. i continuada a partir del tercer volum per Josep Agustí amb el títol d'*Obres complertes*. Després, la de Francesc Matheu de 1913 a 1925 en trenta volumets, sense que hi figuri la data impresa. I la duta a terme, en deu volums (la guerra n'impedí la continuació), per la Llibreria Catalunya entre 1928 i 1936, que fou la primera amb l'ortografia normalitzada i presentada com a «edició definitiva».

Aparegué l'any 1943 a Barcelona l'edició en un sol volum de l'editorial Selecta, a la col·lecció «Biblioteca Perenne». Aquesta edició, que tingué successives reimpressions i edicions augmentades fins a la de 1974 i comptà amb un «Pròleg» de Marià Manent, un «Epíleg» de Joan Bonet i Baltà, una «Bibliografia general» de Lluís Guarner i un «Índex alfabètic de primers versos», constituí durant cinquanta anys l'única edició assequible. L'any 1995, per iniciativa de l'editorial de la Universitat de Vic (Eumo) i de la Societat Verdager, aparegué el primer volum dels quaranta-dos previstos de l'Obra Completa de Verdager coneguda amb les sigles OCEV (Obra Completa Eumo Societat Verdager). Fins a l'actualitat (2006), han aparegut els títols següents: *Dos màrtirs de ma pàtria o siga Lluçà i Marcjà, Montserrat: Llegenda de Montserrat, Sant Francesc, Pàtria, Montserrat: Odes i cançons, L'Atlàntida i Barcelona. Textos per a un llibre*.¹⁰ Es tracta d'una iniciativa tant ambiciosa com lenta a causa de les disponibilitats de la recerca necessària per a cadascun dels volums, a la base dels quals sol haver-hi una tesi de doctorat. L'última iniciativa d'obres completes és la d'Enciclopèdia Catalana/Edicions Proa, 2002-2006, que consta de quatre volums sota l'epígraf general «Totes les Obres» i els títols singulars: *I Prosa, II Poemes llargs, Teatre, III Poesia 1 i IV Poesia 2*. L'edició és a cura de Joaquim Molas, catedràtic de la Universitat de Barcelona, i d'Isidor Cònsul, crític literari i estudiós de Verdager, i compta amb la col·laboració de diversos especialistes que són alhora els responsables dels volums de l'OCEV. A més d'haver-hi introduccions i pròlegs a cadascun dels títols, augmenta notablement el contingut de les edicions d'obra completa anteriors, per la raó que recull la part d'obra que només es coneixia en edicions especialitzades, com són els escrits juvenils, l'epistolari i els llibres inacabats, o publicada en papers dispersos i mai no aplegada i per tant d'accés difícil; es tanca amb un complet índex de títols de tots els poemes i un altre de primers versos.

Un intent, no explícit, de dur a terme també una àmplia «edició selecta» o de les grans obres de la producció verdagueriana és la feta des de 1995, dins diverses editorials, pel professor Narcís Garolera (Universitat Pompeu Fabra, de Barcelona), que ha arribat a la desena de títols.¹¹ Basades en les darreres edicions en vida de Verdaguer i compulsades amb els manuscrits, contenen pròlegs breus i rarament notes o variants textuais; se n'ha regularitzat l'ortografia i la puntuació d'acord amb els usos actuals.

Tot i la dificultat de classificar una obra tan complexa i extensa com la de Verdaguer, donem a continuació la proposta feta pel professor Ricard Torrents, que resulta força clara i completa:

a) Obra en vers:

— Grans poemes: *Colom* (inacabat, 1864?, editat pòstumament el 1907). *L'Atlàntida enfonsada i l'Espanya naixent de ses ruïnes* (1868, publicat el 1946). *L'Atlàntida. Poema* (1878). *Canigó. Llegenda pirinaica del temps de la Reconquesta* (1886).

— Odes: *Qui com Déu!* (1869). *A Barcelona* (1883).

— Poema bucòlic: *Amors d'en Jordi i na Guideta* (1864, publicat el 1924 com a «poemet juvenívol»).

— Poesia amatòria i jocosa: *Jovenívols* (1865, publicat el 1925 com a *Primeres poesies d'un Fadri de Muntanya*).

— Poemes hagiogràfics: *Dos màrtirs de ma pàtria o siga Lluçia i Marcià. Poema en dos cants* (1865). *Llegenda de Montserrat* (1880), *Lo somni de Sant Joan* (1882 i 1887). *Sant Francesc. Poema* (1895). *Romanceret de Santa Clara* (1895). La trilogia *Jesús Infant* (1896), constituïda per tres llibres anteriors: *Natzaret* (1889), *Betlem* (1890) i *La fugida a Egipte* (1893). *Santa Eulària. Poemet* (1899).

— Poesia mística: *Idil·lis i cants místics* (1879). *Roser de tot l'any* (1894). *Flors del Calvari* (1896). *Flors de Maria* (1902). *Al cel* (1903). *Eucarístiques* (1904). *Perles del «Llibre d'Amic e d'Amat» d'en Ramon Llull* (1907). *Brins d'espígol* (1981). *Jesús Amor* (2006). *Espines i flors* (2006).

— Poesia devota: *Passió de Nostre Senyor Jesucrist* (1873). *Cançons de Montserrat* (1880). *Caritat* (1885). *Col·lecció de càntics religiosos per al poble* (1889). *Veus del Bon Pastor* (1894). *Los pobres* (1908). *Sants* (1908). *Cor de Jesús* (2006).

— Poesia patriòtica i civil: *Pàtria* (1888). *Aires del Montseny* (1901). *Barcelona. Textos per a un llibre* (2006).

— Poema autobiogràfic: *La Pomerola* (1896, publicat per primera vegada el 1995).

— Poema escènic: *L'Adoració dels pastors*. Música d'Enric Morera (1901).

b) Obra en prosa:

— Viatges: *Excursions i viatges* (1887). *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* (1889).

— Escrits polèmics: *En defensa pròpia* (I): *Un sacerdot perseguit* (1895). *En defensa pròpia* (II): *Un sacerdot calumniat* (1897).

— Narrativa: *Proses autobiogràfiques juvenils* (186?, any de publicació 1958). *Rondalles* (1905).

— Folklore: *Folklore* (1907).

— Vària: *Discursos* (1905). *Discursos, articles i pròlegs* (1920).

c) Traduccions i versions:

— En vers: *Càntic dels Càntics. Precedit d'Els jardins de Salomó* (1907).

— En prosa: *Nerto. Poema escrit es versos provençals per Frederic Mistral* (1885). *Les quatre Passions dels quatre Evangelis* (any de publicació, 1945).

CARACTERÍSTIQUES GENERALS DE L'OBRA VERDAGUERIANA

La poesia èpica

El segle XIX és la centúria en què es consolida la novel·la com el primer dels gèneres literaris, un gènere que és vist com l'evolució lògica de l'èpica, de fet, com l'autèntica èpica moderna. En aquest context, pot sobtar l'esforç que Verdaguer va dedicar a la construcció d'una poesia èpica en català. La formació i les idees literàries de Verdaguer, per una banda, i la situació de la literatura catalana en aquella època, per una altra, expliquen la gran dedicació del poeta a la poesia èpica. Verdaguer es va formar en un ambient, el del seminari de Vic i el dels inicis de la Renaixença literària catalana, en què l'interès per l'èpica era molt intens. De fet, sabem que entre les lectures predilectes del nostre poeta hi havia, entre d'altres, l'*Eneida* de Virgili, la *Gerusalemme liberata* de Tasso, el *Paradise lost* de Milton o *Der Messias* de Klopstock. Però Verdaguer, home del seu temps, també coneixia les obres dels autors europeus més contemporanis que, com Goethe, Mistral, W. Scott, Lamartine, V. Hugo o Chateaubriand, havien fet aportacions notables a la revitalització del gènere èpic. I, pel que fa al marc català, hi havia la idea generalitzada que una literatura, si volia comptar entre les literatures nacionals, havia de posseir una epopeia que fos un referent artístic i lingüístic. Abans que Verdaguer, alguns literats romàntics catalans havien intentat, sense èxit, anar per aquesta via. Uns dels teòrics més influents del moment, el catedràtic de la Universitat de Barcelona Manuel Milà Fontanals, havia defensat la idea que l'èpica en aquell moment ja no podia seguir els models clàssics i que s'havia d'adaptar en una mena de gènere èpic més limitat, el poema narratiu de tipus heroic o idíl·lic.

Verdaguer, en els seus inicis literaris, va compondre, seguint Mistral i en la línia de Milà, un poema narratiu llarg (amb més de mil versos), *Amors d'en Jordi i na Guideta*, que va quedar inèdit. En el mateix moment, escriu —seguint, però, els models neoclàssics— una història èpica situada a l'època romana a Vic, *Dos màrtirs de ma pàtria*, publicada el 1865. I entre aquest any i el 1868, intenta, sense sortir-se'n i deixant-la inacabada, de fer una epopeia a l'estil renaixentista, titulada *Colom*, sobre el descobriment d'Amèrica. És en aquesta obra que té el seu origen *L'Atlàntida* (1877), una obra elaborada al llarg de

deu anys, amb la qual seguia els models clàssics, considerats de valor permanent, per bé que amb la introducció d'alguns procediments formals nous, ja usats pels romàntics, com ara la incorporació de poemes autònoms de la línia general o la forma coral en el cant VII. És una epopeia que, com era de rigor, canta els orígens mítics, però en aquest cas els d'una península, la ibèrica, i no els d'una nació concreta. L'èxit nacional i internacional de *L'Atlàntida* va ser esclatant, i així, per als homes de la Renaixença, finalment la restauració de la literatura catalana es consolidava amb una obra sòlida i prestigiosa.

Verdaguer escriví poc després la *Llegenda de Montserrat* (1880), on continuava en certa manera la desintegració de la forma èpica iniciada en l'obra anterior, feta a la manera de les «llegendes romàntiques», en voga a l'època, i centrada en els suposats orígens del monestir d'aquesta muntanya símbol dels catalans. La primera meitat de la dècada del vuitanta és la de la gestació i elaboració del que, per a una part de la crítica, és la seva millor epopeia: *Canigó* (1886). Dedicada a cantar el naixement de la Catalunya cristiana i nacional gràcies a la derrota dels musulmans i de les fades que poblaven aquest cim pirinenc, aquesta obra és un cas singular d'epopeia bastida a base d'un extraordinari conjunt de poemes curts —d'una varietat mètrica impressionant—, independents els uns dels altres, que constitueixen, a la vegada, un sol poema perfectament travat i articulat. En tot cas, amb aquest llibre Verdaguer va arribar al cim de la poesia èpica catalana i es va consolidar com el poeta més important de tot el segle XIX.

La poesia civil

A desgrat que en la poesia verdagueriana la pàtria i la fe estan sempre íntimament entreligades, el fet és que una part de la seva lírica no té, en principi, una intenció religiosa explícita. Aquesta producció, que ha estat qualificada de «poesia civil» (Molas, 1986, p. 265-270), és, tret d'algunes composicions amatòries i humorístiques de l'època juvenil, de temàtica patriòtica, i va ser recollida sobretot en dos llibres, *Pàtria* (1888) i *Aires del Montseny* (1901). El concepte verdaguerià de pàtria remet al sentit més immediat, tradicional i etimològic del mot: la terra dels pares. Una terra, cal no oblidar-ho, que, com assenyala el gran poeta i crític Carles Riba en el pròleg de la seva *Antologia* de Verdaguer de 1922, «era obra i do de Déu.» Cal tenir present, a més, que dins la noció verdagueriana de pàtria s'inclouen tots aquells elements i manifestacions que, a parer seu, conformaven i havien conformat aquesta terra dels pares: el paisatge, la història, els homes, els mites, els costums, la religiositat...

Té especial interès delimitar l'abast territorial de la pàtria verdagueriana. D'entrada, cal constatar que, a un cert nivell, la configuren tots els territoris de parla catalana relacionats històricament. Aquesta identitat catalana és present en tota la producció de Verdaguer, i en determinats poemes del volum *Pàtria* té una expressió inequívoca i rotunda no gaire freqüent entre els seus contemporanis.

S'ha de precisar, tanmateix, que no hi ha cap indicatiu que l'escriptor osonenc anés més enllà de l'afirmació de la unitat lingüística, històrica i cultural i, a la vegada, de l'anhel d'un ressorgiment comú. La ubicació de la poesia civil de Verdaguer se centra en la Plana de Vic i el Principat (aquest inclou la Catalunya francesa) i, de fet, només ateny altres nivells com a contextualització historicocultural (els països de parla catalana o el conjunt de l'antiga Corona d'Aragó) o historicopolítica (és a dir, Espanya, representada per l'aparell de l'Estat i un cert destí comú, sobretot en l'aspecte religiós).

Entre les diverses concrecions temàtiques del sentiment de pàtria de Verdaguer, n'hi ha dues que assoleixen una rellevància especial: la història i l'enyorança. El tema històric, que és omnipresent en la poesia civil verdagueriana, té una gran presència en la poesia juvenil. Com a bon romàntic, dedicà notables poesies a la història medieval catalana, però també s'acostà a la història contemporània amb peces de forta densitat ideològica, com és el cas de dos llargs poemes centrats en la ciutat de Barcelona, la qual és presa com a símbol de tot Catalunya, com és el cas de l'oda «A Barcelona» i de l'elegia «La palmera de Jonqueres». Aquestes dues peces són, d'alguna manera, les dues cares de la Catalunya de la Restauració tal com la veia Verdaguer. Així, «A Barcelona» és el cant optimista de la Catalunya industriosa i florent, la Catalunya burgesa que s'acosta a Europa. «La palmera de Jonqueres», per contra, constitueix el revers de l'oda «A Barcelona». Verdaguer, a qui motivava qualsevol tema, va aprofitar la notícia de la mort, en ser traslladada, de la palmera de l'antic convent de Jonqueres, considerada la més vella de la ciutat, per a escriure una al·legoria aplicada a la destrucció dels edificis religiosos de Barcelona durant els esclats revolucionaris del segle XIX. El poeta atribueix aquesta destrucció a la revolució i al progrés que sols busca la riquesa, i remarca que a sobre dels antics convents i monestirs de la ciutat s'hi han obert places, carrers, teatres i bordells. De totes les composicions curtes aplegades al recull *Pàtria*, «La palmera de Jonqueres» és la que conté una càrrega ideològica més explícita i contundent, la que millor expressa el sentiment elegiàc pel món antic que s'esfondrava al compàs dels canvis polítics i socials del Vuit-cents i la preocupació dels sectors catòlics per restaurar el que fos possible del vell ordre i, alhora, per adaptar-se de manera activa als nous temps.

Al costat del tema històric, destaca en l'*opus* verdaguerià l'enyorança, de clara filiació romàntica. Es tracta d'un sentiment que, lligat estretament al record i al somni, es projecta sobre el passat històric de Catalunya —l'època de l'esplendor medieval—, sobre el mateix poeta —la infantesa i la joventut—, sobre el paisatge nadiu —tant d'Osona com del conjunt de Catalunya— o, en to místic, sobre «el paradís celestial». Totes aquestes projeccions, cal remarcar-ho, es barregen i es confonen sovint. A vegades, l'enyorança adopta la direcció mística, i en d'altres en pren una de més patriòtica.

La poesia civil i patriòtica de Verdaguer no s'esgota en

els temes que hem vist. El paisatge, per exemple, és un dels vessants més destacats de la seva producció. De fet, molt romànticament, identifica paisatge i sentiment (de manera especial, els records). També hi ha lloc per a les tradicions, per als oficis seculars en perill d'extinció, per a les figures emblemàtiques de l'Església catalana i per a devocions marianes molt arrelades al país. Verdaguer va representar un salt qualitatiu important dins el gènere de la poesia patriòtica. En general, els poetes romàntics anteriors i coetanis són poc originals, grandiloqüents i encarrats. Verdaguer els va superar a tots, portant els gèneres i les formes a una gran perfecció, i en donà models molt acabats.¹²

La poesia religiosa

Verdaguer, des del moment que va decidir de dedicar-se al sacerdoci, va centrar la seva producció en la temàtica religiosa i va posar la seva activitat al servei de l'Església. La seva producció religiosa és immensa, de to i valor desiguals, i, vehiculada a través de fulls volants, estampes, revistes religioses i plec solts, va gaudir d'una gran difusió entre les masses catòliques. Les necessitats devotes, apologetiques i propagandístiques del catolicisme del moment van fer que Verdaguer escrivís una gran quantitat de poesia per cobrir aquestes necessitats, una poesia que, en general, és la part de la seva producció que s'ha vist més afectada pel pas del temps. La seva poesia religiosa, però, no es limita a aquest vessant més de pietat i de propaganda sovint compost per motivacions immediates (una polèmica, una canonització, una romeria, una devoció nova, una campanya dirigida per la jerarquia...). Hi ha, també, i hi dedicarem una mica d'espai a comentar-los, llibres i poemes més elaborats i de més ambició literària i religiosa.

Després del triomf de *L'Atlàntida*, donà a conèixer *Idil·lis i cants místics* (1879), com si volgués deixar patent que, a més de poeta èpic, era també un escriptor que sabia tocar els diversos accents i gèneres de la poesia religiosa. I, en efecte, per més que alguns crítics hagin afirmat que el vessant místic en Verdaguer és més formal que profund, el fet cert és que els poemes del volum, per bé que influït pel bíblic *Càntic dels càntics*, per Ramon Llull, el Kempis, sant Joan de la Creu o santa Teresa de Jesús, tenen una fesomia mística pròpia i un sentiment místic innegable, diferent, és clar, dels models dels segles anteriors. Marcelino Menéndez Pelayo, el gran crític espanyol de l'època, ja va saber veure-ho i així en deixà constància en el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia Espanyola. Encara que no dins la línia mística, són remarcables altres llibres religiosos de la mateixa època, com ara els dos que va escriure el 1880 per animar les celebracions del mil·lenari de Montserrat, la muntanya símbol de Catalunya (*Cançons de Montserrat* i *Llegenda de Montserrat*), o *Caritat* (1885), volum miscel·lani destinat a ajudar els damnificats d'uns grans terratrèmols que hi va haver a Andalusia.

En els anys següents publicà un conjunt de llibres de temàtica religiosa força notables, per bé que en aparença,

pel fet d'estar lligats internament només per un lleu fil argumental, puguin semblar reculls de poemes solts. Es tracta, en tots els casos, d'obres d'una certa densitat ideològica, relacionades a vegades a devocions modernes que l'Església estava impulsant —el cas de la devoció al Sagrat Cor a *Lo somni de Sant Joan* (1887) o la de la Sagrada Família a la trilogia *Jesús Infant* (1890-1893) (Torrents, 2006)— i d'altres vegades a les preocupacions més íntimes del poeta —*Sant Francesc* (1895)—. D'aquestes preocupacions i dels temps dramàtics que li tocaven viure a mitjan anys noranta, sorgeix una nova poesia religiosa, del més alt interès, en què de la contemplació estàtica passà a expressar dinàmicament les seves tensions íntimes que sols troben consol en la transcendència de l'amor diví. D'aquests llibres destaquen *Roser de tot l'any* (1894), *Flors del Calvari* (1896) —el més dramàtic, fruit del seu drama personal, subtítulat significativament *Llibre de consols*—, *Flors de Maria* (1902) i els pòstums *Al cel* (1903), *Eucarístiques* (1904) i *Perles del «Llibre d'Amic e Amat» de Ramon Llull* (1908).

L'obra en prosa i les traduccions

La producció en prosa de Verdaguer, tot i no tenir l'extensió de la poètica, té una altíssima qualitat literària, alhora que va representar un gran paper en la consolidació del català literari de l'època. Aquesta producció, iniciada ja en l'època juvenil, però que no va desplegar-se de manera plena i pública fins a finals dels anys vuitanta, presenta quatre direccions essencials: a) el reportatge i el llibre de viatges, b) la prosa periodística, c) la prosa folklòrica i de ficció, i d) la prosa íntima.

Pel que fa a la primera, sortida en part al principi en publicacions periòdiques, es recollí a *Excursions i viatges* (1887) (Garolera, 1995 i 1998),¹³ on aplegà sobretot els viatges pel centre i el nord d'Europa, per la costa magribina i, singularment, pel Pirineu, i a *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* (1889), a l'estil de molts llibres sobre el tema escrits durant el segle XIX i que recorda en el nostre cas dues grans obres romàntiques: *l'itinéraire de Paris à Jérusalem*, de Chateaubriand, i el *Voyage en Orient*, de Lamartine.

Quant a la segona, inclou sobretot els articles *En defensa pròpia*, que, com ja hem assenyalat, va donar a conèixer en dues etapes, el 1895 i el 1897, i on es mostra com un hàbil polemista que sap combinar amb gran efectivitat el to humil amb el sarcasme. Aquests articles, com ha assenyalat Joaquim Molas, van «produir una autèntica revolució en el camp de la prosa literària» (Molas, 1986, p. 289). Igualment, cal destacar els articles de base més o menys real que constitueixen veritables creacions literàries.

Per la seva banda, la prosa folklòrica integra rondalles recollides directament de la tradició oral i reelaborades d'alguna manera per ell, tradicions i aforismes.¹⁴ Finalment, els escrits de caire íntim com els autopròlegs que contenen molts dels seus llibres, la correspondència (amb veritables peces literàries) i alguns discursos i pròlegs a lli-

bres d'altri acaben de conformar una producció prosística del més alt interès i de remarcable importància en l'evolució de la prosa literària catalana moderna.

A l'últim, cal fer esment de les traduccions fetes per Verdaguer. Fou aquest el camp que menys conreà. I, això no obstant, hi deixà algunes mostres rellevants, com la traducció de la part de la passió dels quatre Evangelis canònics, la versió en prosa del llibre en vers *Nerto*, de Frederic Mistral, i, sobretot, la seva versió recreació del bíblic *Càntic dels càntics*.

LA DIFUSIÓ INTERNACIONAL DE VERDAGUER

Entre els mèrits reconeguts de manera unànime a Jacint Verdaguer, hi ha el d'haver consolidat el moviment de la Renaixença i el d'haver salvat la llengua literària en un moment crucial de la història catalana. Sol menystenir-se'n, en canvi, un altre que, lligat als anteriors, va tenir una gran importància en el darrer terç del segle XIX. Es tracta del fet que Verdaguer, amb la notable difusió internacional que va obtenir la seva obra, va donar fe de vida d'una literatura que feia centúries que havia deixat d'existir per als europeus. En aquest sentit, el triomf de *L'Atlàntida* el 1877, premiada als Jocs Florals de Barcelona, fou més que el seu triomf personal, perquè ho era també de tot el moviment renaixentista, que assolía ara una fita emblemàtica. Per als catalans, *L'Atlàntida* va esdevenir un motiu d'orgull nacional —fins i tot per als qui no l'havien llegit—, afermat amb la seva traducció a diverses llengües europees i amb el reconeixement de la seva vàlua per part de la crítica dins i fora de Catalunya.

De Verdaguer, se n'han traduït tretze obres a una desena d'idiomes europeus: castellà, francès, occità, alemany, txec, portuguès, gallec, italià, llatí... En conjunt, gairebé se n'han fet un centenar d'edicions, la meitat aproximadament al castellà. I encara, si tinguéssim en compte les versions parcials o de peces soltes, allargariem la llista de llengües fins a la vintena (Llanas i Pinyol, 2004).¹⁵ Propugnat d'una banda com a model d'escriptor catòlic, i, d'altra, molt romànticament, com l'encarnació del Poeta (amb majúscules) per alguns dels escriptors d'altres literatures renaixents i no estatals, va aconseguir una difusió àmplia, que, en part, va quedar estroncada arran dels seus conflictes amb la jerarquia eclesiàstica a mitjan anys noranta. Així i tot, dels seus llibres se n'han fet molt probablement més traduccions —i a més llengües— que de cap altre autor català al llarg de la història. Les traduccions de Verdaguer són les primeres després de l'edat mitjana, amb l'excepció de les grans obres lul·lianes i de la novel·la *Tirant lo Blanc*. És un aspecte, com dèiem al començament, que sovint se sol oblidar en valorar l'obra verdagueriana i que, tanmateix, va tenir una gran importància en el seu moment. Recentment, s'ha publicat la primera antologia global de la poesia verdagueriana en anglès, amb un estudi introductor i notes, i adreçada a un públic culte.¹⁶

ELS ESTUDIS DE L'OBRA VERDAGUERIANA

De la crítica vuitcentista coetània fins al final del franquisme

La producció de Verdaguer va rebre, en vida seva, una gran atenció dels crítics literaris. Cal recordar, de tota manera, que a la universitat catalana i espanyola de l'època rarament s'estudiaven, ni que fos de passada, autors vius. Això no vol dir, però, que algunes figures rellevants de l'ensenyament universitari, com ara Manuel Milà Fontanals, Marcelino Menéndez Pelayo o Leopoldo Alas *Clarín*, que actuaven també com a crítics, no s'interessin —i molt en el cas de Milà i de Menéndez— per l'obra de Verdaguer. S'ha de remarcar que, en general, la crítica coetània més destacada —Joan Sardà, Josep Yxart, Teodor Llorente, Francesc Miquel Badia, Luis Alfonso— va seguir sempre de prop la producció del poeta.

En els anys posteriors a la seva mort (ocorreguda el 1902), l'interès de la crítica va disminuir molt, sobretot a causa dels canvis de gust estètic. En els anys vint i trenta, amb l'edició de les obres completes ja esmentades, va tornar una certa atenció a l'obra del poeta, valorat ara sobretot com a prosista (la retòrica romàntica de la seva poesia no encaixava amb els principis de la crítica militant del moment). Es van publicar algunes antologies (tant de prosa com de poesia), però, sobretot, es va focalitzar l'interès en la peripècia biogràfica de Verdaguer i, no cal dir-ho, en els aspectes més dramàtics i fins escabrosos de la seva vida. I, cal remarcar-ho, va continuar absent de l'ensenyament, sobretot de l'universitari, tot i que va tenir alguna presència, en els pocs anys en què Catalunya va tenir alguna autonomia política, en les lectures escolars dels nivells preuniversitaris.

La dictadura franquista instal·lada arran de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) —que, com és sabut, fou en bona part una contesa contra Catalunya— va ser especialment combativa contra la llengua i la cultura catalanes. Verdaguer, però, per la seva condició de sacerdot i de cantor d'algunes glòries o esdeveniments espanyols, fou un dels escassos autors tolerats i que van poder-se publicar en els primers anys de la dictadura. Això sí, fou obligat editar-lo en ortografia del segle XIX, com una forma de destacar-ne el caràcter arcaic (i, doncs, per això admissible) i d'atacar la normativització lingüística que s'havia realitzat en el català en l'època de preguerra. El centenari del naixement (1945) fou utilitzat pel règim franquista per tal de guanyar-se alguna simpatia entre els catalans, amb la publicació d'alguns títols sobre el poeta, en general d'escàs o nul valor científic. En els anys següents, sobretot arran de la commemoració de 1952 (cinquantenari de la mort), la producció sobre Verdaguer va continuar centrada en la biografia, per bé que va donar títols d'interès com els llibres publicats per Jesús Pabón, M. Monjas, J. Miracle o S. Juan Arbó. En aquests anys, també alguns escriptors, com el ja citat Carles Riba, Josep M. de Sagarra, J. V. Foix o Marià Manent, van fer aportacions valuoses a la recuperació, en aquest cas, de l'escriptor més que no del personatge.

L'inici de l'estudi rigorós, fet amb criteris acadèmics, de l'obra verdagueriana es deu a l'editor i erudit Josep Maria de Casacuberta, que publicà diversos estudis en revistes especialitzades i que, sobretot, fou el creador el 1953 dins l'editorial Barcino de Barcelona d'una «Biblioteca Verdagueriana» que ha continuat fins avui i dins la qual s'han publicat estudis, edicions crítiques i onze volums de l'epistolari de i a Verdaguer (publicat per Casacuberta mateix en col·laboració amb Joan Torrent Fàbregas). De fet, aquesta col·lecció ha constituït una base essencial per als estudis posteriors sobre el nostre escriptor.

Dels anys setanta a l'actualitat

Als inicis dels anys setanta, el franquisme va permetre que les dues universitats catalanes amb estudis de filologia, la de Barcelona i l'Autònoma de Barcelona, oferissin programes oficials en els quals entressin la llengua i la literatura catalanes. Els altres nivells educatius, tanmateix, van continuar tancats a la presència del català. En aquest moment, Verdaguer comença a tenir una presència normal dins les assignatures de literatura catalana, per bé que encara és vist per alguns sectors universitaris com un autor diguem-ne «poc interessant» per una mena de prejudici en el qual es barrejaven el fet de ser un capellà, un romàntic, un escriptor utilitzat pel franquisme i, fins i tot, per la popularitat de què gaudia encara entre una part del poble. No fou, però, fins als anys vuitanta que la situació va tendir a normalitzar-se.

D'una banda, mort el dictador Franco i restablerta la democràcia, el català va tornar al primer i al segon ensenyament. Això va comportar una expansió dels estudis de filologia catalana, bàsics per a la recuperació de l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes. També, la necessitat creixent de posar a l'abast dels escolars edicions dels autors catalans més rellevants, entre els quals, naturalment, Verdaguer.

D'una altra banda, comencen a caure aquells prejudicis a què al·ludíem més amunt, i finalment Verdaguer comença a ser estudiat també en els programes de doctorat i, doncs, a ser objecte de tesis de llicenciatura i de tesis doctorals. En aquesta recuperació té, des de començaments dels anys vuitanta, un paper cabdal la figura del catedràtic Joaquim Molas Batllori (ho fou primer a la Universitat Autònoma de Barcelona i després a la Universitat de Barcelona), que va impartir cursos de doctorat, va promoure i dirigir tesis, va programar edicions verdaguerianes i va dur a terme el primer gran estudi de síntesi sobre l'escriptor, la monografia *Jacint Verdaguer*. En paral·lel, i des d'una universitat en formació en aquell moment, els Estudis Universitaris de Vic (avui Universitat de Vic), a la ciutat on es va formar Verdaguer, situada a una setantena de quilòmetres de Barcelona, Ricard Torrents, el millor biògraf actual del poeta, amb el concurs d'estudiosos destacats com Segimon Serrallonga o Pere Farrés (i amb el suport de Joaquim Molas), posà en marxa el primer col·loqui sobre Verdaguer (1986), de caràcter universitari i dedicat a l'obra èpica verdagueriana. Aquest congrés va

donar a conèixer nous especialistes sobre Verdaguer, a qui devem molts dels estudis i edicions publicats en els darrers trenta anys: Isidor Cònsul, Pere Farrés, Narcís Garolera, Josep Paré, Ramon Pinyol, Joan Requesens, Pere Tió... En els col·loquis següents (que enguany arriben a la setena edició), centrats en l'estudi de diverses facetes de l'obra verdagueriana (la prosa periodística, la poesia patriòtica, Verdaguer i el segle romàntic, l'obra dels darrers deu anys, la llengua, la retòrica i la poètica), s'ha eixamplat de manera notòria el coneixement de l'obra verdagueriana, tant en l'aspecte qualitatiu com quantitatiu. A més, ha permès que hagin sorgit nous especialistes (Maria Carme Bernal, Francesc Codina, Maria Lluïsa Plans, Llorenç Soldevila, Maria Àngels Verdaguer...) i que noms destacats de la filologia catalana contemporània hagin dedicat també estudis notables a Verdaguer (Jaume Aulet, Rosa Cabré, Jordi Castellanos, Francesc Cortès, Josep M. Domingo, Carola Duran, Manuel Jorba, Jordi Malé, Josep Massot Muntaner, Josep Murgades, Albert Rossich, Antònia Tayadella, Xavier Vall, Pep Vila...). De tots els col·loquis, n'hi ha les actes publicades dins l'*Anuari Verdaguer*.

A banda dels col·loquis, Joaquim Molas i Ricard Torrents impulsaren la creació de la Societat Verdaguer, a l'estil d'altres societats centrades en grans escriptors europeus o nord-americans. Es tracta d'una corporació acadèmica, de nombre limitat de membres (provinents d'una quinzena d'universitats i de diverses corporacions acadèmiques), que té, entre altres objectius, l'edició crítica de l'obra verdagueriana (feta conjuntament amb Eumo Editorial, de Vic), l'organització dels col·loquis Verdaguer, la publicació d'estudis sobre el nostre escriptor o, en general, sobre el segle XIX, i l'edició de l'*Anuari Verdaguer*.

L'*Anuari Verdaguer*, aparegut per primera vegada el 1986, ha arribat ja a la quinzena de números. Dedicat de primer de manera exclusiva als estudis verdaguerians, des del 2004 ha ampliat el seu abast, com explicita el seu subtítol actual: *Revista d'estudis literaris del segle XIX*. Compta, com és habitual en aquest tipus de publicació científica, amb un comitè científic i un consell de redacció constituït per professors de diverses universitats, una estructura interna fixa i resums en anglès. Actualment és editat per Eumo Editorial, la Societat Verdaguer i la Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris de la Universitat de Vic. Es tracta, sens dubte, de la revista filològica catalana dedicada al segle XIX més prestigiosa i conté el corpus d'estudis verdaguerians més complet i actualitzat. Editada en format paper i en format electrònic, la col·lecció completa (excepte el darrer número) és accessible de manera gratuïta a través d'internet.

En el moment present, els estudis sobre Verdaguer viuen un moment dolç, fruit del treball dut a terme en els darrers trenta anys des de les universitats catalanes (on avui estan en curs d'elaboració diverses tesis, i a la de Vic hi ha una línia de recerca concreta dedicada al poeta), des de la Societat Verdaguer (en especial, amb els col·loquis) i des de l'*Anuari Verdaguer*. A la bibliografia de tipus cien-

tífic sobre Verdaguer, s'hi ha d'afegir la constant publicació de textos i antologies de caire divulgatiu o escolar, així com un flux ininterromput de llibres i llibrets sobre Verdaguer, de caire no acadèmic i que donen idea de la dimensió popular de què gaudeix encara l'escriptor català, que fins i tot ha donat una simbiosi poeta-poble que ha convertit algunes de les seves composicions —com «L'emigrant», «El noi de la mare» o «El virolai»— en obres conegudes de tothom, però sovint cantades ignorant-ne l'autor. D'aquesta popularitat dona fe, encara, l'enorme quantitat de partitures musicals que s'han fet sobre les seves poesies i que sobrepassen el miler. A més, centenars de carrers a Catalunya porten el seu nom i són dotzenes els monuments públics que se li han dedicat.

BIBLIOGRAFIA SOBRE VERDAGUER

LLIBRES

- ALTÉS, Francesc Xavier (2002). *Jacint Verdaguer i Montserrat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ARIMANY, Miquel (1986). *Aspectes de nova observació en l'obra poètica de Jacint Verdaguer*. Barcelona: Arimany.
- BONET, Joan (1984). «El sacerdot poeta Jacint Verdaguer». A: *L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 471-587.
- CARDONA, Osvald (1986). *Els goigs i els càntics de Jacint Verdaguer*. Barcelona, Barcino.
- CASACUBERTA, Josep M. de (1986). *Estudis sobre Verdaguer*. Vic: Eumo; Barcelona: Barcino: Institut d'Estudis Catalans.
- CASACUBERTA, Josep M. de; TORRENT, Joan (1959-1993). *Epistolari de Jacint Verdaguer*. Barcelona, Barcino. 11 v. [De gran interès per a l'estudi de la vida i de l'obra verdaguerianes, amb una riquíssima anotació]
- CODINA, Francesc [et. al.] (2002). *Verdaguer. Un geni poètic. Catàleg de l'exposició commemorativa del centenari de la mort de Jacint Verdaguer (1902-2002)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. [N'hi ha versió castellana]
- CONDEMINAS, Maria (1978). *La gènesi de «L'Atlàntida»*. Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona: Curial.
- CÒNSUL, Isidor (1986). *Jacint Verdaguer. Història, crítica i poesia*. Sant Boi de Llobregat: Edicions del Mall.
- (2003). *Perfils de Verdaguer*. Barcelona: Proa.
- GAROLERA, Narcís (1995). *Sobre Verdaguer. Biografia, literatura, llengua*. Barcelona: Empúries.
- (1998). *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges*. Lleida: Pagès.
- (2004). *Jacint Verdaguer: textos, comentaris, notes*. Lleida: Pagès.
- GUILLEUMAS, Rosalia (1953). *Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaguer*. Barcelona: Barcino. [2a edició: 1988]
- JUAN ARBÓ, Sebastià (1952). *Verdaguer. El poeta, el sacerdot i el món*. Barcelona: Aedos.
- LLANAS, Manuel; PINYOL, Ramon (2004). «Les traduccions no castellanes de l'obra de Verdaguer, Guimerà i Oller fins a 1939». A: TRENCH, Eliseu; ROSER, Montserrat [ed.]. *Col·loqui europeu d'estudis catalans*. Vol. I. Montpeller: Centre d'Études et de Recherches Catalanes. Université Paul Valéry: Association Française des Catalanistes, p. 69-94.
- MIRACLE, Josep (1952). *Verdaguer amb la lira i el calze*. Barcelona: Aymà.
- (1987). *Verdaguerianes*. Barcelona: Claret.
- (1989). *Estudis sobre Jacint Verdaguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLAS, Joaquim (1986). «Jacint Verdaguer». A: RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim [dir.]. *Història de la literatura catalana*. Vol. 7. Barcelona: Ariel, p. 223-289.
- MONJAS, Manuel (1952). *Documentos inédits acerca de Mossén Jacinto Verdaguer*. 3a ed. Madrid: Editora Nacional.
- MONTOLIU, Manuel de (1962). *La Renaixença i els Jocs Florals. Verdaguer*. Barcelona: Alpha.
- PABÓN, Jesús (1954). *El drama de Mossén Jacinto*. Barcelona: Alpha.
- PEREJAUME (1998). *Oïsmo. Una escriptura natural a partir dels croquis pirinencs de Jacint Verdaguer*. Barcelona: Proa.
- PEREÑA, Josep (1955). *Els darrers dies de la vida de Jacint Verdaguer*. Barcelona: Barcino.
- PRENAFETA, Jordi [ed.] (2004). *Tornau-me a la terra. Noves perspectives sobre Verdaguer*. Lleida: Àgora Literària dels Països Catalans.
- REQUESENS, Joan (1996). *Estudis verdaguerians de Jaume Collell*. Barcelona: Barcino.
- [ed.] (2003). *Jacint Verdaguer, poeta i prevere*. Barcelona: Cruïlla.
- TORRENT i FÀBREGAS, Joan (1977). *Jacint Verdaguer. Resum biogràfic*. Barcelona: Barcino.
- (1989). *Mossèn Cinto a la Gleva. La gestació del drama verdaguerià*. Barcelona: Barcino.
- TORRENTS, Ricard (1995a). *A la claror de Verdaguer. Nous estudis i aproximacions*. Vic: Eumo / Universitat de Vic.
- (1995b). *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo.
- (2002). *Verdaguer. Un poeta per a un poble*. 3a ed. Vic: Eumo: Universitat de Vic.
- (2006). *Art, poder i religió. La Sagrada Família en Verdaguer i en Gaudí*. Barcelona: Proa.
- VALLS, Miquela (2002). *Jacint Verdaguer i la Catalunya Nord*. Perpinyà: Terra Nostra; Barcelona: Galerada.
- VERDAGUER, Maria Àngels (2002a). *Jacint Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat.

REVISTES

Anuari Verdaguer. Revista filològica de la Societat Verdaguer, editada en col·laboració amb Eumo Editorial i la Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris de la Universitat de Vic. 14 volums (des de 1986). [S'hi recullen, també, les actes dels sis col·loquis sobre Verdaguer celebrats fins al 2005]

De Mossèn Cinto a Verdaguer. Dossier de la revista *L'Avenç* (Barcelona), núm. 270 (juny de 2002).

En el centenari de la mort de Verdaguer. Dossier de la revista *Serra d'Or* (Montserrat), núm. 506 (febrer de 2002).

Jacint Verdaguer en el centenari de L'Atlàntida (1997). Barcelona: Nadala de la Fundació Carulla-Font.

Verdaguer (2002b). Monogràfic de la revista *Nexus* (Barcelona), núm. 29 (desembre de 2002).

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] «Cinto» és l'hipocorístic popular de Jacint. A Catalunya, el tractament «mossèn» és el propi dels sacerdots seculars, equivalent al *padre* del castellà o l'italià, a l'*abbé* del francès o al *father* de l'anglès.
- [2] El Romanticisme a Catalunya, com al conjunt d'Espanya i com va passar a molts altres llocs d'Europa (cf. Paul VAN TIEGHEM. *Le romantisme dans la littérature européenne*. Albin Michel, París 1969, p. 459-461), és d'aparició tardana i, de fet, és present des de la dècada dels vint fins a la dels vuitanta del segle XIX.
- [3] El Modernisme, equivalent català en l'aspecte artístic de corrents com l'*Art Nouveau*, el *Jugendstil*, el *Modern Style*, l'*Style Liberty* o el *Sezessionstil*, fou un ampli corrent cultural que imperà a Catalunya entre la darrera dècada del segle XIX i la primera del XX (vegeu la nota 5).
- [4] Les guerres carlines, originades per l'escissió dinàstica dels Borbó a la mort de Ferran VII, van ser tres: la primera va durar de 1833 a 1840; la segona, de 1846 a 1849, i la darrera, de 1872 a 1876. Totes tres van afectar força Catalunya.
- [5] Els Jocs Florals de Barcelona, creats el 1859, certamen literari anual, foren una de les plataformes principals de difusió i consolidació de la Renaixença (vegeu la nota següent) i pas obligat per a qualsevol escriptor que volgués donar-se a conèixer dins la literatura catalana renaixent.
- [6] El moviment politicocultural anomenat Renaixença es desplega al llarg de la segona meitat del segle XIX a Catalunya amb l'objectiu de recuperar la llengua i la literatura catalanes, marginades de la vida pública des de la instauració borbònica a Espanya a començaments del segle XVIII. Als objectius culturals, se n'hi anaren sumant amb el temps d'altres de tipus polític i social, i alguns sectors passaren del regionalisme al nacionalisme. Els literats van tenir-hi un paper decisiu, primer els romàntics, als quals se sumaren, en el darrer terç del segle, d'altres que seguïen l'estètica realista o naturalista. El moviment es va anar diluint cap a final del segle XIX, coincidint amb l'eclosió del Modernisme.
- [7] Cf. la nota 4.
- [8] La Restauració borbònica començà el 1874 amb l'entronització d'Alfons XII i se sol considerar que arribà fins a la majoria d'edat del seu fill Alfons XIII (1902), per bé alguns historiadors consideren que no s'acabà fins a la fi del regnat d'aquest (1931). La Restauració succeí l'anomenat Sexenni revolucionari (1868-1874), període convuls en què hi hagué primer el derrocament dels Borbó, la instauració d'una nova dinastia (Amadeu I de Savoia) i, finalment, la Primera República (1873-1874).
- [9] Ens referim no sols al temple de Gaudí, sinó també a tot el moviment de devoció catòlica vers la Sagrada Família, concretat també en multitud de publicacions i al qual Verdaguer contribuï sobretot amb la trilogia *Jesús infant*.
- [10] *Dos màrtirs de ma pàtria o siga Llucià i Marcià*, a cura de Ricard Torrents, 1995 (OCESV, 1); *L'Atlàntida*, a cura de Pere Farrés (OCESV, 2), 2002; *Montserrat I: Llegendari, cançons, odes*, a cura de Maur M. Boix i Ramon Pinyol (OCESV, 4, tom 1), 2004; *Montserrat II: Llegenda de Montserrat*, a cura de Maur M. Boix (OCESV, 4, tom 2), 1997 [2a edició: 2004]; *Pàtria*, a cura de Ramon Pinyol (OCESV, 9), 2002; *Sant Francesc*, a cura d'Isidor Cònsul (OCESV, 15), 2001, i *Barcelona. Textos per a un llibre*, a cura de Francesc Codina (OCESV, 38), 2006.
- [11] Són els títols següents, tots publicats a Barcelona, si no es diu el contrari: *Aires del Montseny*, Edicions de 1984, 2002; *Al cel*, Columna, 2003; *L'Atlàntida*, Quaderns Crema, 2002; *Canigó*, Quaderns Crema, 1995; *En defensa pròpia*, Tusquets, 2002; *Flors del Calvari*, Columna, 1995; *Idil·lis i cants místics*, Columna, 2005; *Jovenívols: poesies amatòries de joventut*, Cabrera de Mar, Galerada, 2006; *Montserrat. Llegendari, cançons, odes*, Edicions de 1984, 2003, i *Pàtria*, Edicions de 1984, 2002. Citem només per la primera edició, tot i que d'alguns d'aquests títols n'hi ha reedicions.
- [12] Per al conjunt de la poesia patriòtica, cf. Ramon Pinyol. «La poesia patriòtica de Verdaguer. Una aproximació». A: PRENAFETA, 2004, p. 59-78, i l'«Estudi introductori» a la seva edició de *Pàtria* (2002) citada a la nota 10.
- [13] Narcís Garolera dedicà la seva tesi doctoral a l'edició crítica i l'estudi d'aquest recull, que ha estat publicada amb el títol *Excursions i viatges*, 3 vol., Barcino, Barcelona 1991-1992 (Biblioteca Verdagueriana, 18, 19 i 21). L'edició és feta en ortografia de l'època, amb lleus adaptacions a la normativa actual.
- [14] La literatura rondallística té una edició crítica: Ja-

cint VERDAGUER. *Rondalles*, ed. a cura d'Andreu Bosch i Rodoreda, Barcino, Barcelona 1992 (Biblioteca Verdagueriana, 20). També publicada, com l'obra de la nota anterior, en ortografia de l'època amb petites regularitzacions.

- [15] Cf. també Ramon PINYOL. «La difusió internacional de Verdaguer». A: Verdaguer, 2002a, p. 66-78 (n'hi versions espanyola i anglesa), i Ramon PINYOL

i Pere QUER. «Les traduccions al castellà de les obres de Verdaguer». A: *Anuari Verdaguer 2002*, p. 369-381.

- [16] *Selected Poems of Jacint Verdaguer*, edició bilingüe, editada i traduïda del català per Ronald Puppo, amb una introducció de Ramon Pinyol i Torrents, The University of Chicago Press, Chicago i Londres 2007.

NOTA BIOGRÀFICA

Ramon Pinyol i Torrents és doctor en Filologia Catalana per la Universitat Autònoma de Barcelona. Actualment és professor de la Universitat de Vic, on dirigeix la Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris. És vicepresident de la Societat Verdaguer i membre del Consell de redacció de l'*Anuari Verdaguer*. Autor de nombrosos estudis sobre literatura catalana contemporània, s'ha especialitzat en Verdaguer i en la història de la traducció a Catalunya.

El gran èxode del 1939 i d'altres exilis del segle xx

Enric Pujol i Casademont*
Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut 12 setembre 2008 · Acceptat 20 desembre 2008

RESUM

El tema de l'exili és encara poc valorat per la historiografia contemporània, malgrat ser una constant històrica i un fenomen característic del segle xx. La Guerra Civil de 1936-1939 i el triomf franquista desencadenaren un exili sense precedents en la història contemporània de Catalunya. Aquest exili fou clau en la preservació de la cultura catalana (perseguida pel franquisme en els mateixos territoris catalans) i en la continuïtat de l'autogovern català, la Generalitat de Catalunya. Així mateix, fou una plataforma importantíssima per a l'oposició democràtica al franquisme, per bé que perdé pes polític cap als anys seixanta. En aquells moments, però, es produïren, a causa de la lluita antidictatorial, noves tongades d'exilis que ja no tenien res a veure amb la dinàmica de la guerra civil dels anys trenta. A la mort del dictador Franco, hi va haver molts retorns, però la feblesa de la democràcia sorgida en el procés de transició política provocà noves sortides. Per poder conèixer amb més detall una temàtica tan important, cal impulsar un procés d'institucionalització cultural que en possibiliti l'estudi sistemàtic i cal també que l'anàlisi d'aquest fenomen es converteixi en objecte d'estudi prioritari per a la historiografia i el conjunt de les ciències humanes.

PARAULES CLAU: exili, historiografia, Guerra Civil de 1936-1939, franquisme, Segona Guerra Mundial, antifranquisme, transició democràtica, institucionalització cultural

IMPORTÀNCIA HISTORIOGRÀFICA DEL FENOMEN DELS EXILIS

Els exilis, entesos com a migracions motivades per persecucions de caràcter polític, ètnic o religiós, són una constant en la història de la humanitat. Personalitats destacades i pobles sencers van haver de patir aquesta condemna en diferents moments de llur història remota i recent. No ha de sobtar, doncs, que fins i tot en els textos més antics l'exili tingui un paper molt rellevant. Així, a la Bíblia, no tan sols hi figura de manera destacadíssima a causa de l'exili del poble jueu, sinó que arriba a ser-hi equiparat amb la mateixa condició humana. Adam i Eva van ser expulsats del jardí de l'edèn i la humanitat va haver de romandre en una vida terrenal que, de fet, no era sinó un exili continuat d'aquell primer paradís. Tots som exiliats, pel fet de ser humans, des dels mateixos inicis de la nostra història, segons aquesta cosmovisió judeocristiana. En d'altres concepcions religioses, per bé que potser no té un paper tan essencial, també hi trobem una presència important del fenomen. En determinats casos, arriba a apa-

rèixer en la mateixa gènesi històrica d'aquestes religions, perquè fou una vivència (real o imaginada) que experimentaren els seus fundadors. Recordem, per citar exemples de tres àmbits culturals ben diferents, el cas de Buda (que emprengué un exili voluntari a la recerca d'una nova espiritualitat), de Mahoma (que s'hagué d'exiliar a causa del combat que va haver de lliurar per imposar la nova religió) o de Quetzalcóatl (rei i déu del Mèxic precolombí, que anuncià un retorn que mai no es produí).

Més enllà dels forjadors de religions, la llista de personalitats històriques de totes les èpoques i de països diferents que passaren per l'experiència de l'exili no s'acabaria mai. Ha estat, però, en els temps més recents quan aquest fenomen ha pres unes dimensions insòlites. Mai com en el segle xx ha estat una experiència tan generalitzada, a causa de les grans convulsions polítiques de l'època: dues guerres mundials, revolucions gegantines com la soviètica o la xinesa, processos de descolonització que afectaren continents sencers i possibilitaren l'emergència de nous estats, etc. No és agosarat afirmar que la condició d'exiliat i la vivència de l'exili han estat unes circumstàncies fonamentals a l'hora de caracteritzar la nostra contemporaneïtat. I, malgrat això, en ben poques síntesis històriques del segle xx l'exili ocupa un lloc rellevant. Encara avui és un fenomen que mereix ser objecte d'una vindicació historiogràfica. Només en les històries particulars d'uns pocs

* Adreça de contacte: Enric Pujol i Casademont. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Facultat de Lletres. Edifici B. Campus de Bellaterra. 08193 Bellaterra, Catalonia, EU. E-mail: epujolc@gmail.com

països té el pes que mereix un fenomen històric d'aquestes dimensions. I sovint se circumscriu a un exili determinat (com l'exili dels jueus alemanys i centreeuropeus) o a un àmbit històric molt específic (posem per cas, l'impacte que l'exili europeu va tenir en la indústria cinematogràfica nord-americana).¹

Catalunya i el conjunt dels territoris de parla catalana no han pas estat una excepció en aquesta tendència general. Efectivament, els exilis han estat una constant històrica que en determinats moments ha tingut una dimensió massiva. Al segle xx s'operà un canvi molt important, ja que va tenir lloc un èxode massiu, provocat per la Guerra Civil de 1936-1939, sense precedents en tota la nostra història contemporània. Quantitativament i qualitativament, mai no s'havia vist res de semblant abans. Segurament ens caldria remuntar-nos a les grans expulsions dels moriscs o dels jueus de segles molt anteriors per trobar un èxode equivalent. Circumstàncies polítiques derivades de la liquidació del franquisme expliquen la poca atenció que se li ha dedicat fins a dates força recents. Afortunadament, les coses han començat a canviar.

ELS EXILIS CATALANS A L'ÈPOCA MODERNA I CONTEMPORÀNIA

L'exili constitueix, com ja s'ha dit, una constant de la història de Catalunya. Cenyint-nos només als períodes moderns i contemporanis, ja hi trobem grans exilis, per bé que no sempre han arribat a fer part de la memòria col·lectiva, encara que estiguin molt vinculats a esdeveniments ben significatius del nostre passat. És el cas, per exemple, de l'exili de 1652-1661, subsegüent al final de la revolució catalana del 1640 (l'anomenada Guerra dels Segadors o de Separació de la Corona espanyola), que tot just ara ha començat a ser estudiat d'una manera específica. Si fa un temps es feien uns càlculs que fixaven aquest exili en unes sis-cents persones, en l'actualitat aquesta xifra ha augmentat notablement. Òscar Jané arriba a afirmar que superarà el miler i mig, i adverteix que es tracta d'una xifra molt significativa, ja que aquest exili era conformat per l'elit dirigent.² De fet, va ser un exili pràcticament circumscribit als antics comtats de Rosselló i Cerdanya (*grosso modo* l'actual departament francès dels Pirineus Orientals), que, a conseqüència del conflicte, passaren al rei de França.³

Més conegut, gràcies també a investigacions força recents, és l'exili provocat pel final de la Guerra de Successió a la Corona d'Espanya, el 1714. Aquest exili disposa ja d'algunes monografies, com la d'Agustí Alcoberro, que ha xifrat en prop de 30.000 les persones que van haver d'emprendre aleshores un exili que afectà, com a indrets d'acollida, Viena, Sicília, Nàpols, Sardenya, Milà, Flandes o Hongria (on els refugiats catalans crearen una nova Barcelona).⁴

No cal ni dir que al segle XIX abundaren els exilis. No en va tota la centúria fou una mena de guerra civil perma-

nent i, segons la situació política de cada període, republicans, liberals, monàrquics absolutistes, carlins i també anarquistes (cap a les dècades finals de la centúria) es van haver d'exiliar. Grans figures del moment van haver d'expatriar-se, posem per cas l'historiador i escriptor Víctor Balaguer, el polític republicà Abdó Terrades o el cap carlí Ramon Cabrera, per citar només tres referents d'opcions polítiques ben diferents. Pel que fa a una estimació del volum de tots aquests exilis sumats, Ramon Arnabat ha donat la xifra de 40.000 catalans del Principat de Catalunya que, de manera voluntària o forçosa, hagueren de prendre el camí de l'exili al llarg d'aquell segle.⁵

A les portes del segle xx, els exilis es començaren a multiplicar a conseqüència de les guerres colonials. Un cop d'ull als fulls de lleva d'aquells moments ens permet constatar com la deserció no era pas cap fet excepcional, com a mínim en aquelles comarques en les quals podien existir vies de fugida. Així, a l'Alt Empordà (comarca marítima i fronterera amb la República Francesa) una xifra molt significativa dels cridats durant els períodes de conflicte bèl·lic marxaven o cap a França (la majoria a les comarques veïnes de parla catalana) o cap a Amèrica.⁶ Les guerres de Cuba i Filipines primer i la del Marroc, després, proveïren una xifra no pas negligible de desertors que s'exiliaren. I aquesta darrera, la guerra del Marroc, provocà també alguna revolta de consideració, com fou la Setmana Tràgica del 1909, que, al seu torn, ocasionà més exilis.

Així mateix, les lluites obreres del primer terç del segle i la dictadura del general Primo de Rivera (del 1923 al 1930) provocaren una gran tongada d'exiliats, encara no quantificada amb precisió, per bé que afectà sobretot el que ara en diem els «quadres» polítics i intel·lectuals d'arreu dels Països Catalans, com ho testimonien nombrosos llibres apareguts sobretot durant els anys trenta, quan encara era molt viu el record d'aquella dictadura, com ara el de Francesc Madrid, *Els exiliats de la dictadura. Reportatges i testimonis*.⁷ Alguns dirigents forjaren bona part del seu prestigi precisament durant aquell exili. És el cas de Joan Comorera, Bonaventura Durruti, Joaquim Maurín, Jaume Miravittles i, sobretot, Francesc Macià (cap de la fugaç República catalana del 1931 i posteriorment primer president de la moderna Generalitat de Catalunya), que, arran de l'impacte internacional que tingué l'intent revolucionari frustrat de Prats de Molló del 1926 (i el subsegüent judici a París), esdevingué una veritable figura mítica.⁸ També prestigiosos intel·lectuals del moment s'expatriaren i emprengueren, des dels territoris d'acollida, una remarcable activitat antidictatorial, com Ventura Gassol, Lluís Nicolau d'Olwer o Vicent Blasco Ibáñez.

Ara bé, cap dels exilis de les primeres dècades del xx ni cap dels anteriorment citats no és comparable, per la seva magnitud, amb el que es desencadenà al final de la Guerra Civil de 1936-1939, que podem qualificar de veritable èxode. No dubtà a anomenar-lo així el geògraf Marc Aureli Vila (ell mateix exiliat) en el seu llibre *Aportació a la terminologia geogràfica catalana*, que l'utilitza d'exemple per a la veu que dedica al concepte «èxode».⁹ Diu Marc

Aureli Vila: «El resultat a Catalunya en l'aspecte de la població, després de la guerra de 1936-1939, fou d'un gran èxode.»

L'exili del 1936

La Guerra Civil de 1936-1939 motivà dues grans tongades d'exilis.¹⁰ En un primer moment, el 1936, un gran nombre de gent (encara que no xifrat amb gaire precisió) va haver de marxar del Principat de Catalunya per poder fugir de les represàlies que es desfermaren a l'inici del conflicte bèl·lic i del procés revolucionari que el seguí. Al País Valencià, que restà fidel al règim republicà, sembla que en cap cas no s'arribà, ni de lluny, a unes xifres similars. A les Illes Balears i Pitiüses, la situació fou molt complexa, ja que a Mallorca, on triomfà l'aixecament dels militars nacionalistes espanyols (com a Eivissa i a Formentera), l'exili del 1936 ja fou aleshores un exili republicà; mentre que Menorca es mantingué fidel a la causa republicana.¹¹

El gruix principal d'aquest exili provingué, doncs, del Principat i tingué un marcat color antirepublicà, ja que estigué constituït sobretot per gent de dretes (molts dels quals eren afiliats al partit Lliga Catalana), empresaris, terratinents i religiosos que veieren amenaçades llurs vides en aquells moments. Les xifres oscil·len entre les 20.000 i les 30.000 persones, encara que podrien ser-ne més (sense superar els 50.000 en cap de les estimacions fetes fins avui). Els més ben documentats són els que es van embarcar, perquè existeixen llistes i es poden comptabilitzar (i, així mateix, es pot destriar els catalans dels qui no ho eren). Albert Manent, que ha dedicat uns quants estudis al tema, ha fet aquest desglossament: «Els francesos van inventariar uns 6.000 embarcats, i en els vaixells italians n'hi figuraven uns 4.000 més. Van haver-hi també vaixells alemanys i anglesos que n'acolliren. I a tots aquests encara cal afegir-hi els qui passaren la frontera terrestre amb l'Estat francès».¹² Per la seva banda, Rubèn Doll ha analitzat minuciosament el cas dels «catalans de Gènova», sobretot dirigents de la Lliga que pogueren fugir gràcies a la protecció del Govern de la Generalitat, que inicialment quedà desbordat per l'embat revolucionari dels primers temps.¹³ Resta, per tant, l'estudi d'un contingent, els que es van expatriar per terra a l'Estat francès, que podria ser prou important. Ara bé, cal tenir també present que aquest exili en molts casos fou ben curt, perquè sovint no va ser sinó una breu etapa de pas cap a la zona dominada pels franquistes. Aquesta línia de fuga, de pas d'un bàndol a l'altre (a través de la frontera francesa), que va durar tota la guerra, ha estat molt poc estudiada i segurament només podrà ser-ho a partir de testimonis personals.

Per bé que hem caracteritzat políticament aquest exili del 1936 del Principat com un exili de gent de dretes i de religiosos (perquè la majoria d'exiliats responien a aquesta filiació), el grup de gent que fugí era bastant més complex. Així, hi trobem noms molt significatius que no quadren amb l'etiqueta de gent de dretes que, a curt termini, van acabar donant suport al franquisme. Fins i tot en el cas de gent explícitament dretana o conservadora, hi tro-

bem personalitats com Rafael Patxot (el mecenes empordanès que fugí del procés revolucionari engegat el 1936, però que des del seu exili suís mantingué sempre un anti-franquisme molt bel·ligerant), el cardenal Francesc Vidal i Barraquer (que rebutjà adherir-se a la causa franquista i que morí a l'exili), el canonge Carles Cardó (autor de la *Histoire spirituelle des Espagnes*, publicada a l'exili el 1946 i molt crítica amb la jerarquia eclesiàstica espanyola) o Josep Puig i Cadafalch (antic president de la Mancomunitat i un dels pocs dirigents de la Lliga que no signà el manifest de suport a Franco). Però és que, a més a més, en aquest grup de fugitius hi ha també gent obertament republicana i esquerrana, com Ventura Gassol (poeta i conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya), Josep M. Espanya (conseller de Governació de la Generalitat), Josep Dencàs (antic conseller de la Generalitat i dirigent d'Estat Català) o Claudi Ametlla (exgovernador civil de Barcelona), molts dels quals van haver de fugir a causa, precisament, de la seva implicació en el salvament de vides dels perseguïts. I encara caldria considerar tot un altre subgrup de gent que senzillament va fugir de la guerra i la revolució perquè volia mantenir-se al marge del conflicte i no decantar-se per cap dels bàndols enfrontats. Una actitud perceptible en el cas de l'escriptor Carles Soldevila, que aconseguí ser enviat a París en una teòrica delegació de la Generalitat, però que a la pràctica assajà de mantenir una posició *au dessus de la mêlée*, que li valgué un dur enfrontament (epistolar) amb el seu germà, el també escriptor i historiador Ferran Soldevila, que, de Barcelona estant, s'implicà decididament en la causa de la Generalitat republicana.

El gran èxode republicà del 1939

Ara bé, aquest primer exili del 1936 no és gens ni mica equiparable a la magnitud del segon, l'exili republicà del 1939.¹⁴ Repetim-ho: aquest darrer no té precedents en la nostra història contemporània. Parlem de centenars de milers de persones que en quedaren afectades en un primer moment. De les prop de 500.000 persones que travessaren la ratlla fronterera amb la República Francesa durant els darrers dies de gener i primers de febrer, es calcula que els catalans, valencians i mallorquins superaven els 200.000.¹⁵ Es tracta d'un percentatge molt alt perquè aquest gran èxode es produí precisament arran de l'enfonsament del front català, mentre que Madrid i València encara van resistir unes quantes setmanes més (raó per la qual el març del 1939 hi hagué encara un altre exili des de terres valencianes, de pocs milers, per mar i per aire, cap a Algèria). El gran èxode de gener i febrer no tan sols afectà els soldats, sinó també una gran massa de població civil. L'historiador i escriptor Antoni Rovira i Virgili redactà, contemporàniament als fets, la gran crònica d'aquesta reculada massiva: *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, editada a Buenos Aires el 1940. Testimoni directe del tràgic esdeveniment, el seu autor va pretendre mostrar «l'èxode català a través d'una ànima».¹⁶ Amb posterioritat han aparegut publicats molts altres testimonis escrits

d'aquella fugida, ja fos en forma de crònica factual o de recreació novel·lada, obra d'escriptors i escriptores ben rellevants. D'entre els qui també redactaren llurs textos de manera contemporània als fets (però que tardaren molts anys a ser publicats), destaquen Artur Bladé i Desumvila, autor de *L'exiliada* (1976), i el ja esmentat Ferran Soldevila, que en els seus *Dietaris de l'exili i del retorn* (2000) descriu l'efecte que li féu aquella massa fugitiva; la d'una rua carnavalesca, en la qual no mancaven ni els curiosos ni les disfresses ni les màscares: «totes les màscares de la fatiga i de l'abandó, del desengany i de la desesperança».¹⁷

Al llarg del mateix 1939 van haver-hi molts retorns i a finals d'any la xifra total d'exiliats era lleugerament superior als 200.000, dels quals més de 70.000 eren catalans. Malgrat aquesta forta davallada en relació amb els primers mesos, parlem d'unes xifres desorbitades, insòlites. A aquesta valoració quantitativa, cal afegir-hi una valoració qualitativa: foren els representants polítics de tot un poble els qui s'expatriaren, i els acompanyà la flor i nata de la intel·lectualitat catalana del moment. Noms com els dels lingüistes Pompeu Fabra i Joan Coromines, l'escriptora Mercè Rodoreda, el músic Pau Casals, els poetes Carles Riba i Agustí Bartra, el geògraf Pau Vila, l'arqueòleg Pere Bosch i Gimpera, l'erudit Lluís Nicolau d'Olwer i tants d'altres noms de primera magnitud evidencien l'alta categoria d'aquest darrer col·lectiu. No en va havia estat en l'etapa republicana quan la Generalitat encetà un procés de recuperació de les institucions polítiques autòctones que hauria d'haver afectat el conjunt dels territoris catalans de l'Estat espanyol i que amb el resultat de la guerra s'estroncà. També quedà tallat el procés de represa cultural i lingüística (amb la corresponent institucionalització) que, amb renovada vigoria ja des de principis de segle, havia afectat tot l'espai de comunicació català, de Fraga a Maó i de Salses a Guardamar, enllà de divisions provincials i estatals. El resultat de la guerra, amb la instauració del règim dictatorial del general Franco, políticament, comportà la desaparició absoluta, en el mateix territori català, de tota mena de poder polític autòcton, que no va poder ser restituit fins a la mort del dictador, gairebé quaranta anys després. En l'aspecte cultural i lingüístic, les conseqüències foren també nefastes. En un primer moment, el règim franquista inicià un autèntic genocidi cultural que no reeixí per la resistència popular que trobà. Durant tot el període dictatorial, la cultura i la llengua catalana foren sotmeses a tota mena de restriccions i mai no tingueren cap mena de reconeixement públic ni d'empara legal. En aquest context repressiu, l'exili es mantingué com un espai (extraterritorial) de supervivència política, cultural i lingüística. La Generalitat de Catalunya va aconseguir mantenir-se com a referent polític, malgrat el segrest (en territori francès) i execució (a Barcelona mateix) del seu president, Lluís Companys, el 1940. I fou a l'exili on la producció editorial catalana en llengua pròpia va florir, sobretot als primers decennis, quan la mera publicació en català en els mateixos territoris catalans o era prohibida o era sotmesa

a unes restriccions que n'impedien tot desenvolupament normalitzador.¹⁸

L'allau humana de refugiats que entrà a principis del 1939 a la República Francesa va haver de ser acollida, en un primer moment, en camps de concentració improvisats, instal·lats sobretot a la Catalunya del Nord, prop de la frontera (Argelers, Sant Cebrià, Cotlliure, el Barcarès...), però també en zones un xic més allunyades, situades tanmateix al sud de l'Estat francès, en terres occitanes, com Gurs, Bram, Set-Fonts o Agde (anomenat el «camp dels catalans»)¹⁹. No hi havia les condicions mínimes d'habitabilitat, cosa que explica la gran mortaldat que hi va haver, que les mateixes autoritats franceses van estimar en prop de 15.000 víctimes, per bé que alguns estudiosos actuals eleven la xifra fins a 50.000.²⁰ Hi ha també nombrosos testimonis, literaris i també plàstics, molt punyents de la vida en aquests camps. Entre els primers, cal fer esment de *Crist de 200.000 braços*, d'Agustí Bartra, i les colpidores *Cartes des dels camps de concentració*, de Pere Vives i Clavé.²¹ Pel que fa a les fonts plàstiques, cal remarcar els extraordinaris dibuixos de Josep Bartolí i les corprenedores figures de Josep Franch Clapers, així com les reveladores fotografies d'Agustí Centelles.²² L'internament en camps d'homes, dones i mainada era inicialment una solució provisional, en espera de poder-los acollir en més bones condicions o bé de poder retornar-los a l'Estat espanyol. A l'estiu del 1939 es buidaren molts d'aquests camps, sobretot els instal·lats prop de la frontera, a la Catalunya del Nord, a causa del gran nombre de retorns (molts d'ells forçats) que hi hagué en aquelles dates. L'esclat de la Segona Guerra Mundial, el setembre de 1939, els va tornar a omplir de nou.

Per bé que el principal receptor inicial de la massa de refugiats de la Guerra Civil fou, com s'ha dit, la República Francesa, ja des d'un primer moment s'hi van afegir també Mèxic, Xile, el nord d'Àfrica, l'URSS, Andorra i la Gran Bretanya i, en menor mesura, altres països europeus. La possibilitat d'embarcar-se cap a Amèrica fou vista pels exiliats republicans com un alliberament, tant per als qui van partir abans del conflicte bèl·lic mundial com per als qui ho feren quan aquest ja havia esclatat. Mèxic principalment, la República Dominicana i, d'una manera encoberta, Xile foren els països que, des del principi, més obertament acceptaren refugiats polítics i col·laboraren en la seva evacuació. Des de l'abril de 1939 i fins al 1948, Mèxic acollí un total de 21.750 refugiats, un 20 % dels quals eren catalans. A la República Dominicana, el 1939, n'hi varen anar uns 3.500 més. En menor nombre també acolliren exiliats l'Argentina i Colòmbia. El fet que la Generalitat hagués de lliurar els seus fons al Govern central durant la retirada (a la ciutat de Figueres) provocà que el Govern català no disposés de recursos econòmics propis per poder finançar per ell mateix aquests viatges. Així, va haver de cercar l'ajut de dues organitzacions, políticament enfrontades entre si: la SERE (Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles) i la JARE (Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles), que foren les encarregades

d'organitzar les expedicions. Els noms dels vaixells que transportaren els refugiats a Amèrica esdevingueren mítics en la memòria de l'exili republicà. A Mèxic hi anaren el *Sinaia* (1939), el *Flandre* (1939), l'*Ipanema* (1939 i 1940), el *Mexique* (1939), el *Cuba* (1940), el *Quanza* (1941) i el *Nyassa* (1942). A Xile, el *Winnipeg* (1939). A Santo Domingo, el *Flandre* (1939), el *La Salle* (1939 i 1940) i el *Cuba* (1940). Durant la guerra mundial, el trajecte fou molt perillós, a causa de l'armada alemanya. Així, el vaixell *Formosa* es va veure implicat, prop de Montevideo (Uruguai), en la batalla del Río de la Plata, en la qual el cuirassat alemany *Graf Spee* fou enfonsat.

La participació dels exiliats en la Segona Guerra Mundial

L'esclat de la Segona Guerra Mundial el setembre de 1939 i l'ocupació nazi de França tingué unes repercussions importantíssimes per als refugiats. En un nou context de guerra, una gran majoria retornà a l'Espanya de Franco, empenya per la seva difícil situació en els camps, la pressió de les autoritats franceses i l'esperança (vana) del compliment de les promeses franquistes de no emprendre cap tipus de repressió contra ells. Una part molt petita, com ja s'ha vist, va poder marxar a Amèrica i la gran majoria d'exiliats va restar, malgrat els perills existents, a Europa, sobretot a França. L'adscripció a partits d'esquerra i a forces democràtiques de la immensa majoria dels refugiats republicans que van restar en un continent en guerra motivà que hi hagués una implicació col·lectiva decididament favorable als aliats. Un posicionament estimulat també per l'actitud del general Franco en favor de les forces de l'Eix, que s'evidencià en fets com la tramesa de la División Azul espanyola al front rus o la mateixa persecució que van patir els exiliats en els territoris controlats pels nazis. En aquest darrer sentit, tot i que ja n'hem fet esment, cal recordar especialment, pel seu valor de símbol, la detenció il·legal de Lluís Companys a França per part de la Gestapo, que el lliurà a Franco perquè el pogués afusellar a Barcelona el 1940.²³

La intervenció dels exiliats republicans en la resistència francesa contra l'ocupació nazi i en les tropes de la França lliure fou molt notable, si bé fins fa molt poc temps no ha començat a ser reconeguda. També fou prou significativa la intervenció de diferents republicans catalans en el si de les tropes britàniques i soviètiques, alguns dels quals han deixat el seu testimoni. Aquest és el cas de Sebastià Piera, que exposà la seva experiència personal en el si de l'exèrcit soviètic en el llibre *El soldat de Pandora*.²⁴ O el cas de Joan Pujol, *Garbo*, l'espia doble que, al servei dels britànics, jugà un paper decisiu en l'èxit del desembarcament de Normandia.²⁵ Foren molts els qui moriren en actes de combat. Un tribut col·lectiu que no va ser reconegut al final de la Segona Guerra Mundial.

També fou important la contribució de víctimes republicanes en l'holocaust nazi. La xifra total d'exiliats que foren reclosos als camps d'extermini s'acosta a les nou mil persones, de les quals més de dos mil eren catalanes.²⁶

Això possibilità que hi hagués alguns remarcables testimonis catalans d'aquell horror, entre els quals destaca el llibre *K. L. Reich*, de Joaquim Amat-Piniella. Aquesta obra, escrita pocs mesos després a la sortida del camp, però que no fou publicada fins al 1963, és un punyent relat equiparable, en intensitat dramàtica, als de Primo Levi, Jorge Semprún, Imre Kertész o Jean Améry (Hans Mayer). També mereix un esment molt destacat, pel seu colpidor testimoni, el seguit de fotografies conservades per l'Amical de Mauthausen, que provenien del mateix laboratori de les SS del camp d'extermini. Els clixés i els negatius es van poder conservar perquè uns quants presoners que hi feien de fotògrafs, entre els quals Francesc Boix, arriscant les seves pròpies vides, van treure'ls clandestinament del recinte.²⁷ Boix, que fou l'autor d'algunes de les fotos del fons, participà també en els judicis que es feren, a Nuremberg, al final de la guerra contra els nazis i el seu testimoni acusador, junt amb les fotografies que es mostraren, fou decisiu per a establir el caràcter de camps d'extermini que van tenir aquelles instal·lacions.²⁸

Durant tot el conflicte mundial, la Generalitat de Catalunya va poder mantenir la continuïtat institucional, ja que Josep Irla, instal·lat a la República Francesa, fou nomenat, el 1940, nou president del Govern català a la mort de Lluís Companys. Però a Londres, aquell mateix any, es nomenà un Consell Nacional presidit per Carles Pi i Sunyer i amb Josep M. Batista i Roca com a secretari, amb la voluntat de poder actuar políticament d'una manera més efectiva i de poder mantenir una relació estreta amb les comunitats d'exiliats catalans a Amèrica. Després de l'alliberament de França, el Consell de Londres es dissolgué i el president Irla nomenà un nou Govern, el 1945, amb l'esperança que el triomf aliat duria, indefectiblement, al derrocament de la dictadura del general Franco. De fet, aquesta idea era compartida per la immensa majoria dels exiliats, convençuts que llur militància antifeixista i antinazi seria reconeguda pels triomfadors, teòrics defensors de la democràcia. La realitat, però, va ser tota una altra.

La gran decepció

Existí, certament, una condemna formal del règim franquista per part de la nounada Organització de les Nacions Unides, constituïda a San Francisco el juny de 1945, però aquesta i d'altres mesures de boicot que s'adoptaren posteriorment no serviren per a posar fi al règim dictatorial. El final de la Segona Guerra Mundial va iniciar una nova etapa d'enfrontament radical entre els antics aliats i va dur a una divisió del món entre dues grans àrees d'influència comandades, respectivament, pels EUA i l'URSS. En aquest nou context, Franco es revelà com un aliat dòcil (ja que era políticament molt feble) als interessos del bloc atlantista, cosa que li assegurà la pervivència en el poder, gràcies al suport que li donaren sobretot nord-americans i britànics. No cal ni dir que aquesta fou la gran decepció del món de l'exili, sostingut durant tots els anys de guerra per l'esperança de la caiguda de la dictadura després del final del conflicte. Aquesta nova realitat provocà diferents

reaccions. Uns quants assajaren la lluita armada (especialment des de la França alliberada) com a via per a derrocar la dictadura; els comunistes protagonitzaren un intent d'ocupació de la Vall d'Aran, que fracassà estrepitosament i que motivà, a mitjà termini, un replantejament radical de la seva estratègia, mentre que els anarquistes multiplicaren unes accions de sabotatge que es perllongaren fins ben entrats els anys seixanta. L'estricta pressió política de la resta de partits democràtics, de filiació bàsicament republicana, es revelà així mateix estèril.²⁹ També es donaren alguns posicionaments personals que tingueren un ampli ressò internacional. Aquest és el cas del músic Pau Casals, que, durant una gira de concerts a la Gran Bretanya el mateix 1945, anuncià que decidia no tornar a tocar més en aquell país (com anteriorment havia decidit també fer a l'Alemanya de Hitler), a causa de l'actitud de connivència del Govern britànic amb la dictadura franquista.

La consolidació de Franco en el poder i, doncs, l'expectativa d'haver de mantenir un exili molt llarg féu que molts exiliats decidissin retornar. Hi hagué, per tant, una minva significativa del contingent exiliat, cosa sabuda per bé que no quantificada. Inversament, però, existí també un augment de la xifra d'exiliats derivada del reagrupament familiar que es produí al final del conflicte bèl·lic. Aquest és un fenomen molt poc estudiat fins ara, del qual tenim constància pels abundants testimonis personals existents.³⁰ Alguns d'aquests testimonis són orals, però també n'hi ha d'escrits, com el que trobem en la novel·la autobiogràfica *Encara no sé com sóc*, de M. Àngels Vayreda.³¹ En aquesta narració, l'autora ens explica el seu períple vital, que la va dur de Catalunya estant (on havia entrat il·legalment procedent de la República Francesa, on s'havia traslladat amb la seva família durant la retirada del 1939) a Cuba i a Mèxic per retrobar el seu marit.

Un altre fenomen, derivat del final de la guerra mundial i del restabliment de les comunicacions i del transport internacional, que afectà el món de l'exili foren els nombrosos desplaçaments que es produïren aleshores. Hi va haver, des d'Amèrica, retorns a Europa (i a la inversa) i també molts canvis pel que fa als països d'acollida. Així, cenyint-nos només a l'àmbit americà, va ser permesa l'entrada a diferents països que abans no havien obert les seves portes als exiliats, com és el cas de Cuba o de Veneçuela. En aquest darrer país, el contingent català fou molt nombrós, ja que constituïa la majoria dels prop de 20.000 refugiats republicans que s'hi van instal·lar aleshores.

En un terreny estrictament polític, la perpetuació del règim franquista implicà també un replantejament estratègic molt seriós en el si de l'oposició democràtica. D'ençà d'aleshores es començà a privilegiar l'actuació a l'interior, per més que la direcció política i tot l'aparell propagandístic es mantingués a l'exterior, per raons òbvies. La mateixa Generalitat experimentà una mutació substantiva. El 1948 es dissolgué el Govern constituït el 1945 i ja no se'n tornà a nomenar cap més. El president Irla, envellit i malalt, renuncià i fou elegit, el 1954, Josep Tarradellas, que encapçalà una Generalitat unipersonal i poc operativa,

però de gran dimensió simbòlica, que tanmateix jugà un paper políticament decisiu en el procés de liquidació de la dictadura, el 1977.³²

Si bé en una dimensió estrictament política l'exili perdé en bona part el protagonisme que havia tingut fins aleshores, en una dimensió cultural el seu pes fou molt important fins ben entats els anys seixanta. No en va, a l'exili hi havia una llibertat d'expressió insòlita a la Catalunya sotmesa al franquisme i, per això, fou el món dels exiliats el que va rebre més directament l'impacte dels nous corrents filosòfics, estètics i culturals emergents de les runes de la Segona Guerra Mundial, sense les censures i restriccions que va imposar-hi el règim franquista. Per això, destacats intel·lectuals de l'interior s'interessaren per establir estrets contactes amb personalitats de l'exili que resultaren ser molt fructífers. Aquest és el cas del gran historiadore Jaume Vicens i Vives, que pels volts del 1954 establí una interessant relació epistolar amb Josep Ferrater i Móra, que el va moure a incorporar, en la segona edició de la seva famosa *Notícia de Catalunya* (1960), algunes de les conclusions a les quals havia arribat Ferrater i Móra en el seu llibre *Les formes de la vida catalana*, editat a Santiago de Xile el 1944.³³ Encara més important fou la influència que destacats representants de la intel·lectualitat exiliada (especialment Vicenç Riera i Llorca) exerciren, per via epistolar, sobre Joan Fuster, formulador del concepte «Països Catalans» i gran figura de referència durant els anys seixanta i setanta.³⁴

Els nous exilis de l'antifranquisme

La creixent organització de l'oposició antifranquista a l'interior motivà que, sobretot d'ençà de la dècada dels seixanta, s'iniciés una nova onada d'exilis polítics que no tenien relació directa amb el gran èxode del 1939, esdevingut més de vint anys abans. La dinàmica de l'antifranquisme dels anys seixanta i setanta féu que gent procedent de sectors socials molt diversos (sindicalistes, militants polítics, líders estudiantils, intel·lectuals i fins i tot religiosos) hagués de sortir del país per tal de fugir de la repressió.³⁵ Un dels casos més significatius, a l'hora de veure com en aquells moments començaren a emergir les profundes contradiccions del règim dictatorial, fou el de l'abat del monestir de Montserrat, Aureli M. Escarré, que el novembre de 1963 criticà el franquisme en unes declaracions al diari francès *Le Monde*, que li comportaren el seu trasllat, el 1965, al monestir benedictí de Viboldone, prop de Milà (Itàlia). Les seves declaracions tingueren una extraordinària transcendència. A títol estrictament individual, evidenciaven l'evolució política d'una destacada personalitat, inicialment afí al règim, que havia evolucionat fins a la crítica pública. A nivell col·lectiu, però, encara eren molt més significatives, ja que revelaven l'existència d'un descontentament profund i creixent entre importants sectors de l'Església catalana que veien com una contradicció flagrant la mateixa confessionalitat d'un règim que, a la pràctica, actuava contra els drets humans i negava el dret a l'existència a la nació catalana. El

posicionament antifranquista d'un sector de l'Església catalana constituïa un canvi radical en la lògica política que s'havia establert arran de la Guerra Civil. De fet, aquesta mutació profunda en relació amb els paràmetres polítics derivats de la confrontació civil també fou estimulada per part d'importants organitzacions de l'oposició antifranquista. Així, molts sectors optaren per abandonar la lògica de l'enfrontament armat, per bé que encara fou seguida per d'altres, especialment pel moviment anarquista, que arribà a comptar amb figures mítiques com Quico Sabaté (mort a trets el 1960 a Sant Celoni) i Ramon Vila, *Caramcremada* (mort per la Guàrdia Civil el 1963 a Castellnou de Bages). S'imposà el que aleshores s'anomenà «lluita de masses», que implicà molts canvis organitzatius al llarg de les dues dècades considerades. Així, s'estimulà la constitució d'instàncies unitàries (com fou l'Assemblea de Catalunya, que dirigí l'oposició democràtica catalana d'ençà del 1971), l'emergència de noves formes de lluita sindical (amb la formació, el 1964, de Comissions Obreres), la reorganització del moviment estudiantil (amb la creació el 1966 del Sindicat Democràtic d'Estudiants en el decurs d'una assemblea al convent dels Caputxins de Sarrià, a Barcelona) o la implicació dels sectors intel·lectuals i professionals en la lluita antifranquista (que el 1970 arribaren a tancar-se a Montserrat com a protesta pels consells de guerra contra militants d'ETA).³⁶

Els nous exiliats de la lluita antifranquista pogueren beneficiar-se, naturalment, de les estructures de suport constituïdes pels exiliats anteriors, molts dels quals (a desgrat de nombrosos retorns) encara mantenien llur expatriació. Majoritàriament es tractà d'un exili europeu, que tingué França com una de les grans bases operacionals. No en va el veïnatge fronterer facilitava l'entrada clandestina de gent i de material propagandístic. La direcció dels partits més significatius, i la mateixa Generalitat, s'establí en territori francès, cosa que també permetia la recepció i emissió d'instruccions i notícies, sempre dificultada per la implacable censura franquista. Malgrat aquest paper preminent de França, d'altres països jugaren també un paper no gens negligible en la lluita antidictatorial. Aquest fou el cas d'alguns dels anomenats «Països de l'Est», inscrits en l'òrbita soviètica, que acolliren sobretot militants comunistes, per bé que aleshores (principalment arran de la invasió soviètica de Txecoslovàquia el 1968) s'inicià un procés de distanciament de les principals organitzacions comunistes catalanes i espanyoles envers Moscou, que esdevingué, a la segona meitat dels anys setanta, ruptura irreversible. A més de l'URSS, cal fer esment de la República Democràtica Alemanya (amb nuclis significatius a Berlín i a Leipzig), Txecoslovàquia, Polònia i sobretot Romania, on s'instal·là l'anomenada popularment «Ràdio Pirenàica» (Radio España Independiente), vinculada al PCE-PSUC. Pel que fa a l'Europa occidental, a més de nuclis ben significatius a Suïssa i Bèlgica, també acolliren exiliats catalans la Gran Bretanya, la República Federal d'Alemanya, Suècia, Andorra i, de manera especial, Itàlia, que jugà un paper molt destacat per la seva solidaritat antifran-

quista. I és que la solidaritat internacional (més dels pobles que no dels governs) fou una de les bases imprescindibles per a poder sostenir l'exili en el decurs de tants anys; l'altra fou la tenacitat dels mateixos exiliats. Aquesta duplicat fou la que convertí l'exili en un veritable malson per al dictador, fins al punt que l'obligà a no poder sortir mai de les fronteres del seu règim.

El continent americà, tot i no tenir la significació que adquirí arran del gran èxode del 1939, també tingué un cert paper simbòlic en acollir alguna personalitat significativa, com fou el cas del cantant Joan Manuel Serrat. Ell feia una gira professional per diferents indrets d'Amèrica central i del sud, el 1975, quan el dictador (en fase preagònica) signà cinc sentències de mort contra activistes antifranquistes d'ETA i del grup marxista-leninista FRAP, cosa que motivà un seguit de multitudinàries manifestacions de protesta a França, Itàlia, Alemanya, Suïssa, Portugal i d'altres capitals europees. Aleshores Serrat féu unes declaracions públiques, a Mèxic, contra la pena de mort i contra el règim dictatorial que li impediren el retorn i li valgueren la prohibició de la seva música a tots els mitjans de comunicació de l'Estat espanyol. Després de les execucions, aquell mateix 1975, Franco fou hospitalitzat i, després d'una llarga agonia, morí el dia 20 de novembre.

La postdictadura franquista i la fràgil democràcia

La mort del dictador, per si mateixa, no implicava pas el final de la dictadura. Fou gràcies a la confluència de la pressió popular amb els sectors del mateix règim que aspiraven a una transformació democràtica que fou possible una solució de compromís que comportà la liquidació del franquisme. Aquest procés, conegut com «la Transició», durà uns quants anys i no fou gens fàcil, ja que es cobrà algunes víctimes i va implicar renúncies importants per part de les forces democràtiques que repercutiren en la configuració del nou règim. Entre les que colpiren més el món de l'exili cal destacar el no assoliment d'una amnistia plena i, sobretot, el fet de no qüestionar la monarquia de Joan Carles I (nomenat successor pel mateix Franco) i de renunciar, per tant, a la instauració d'un nou règim republicà. Així, si bé l'exili va celebrar com un moment de gran joia la mort del dictador, seguí amb molta atenció i preocupació tot el procés. A mesura que es consolidà una fràgil situació democràtica (d'ençà del 1976 amb la Llei de reforma política) i es legalitzaren els principals partits polítics i centrals sindicals, es multiplicaren (especialment l'any 1977) els retorns de dirigents molt significatius, com fou el cas de la líder anarquista, de la CNT, Frederica Montseny o del dirigent comunista i líder de la UGT històrica Rafael Vidiella. No en va fou el mateix 1977 quan, amb motiu de la celebració de les primeres eleccions legislatives, es legalitzaren gairebé tots els partits polítics democràtics, amb l'excepció d'Esquerra Republicana de Catalunya, a causa del seu republicanisme explícit i del seu sobiranisme implícit. De tots els retorns d'exiliats, però, el que més transcendència política va tenir fou el de Josep Tarradellas, president de la Generalitat

de Catalunya a l'exili, ja que implicà el restabliment legal del Govern català. L'exigència de la reinstauració d'un govern català autònom amb unes atribucions i un marc legal (un estatut d'autonomia) similar a l'obtingut durant l'etapa de preguerra fou una reivindicació cabdal de les forces democràtiques catalanes. Però no totes estaven d'acord que això impliqués el reconeixement legal de Josep Tarradellas com a representant legítim de la institució (que ell havia aconseguit mantenir viva a l'exili, per bé que reduïda a una presidència unipersonal).³⁷ Així, doncs, el seu retorn va estar envoltat d'una polèmica política, però també d'una mobilització popular sense precedents. L'onze de setembre de 1977 va tenir lloc a Barcelona una multitudinària manifestació que arribà a aplegar prop d'un milió de persones a favor de l'autogovern. Quinze dies després, un reial decret restablí una Generalitat provisional presidida per Tarradellas. I el 23 d'octubre d'aquell mateix any, el president trepitjà de nou Barcelona i, des del balcó del Palau de la Generalitat, s'adreçà a la multitud amb unes paraules que esdevingueren famoses: «Ciutadans de Catalunya, ja sóc aquí.» El seu retorn era el retorn de l'autogovern. La Generalitat de Catalunya, junt amb el Govern basc, van ser les úniques institucions que havien estat legitimades pel règim republicà dels anys trenta que foren restituïdes al final de la dictadura. La mateixa República Espanyola, que havia aconseguit sobreviure a l'exili durant tot el franquisme, va ser dissolta en aquest període de transició democràtica per la manca de suport polític dels partits democràtics majoritaris, en compliment dels pactes establerts amb els sectors reformistes del franquisme.

Les limitacions democràtiques derivades de la Transició feren que alguns exiliats decidissin no retornar a causa del seu desacord amb aquest procés. D'altres exiliats senzillament no pogueren retornar a causa del seu arrelament (o el dels seus familiars directes) a la terra d'acollida. Per això es pot parlar d'una prolongació *sine die* d'un exili que en alguns casos s'inicia en el llunyà 1939. Precisament aquestes limitacions democràtiques del procés provocaren un seguit de contradiccions que serviren de base per a nous exilis, ara ja amb una democràcia establerta i reconeguda internacionalment, per més que molt fràgil encara.³⁸ Especialment en els primers anys, les restriccions a la llibertat d'expressió foren serioses i afectaren no tan sols les crítiques a la monarquia, sinó també les adreçades a un exèrcit que tutelà tot el procés. El 1977, la companyia de teatre Els Joglars va representar *La torna*, una peça teatral en la qual es denunciava que l'execució del militant anti-franquista Salvador Puig Antich (esdevinguda el 1974 i que provocà una gran commoció social) s'havia volgut emmascarar sota l'aparença d'un delictes criminal. Les autoritats militars feren aturar l'espectacle i organitzaren un consell de guerra contra els responsables de la companyia teatral, alguns dels quals van fugir del país el 1974. El fet era prou revelador del protagonisme que van tenir els militars com a factor de contenció de les reivindicacions democràtiques i populars durant aquells anys de transició.

Una voluntat d'intervenció que encara es féu més explícita amb l'intent frustrat de cop d'estat militar del 1981, que marcà el final de la incidència política d'aquest estament.

La lenta consolidació democràtica tingué també els seus crítics entre les files dels qui havien fet part de l'oposició catalana antifranquista. Certs sectors del moviment llibertari, partidaris de l'acció directa, continuaren la seva activitat fins a dates recents, raó per la qual no faltaren ni empresonaments ni exilis, que certament tingueren una afectació molt limitada. Un altre corrent polític molt crític amb el nou règim que sorgí al final del procés de transició fou l'independentisme. No en va el nou règim democràtic espanyol no va reconèixer el dret a l'autodeterminació, malgrat que havia estat una reivindicació molt generalitzada entre els partits catalans, fins al punt que l'organisme unitari més important del període de transició, l'Assemblea de Catalunya, l'havia assumit com un dels seus principals punts reivindicatius. Per més que, per primer cop d'ençà del segle XVIII, tots els territoris catalans de l'Estat espanyol van poder tenir un govern autònom i un marc legal estatutari propi (el Principat de Catalunya el 1979, el País Valencià el 1982 i les Illes Balears i Pitiüses el 1983), de seguida es van poder sentir les limitacions a les quals estaven sotmeses aquestes institucions i també ben aviat es van poder percebre els intents del Govern espanyol de retallar les atribucions autonòmiques més importants. Això provocà, a partir dels anys vuitanta, un notable increment d'un moviment independentista que també guanyà en complexitat. D'una banda, prengué concrecions de caràcter pacífic i democràtic, com La Crida (constituïda el 1981 i dissolta el 1993), Nacionalistes d'Esquerra (grup creat el 1979 i dissolt el 1986) o, més tardanament, pels volts del 1989, ERC (el partit històric de l'esquerra catalana que en el seu XVI Congrés adoptà la lluita per la independència com a objectiu polític definitori). Però, d'altra banda, també generà grups de caràcter radical, alguns centrats en la lluita política, com el Moviment de Defensa de la Terra (fundat el 1984) i d'altres en la lluita armada, com Terra Lliure (constituïda el 1979 i pràcticament dissolta d'ençà de principis dels anys noranta). Foren aquests darrers sectors els que reberen la repressió policial i, per tant, d'on sorgiren nous exiliats que es refugiaren, de manera preferent, a l'Estat francès. La xifra del conjunt dels represaliats independentistes s'ha estimat en prop d'un miler en el període 1974-1994, però sembla que els exiliats constituïren una xifra molt petita d'aquest total.³⁹

Exilis contemporanis en terres catalanes

De la mateixa manera que el conjunt de territoris catalans ha estat una terra que ha generat exilis molt importants al llarg de la nostra contemporaneïtat, també ha estat un lloc de refugi. En aquest sentit, un cas especial el constitueix la Catalunya del Nord (l'actual departament francès dels Pirineus Orientals), indret de refugi privilegiat per als mateixos catalans del sud dels Pirineus al llarg del temps. Així, ha acollit (només pel que fa al segle XX) des de desertors de les guerres colonials, al principi de la centúria, fins

a refugiats polítics al final, amb una democràcia ja restablerta després de l'etapa franquista. Fou, però, durant l'exili del 1939 que aquest territori jugà un paper cabdal. Fins ara la tendència dominant per part dels historiadors i dels analistes socials ha estat la d'estudiar el fenomen des de la perspectiva dels catalans que marxaren, però no de veure'l des de la perspectiva dels nord-catalans que van rebre aquella allau humana.⁴⁰ Un èxode que tingué unes repercussions importantíssimes a la zona i que anaren molt més enllà dels anys inicials (quan s'hi van instal·lar la majoria dels camps de concentració on foren reclosos els refugiats). Així, les conseqüències demogràfiques foren molt importants i encara avui són clarament perceptibles. La població actual que és originària de la reculada republicana constitueix una xifra ben significativa, per més que encara no és coneguda amb precisió, cosa que explica la persistència del record d'aquell esdeveniment que encara avui és rememorat amb un apassionament sorprenent.

El conjunt de territoris catalans adscrits a l'Estat espanyol serví de terra d'acollida de molta gent, donada la neutralitat oficial, durant la Primera i la Segona Guerra Mundial. I ho foren fins i tot durant la mateixa Guerra Civil de 1936-1939. Així, al llarg del conflicte, però sobretot al final, la Generalitat republicana acollí prop de 600.000 persones que fugiren de les zones ocupades pels franquistes (mallorquins, bascos, aragonesos...), segons ha pogut establir l'historiador Joan Serrallonga.⁴¹ Un altre investigador, Francesc Bonamusa, ha remarcat que si comparem el volum de població refugiada i desplaçada que el Principat de Catalunya acollia aleshores (a principis del 1939), amb el de deu països que a principis de l'any 2000 ocupen els primers llocs mundials en nombre de refugiats, resulta que en xifres absolutes només el superen l'Afganistan (amb 758.600) i Sri Lanka (706.500); i va per davant de l'Azerbaidjan (572.500), Colòmbia (525.000), Bòsnia i Herzegovina (518.300), Rússia (490.700), Eritrea (366.800) o Sierra Leone (300.000).⁴²

Al llarg de la Segona Guerra Mundial, els territoris catalans del Nord (Andorra inclosa) foren clau per a les cadenes de fugues dels soldats i dels aviadors aliats (on destacà, per exemple, l'actuació que des d'Andorra va menar Francesc Viadiu) i també per a les xarxes, com la de Varian Fry (el Comitè de Rescat d'Emergència),⁴³ que permeteren l'evacuació de jueus i altres perseguits en una Europa en guerra. No tots els fugitius d'aquell conflicte, però, arribaren a bon port. Alguns trobaren la mort en plena fugida i encara avui reposen en terra catalana, com és el cas del pensador Walter Benjamin, enterrat a Portbou. No tenim tantes dades dels qui, pertanyent a l'altre bàndol del conflicte mundial (alemanys, italians i els seus aliats), trobaren refugi als Països Catalans, encara que se'n coneixen alguns casos.⁴⁴

Més recentment, a la dècada dels setanta, quan començà el procés de descomposició del règim franquista i s'instauraren diversos règims dictatorials al centre i al sud d'Amèrica, com els de Xile (1973), l'Uruguai (1975) i l'Ar-

gentina (1976), una quantitat molt significativa d'exiliats polítics d'aquests països i d'altres de l'àrea llatinoamericana afectats per una situació de violència política (com Colòmbia o el Perú) o per dictadures anteriors (com la del Brasil, d'ençà del 1964) s'instal·laren als territoris catalans. Entre aquest grup d'exiliats hi va haver personalitats culturals de gran relleu (sobretot escriptors, com Gabriel García Márquez o Mario Vargas Llosa, però també cineastes com Glauber Rocha) que convertiren Barcelona en una capital cultural «llatinoamericana» de referència, impulsora de l'anomenat «boom literari llatinoamericà» i de propostes filmiques agosarades inscrites en el cinema polític militant del moment.

I, finalment, encara caldria considerar tot un seguit d'exilis que afectaren una part de territori relativament reduït, com fou el cas d'Alacant, que a principis dels anys seixanta acollí, a conseqüència del procés de descolonització d'Algèria, un nombrós contingent de *pièds-noirs*, xifrat en unes 28.000 persones, que féu créixer la població en un vint per cent. Molts d'aquests nousvinguts ja eren originaris del País Valencià, raó per la qual podem veure aquest fenomen, si més no en part, com una mena d'emigració d'anada i tornada.

Colofó: una institucionalització imprescindible

Vista la importància que el fenomen de l'exili ha tingut en la història contemporània catalana i universal, es fa necessari portar a terme nombrosos estudis i treballs que serveixin per a omplir els importants buits que avui existeixen (alguns dels quals ja han estat apuntats en aquest article) i per a recollir aquells testimonis orals que encara poden ser útils per a la reconstrucció històrica. Perquè això sigui possible, és imprescindible la creació d'organismes específics dedicats a la recerca i a la preservació de la memòria d'aquest fenomen cabdal de la nostra història recent. En aquesta direcció ja s'han fet alguns passos, com la creació del Museu de l'Exili de la Jonquera.⁴⁵ Però, més enllà, convindria que aquest fenomen (vinculat, naturalment, al fenomen general de les migracions)⁴⁶ es convertís en una línia de recerca forta per a la historiografia i el conjunt de les ciències socials catalanes. No en va la nostra experiència històrica en aquest camp podria ser molt útil en un món cada vegada més global, en el qual els moviments massius de gent (inclosos els provocats per motivacions de persecució política, religiosa o ètnica) no són pas cap rêmora del passat sinó una realitat punyent i tristament també una expectativa més que probable de futur. En aquest sentit, dels exilis contemporanis es podria dir el mateix que Imre Kertész digué d'Auschwitz: «Quan penso en Auschwitz, tal vegada paradoxalment, tinc la sensació que penso més en el futur que en el passat».⁴⁷

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Tanmateix darrerament ha estat objecte d'estudis i reflexions molt rellevants, com, posem per cas, els

- d'Enzo TRAVERSO. *La pensée dispersée. Figures de l'exil judéo-allemand*. Léo Scheer, París 2004, o Edward W. SAID. «Reflexions on Exile». A: *Reflexions on Exile and Other Literary and Cultural Essays*. Granta, Londres 2001.
- [2] Òscar JANÉ. «Ideologia política i catalanitat a l'empareda de França al segle XVII». A: J. RENYER i E. PUJOL (dir.). *Pensament polític als Països Catalans, 1714-2014*. Pòrtic, Barcelona 2007, p. 61.
- [3] Del mateix Òscar JANÉ. *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna*. Afers, Catarroja-Barcelona 2006.
- [4] Agustí ALCOBERRO. *L'exili austriacista 1713-1747*. Fundació Noguera, Barcelona 2003.
- [5] Ramon ARNABAT. «Catalunya, país d'exilis (segle XIX). Exilis catalans en el segle de les sis guerres». A: Josep M. SOLÉ i SABATÉ (dir.). *L'exili*. Vol 6, de *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Edicions 62, Barcelona 2007, p. 17-19. Cal advertir que aquesta xifra se circumscriu al Principat de Catalunya i no té en compte el cas del País Valencià, molt afectat pels conflictes de la centúria.
- [6] Vegeu els expedients de quintes dels municipis altempordanesos. Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà (ACAE).
- [7] Francesc MADRID. *Els exiliats de la dictadura. Reportatges i testimonis*. Antonio López, llibreter, Barcelona 1930.
- [8] Agustí COLOMINES (cur.). *La Catalunya rebel. El procés a Francesc Macià i als protagonistes de Prats de Molló*. Símbol, Barcelona 2003.
- [9] Marc Aureli VILA. *Aportació a la terminologia geogràfica catalana*. Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1998.
- [10] Dos llibres recents fan un balanç actualitzat sobre la qüestió, ambdós publicats pel Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona i dirigits per Enric PUJOL: *L'exili català del 1936-39. Un balanç* (2003) i *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions* (2006).
- [11] Vegeu Manuel SANTANA. «L'exili dels mallorquins», i Antoni MARIMON. «Exiliats i refugiats de les Pitiüses i de Menorca». A: *L'exili català...* (2003), p. 113-131 i 133-142, respectivament.
- [12] Enric PUJOL. «Albert Manent o la memòria de l'exili», dins *L'exili català...* (2003), p. 231.
- [13] Rubèn DOLL. *Els catalans de Gènova: història de l'exòde i adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003.
- [14] Una visió panoràmica actualitzada és la de Felip SOLÉ i Enric PUJOL. *Exilis*. Angle, Barcelona 2007. Basada en la sèrie televisiva del mateix títol que va produir Televisió de Catalunya. També hi ha les síntesis de Joan VILLAROYA. *1939, derrota i exili*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2000, i *Desterrats. L'exili català de 1939*. Base, Barcelona 2002.
- [15] Vegeu les dades a Jordi GAITX. «Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939». A: *L'exili català...* (2006), p. 21-39. Pel que fa a l'exili baleàric, ja hem citat anteriorment dos articles imprescindibles, i pel que fa al País Valencià, vegeu Santi CORTÉS. «Els exiliats valencianistes». A: *L'exili català...* (2003), p. 143-152.
- [16] Antoni ROVIRA i VIRGILI. *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Curial, Barcelona, 1976, p. 7.
- [17] Recentment, l'obra de Bladé ha estat reeditada per Cossetània edicions, Valls 2006, i el llibre de Soldevila per Edicions 3i4, València 2000 (la citació a la p. 413).
- [18] Encara avui, la principal síntesi és la d'Albert MANENT. *La literatura catalana a l'exili*. Curial, Barcelona 1989. Julià GUILLAMON organitzà, el 2005, l'exposició «Literatures de l'exili» al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i ha dedicat molts articles al tema. Maria LLOMBART publicà la seva tesi *Les exiliats catalans en France: Histoire d'une résistance culturelle (1939-1959)*. Universitat de París (Vincennes-Saint-Denis), 2006. Pel que fa a la premsa, és imprescindible el llibre de Robert SURROCA. *Premsa catalana de l'exili i de l'emigració (1861-1976)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004.
- [19] Daniel DÍAZ ESCULIES. *Entre filferrades. Un aspecte de la l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. La Magrana, Barcelona 1993.
- [20] David TORMO. «Els camps refugiats a la Catalunya nord». A: J. M. SOLÉ SABATÉ (dir.). *La Guerra Civil a Catalunya*. Vol. IV, Edicions 62, Barcelona 2005, p. 211.
- [21] L'obra de Bartra ha estat reeditada dins *Narrativa catalana de l'exili*, a cura de Julià GUILLAMON, Galàxia Gutenberg, Cercle de Lectors, Barcelona 2005. Les cartes de Vives foren publicades per Edicions 62, Barcelona 1980 (2a ed.), a cura de Francesc VALLVERDÚ.
- [22] Una mostra permanent d'aquestes produccions es pot trobar al Museu de l'Exili de la Jonquera (Empordà, Catalunya).
- [23] Josep BENET. *El president Companys, afusellat*. Edicions 62, Barcelona 2005.
- [24] Ricard VINYES. *El soldat de Pandora. Una biografia del segle XX*. Proa, Barcelona 1999 (2a ed.).
- [25] Daniel ARASA. *Els catalans de Churchill*. Curial, Barcelona 1990.
- [26] Benito BERMEJO i Sandra CHECA. *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Ministerio de Cultura, Madrid 2006.
- [27] Rosa TORAN i Margarida SALA. *Mauthausen. Crònica gràfica d'un camp de concentració*. Museu d'Història de Catalunya, Viena Edicions, Barcelona 2002.
- [28] Benito BERMEJO. *Francesc Boix, el fotògraf de Mauthausen*. La Magrana, Barcelona 2002.
- [29] A més del ja citat *L'exili català. Noves aportacions* (2006), sobre el posicionament i l'evolució dels di-

- ferents partits catalans, vegeu Daniel DÍAZ ESCULIES. *El catalanisme polític a l'exili (1939-1959)*. La Magrana, Barcelona 1991 i els llibres de Víctor CASTELLS. *Nacionalisme català a l'exili (1939-1946)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005, i *El Consell Nacional Català*. CNC Edicions, Barcelona 2005.
- [30] En l'elaboració de la sèrie televisiva i el llibre ja esmentats, *Exilis*, n'aparegueren uns quants.
- [31] M. Àngels VAYREDA. *Encara no sé com sóc*. Club Editor, Barcelona 1972 (2a ed.).
- [32] Una visió global, molt crítica amb Tarradellas, és l'obra de Miquel FERRER. *La Generalitat de Catalunya a l'exili*. Aymà, Barcelona 1977.
- [33] Josep CLARA, Pere CORNELLÀ, Francesc MARINA i Antoni SIMON. *Epistolari de Jaume Vicens*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1994.
- [34] Josep FERRER i Joan PUJADAS (cur.). *Epistolari de Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Curial, Barcelona 1993. Enric PUJOL. «Joan Fuster, símbol de la represa nacionalitzadora dels anys cinquanta». A: *Afers*, núm. 42-43 (monogràfic Joan Fuster), Catarroja 2002, p. 347-360.
- [35] No existeixen ni tan sols xifres estimatives d'aquest exili, ja que es tracta d'un fenomen molt poc estudiat, del qual tot just s'han traçat els gran eixos. Vegeu el ja citat *Exilis* i el capítol de Carles SANTACANA. «Els exilis dels anys seixanta i setanta». A: Josep M. SOLÉ I SABATÉ (dir.). *L'exili...*, p. 232-240.
- [36] Una visió panoràmica de l'oposició contra la dictadura es pot trobar a l'obra col·lectiva, dirigida per J. M. SOLÉ I SABATÉ. *El franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Edicions 62, Barcelona 2005-2007, 5 v., especialment als volums 3 i 4, referits al període aquí considerat. Molt més sintètics són els capítols corresponents del manual d'Albert BALCELLS (dir.). *Història de Catalunya*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2004.
- [37] Vegeu Josep BENET. *El president Tarradellas en els seus textos (1954-1988)*. Empúries, Barcelona 1992. Benet, que fou un dels principals líders de l'oposició democràtica, fou també un dels polítics més crítics amb el president exiliat. Una visió més equànime és la de Jordi CASASSAS. *Tarradellas o la reivindicació de la memòria*. Pagès, Lleida 2003.
- [38] Entre les visions crítiques, destaca la de Joel BAGUR i Xavier Díez (coord.). *La gran desil·lusió. Una revisió crítica de la Transició als Països Catalans*. Argumenta, El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú 2005.
- [39] Vegeu David BASSA, Carles BENÍTEZ, Carles CASTELLANOS i Raimon SOLER. *L'independentisme català (1979-1994)*. Llibres de l'Índex, Barcelona 1995. Hi ha una relació d'empresonats i exiliats a les p. 207-222.
- [40] Vegeu l'article d'Èric FORCADA. «L'arribada del 39 o la retirada vista i viscuda des de Catalunya del Nord». A: Enric PUJOL (coord.). *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions*, p. 41-51.
- [41] Joan SERRALLONGA. *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*. Base, Barcelona 2004.
- [42] Francesc BONAMUSA. «Pròleg. Dels Balcans... als Balcans». A: Joan SERRALLONGA, *Refugiats...*, p. 10.
- [43] Eva VAZQUEZ. «De Marsella a Portbou: el Comitè de Rescat d'Emergència i l'èxode dels elegits». A: *Revista de Girona*, núm. 206 (maig-juny 2001), p. 40-48.
- [44] Josep Calvet explica el cas d'uns cinc-cents guàrdies fronterers alemanys que fugiren per la Vall d'Aran. Vegeu Josep CALVET. «El camí de la llibertat. Un projecte cultural transfronterer». *IBIX. Annals 2004-05*. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll 2006, p. 55-64.
- [45] Sobre aquest projecte museístic, vegeu Enric PUJOL. «El Museu de l'Exili de la Jonquera». A: *Mnemòsine. Revista Catalana de Museologia*. Núm. 1, Museu d'Història de Catalunya. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004.
- [46] Pel que fa a la vinculació entre exili i moviments migratoris, vegeu el meu article «Exilis i migracions contemporànies (segle xx)». A: *Els Països Catalans i Europa durant els darrers cent anys*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (en premsa).
- [47] Citat per Miquel PAIROLÍ. «Auschwitz en letargia». *El Punt*, 25-XI-2007, p. 18.

NOTA BIOGRÀFICA

Enric Pujol i Casademont (Figueres, 1960). Doctor en història per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), és autor d'*El descrèdit de la història* (1993), *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània* (1995) i *Història i reconstrucció nacional* (2003). Codirector del *Diccionari d'historiografia catalana* (2003), ha dirigit els volums *L'exili català del 1936-39. Un balanç* (2003), *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions* (2006) i *Història, memòria i identitat* (2006). Juntament amb Felip Solé ha publicat *Exilis* (2007) i amb Jaume Santaló ha realitzat el projecte museològic i museogràfic del Museu de l'Exili de la Jonquera.

Robert Ignatius Burns (1921-2008). In memoriam*

El pare Robert Ignatius Burns, membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica, morí a la residència dels jesuïtes a Los Gatos, Califòrnia, el 22 de novembre de 2008. Havia estat traslladat a aquesta residència per a jesuïtes ancians el juliol de 2007, precisament a causa de la fragilitat de la seva salut, que no li permetia de continuar residint a la Loyola Marymount University de Los Angeles, com ho havia fet durant molts anys.

Havia nascut a San Francisco, al mateix estat de Califòrnia, el 1921. A més dels estudis de teologia, lligats al seu ingrés a la Companyia de Jesús, realitzà dos doctorats en història, l'un a la Universitat de Friburg i l'altre a la Johns Hopkins University (Baltimore). El primer d'aquests doctorats versà sobre els indis d'Amèrica del Nord, un tema que no feia pas preveure la futura dedicació a l'estudi de l'edat mitjana europea i més concretament a la de la Corona catalanoaragonesa, bé que potser va influir en el seu interès per les fronteres la convivència de diverses cultures i la colonització. Fa temps, el pare Batllori, un altre jesuïta il·lustre, em va explicar que ell li havia aconsellat que estudiés la història medieval catalana i li havia parlat de la riquesa de la documentació que conservem d'aquest període. Així, doncs, el seu segon doctorat versà sobre el rei Jaume I el Conqueridor i l'Església valenciana, amb l'objectiu d'analitzar com s'organitzava l'Església en un territori acabat de guanyar a l'islam. L'obra es publicà en anglès l'any 1967 i fou traduïda al castellà el 1982 i al català el 1993, amb el títol *El regne croat de València*, per l'editorial Tres i Quatre, de València, que ha editat la major part de les traduccions de les seves obres.

Des del moment que emprengué aquest estudi i els altres que seguiren, la seva presència fou habitual a la sala d'investigadors de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que llavors es trobava encara al Palau del Lloctinent, al carrer dels comtes de Barcelona. Era un home alt, de cabells rossos, bé que quan el vaig conèixer ja eren blanquinosos, d'ulls blaus i cara blanca i rosada. Tenia una aparença de persona tímida, però un cop tractat era molt agradable, molt educat i bona persona; no li recordo cap expressió de mal humor. Era un bon conversador i no li faltava el sentit de la ironia. Era molt metòdic i rigorós en la seva feina i tenia uns coneixements vastíssims. Parlava castellà, bé que una mica peculiar, i no es llançà mai a parlar català, malgrat que l'entenia perfectament, ja que la seva feina ho exigia.

Des d'aquella primera obra que he mencionat, s'especialitzà completament en el regnat de Jaume I el Conqueri-

dor i en la conquesta del regne de València, l'organització postconquesta i molt particularment la situació de la població islàmica que romangué al país sota domini cristià. Els llibres més destacats, que esmento pel títol de la traducció catalana, són: *L'islam sota els croats; Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica; El regne croat de València, un país de frontera al segle XIII; Jaume I i els valencians del segle XIII; Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, etcètera. Amb la finalitat d'integrar els estudiosos nord-americans especialitzats en la Corona catalanoaragonesa i en la de Castella, coordinà l'obra *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime I el Conquistador, razón y fuerza en la Edad Media*, originalment publicada en anglès, que ens presenta dos mons paral·lels en el temps. Col·laborà en obres col·lectives com ara la *Història del País Valencià*, d'Edicions 62, als congressos de la Corona d'Aragó i a nombroses revistes, a l'*Anuario de Estudios Medievales*, revista de la qual era assessor, a *Sharq al-Andalus. Estudios Árabes*, la revista fundada per Mikel de Epalza que també ha mort recentment i que era molt amic seu. Publicà també a *Estudios Castellonencs*, a *L'Espill*, a *Medievalia*, a més a més de revistes nord-americanes, com *Speculum*, *Viator*, *The American Historical Review* o *Catholic Historical Review*, i europees, com els *Annales*, *Medieval Encounters* i altres. També col·laborà a molts homenatges a col·legues i ell, al seu torn, fou homenatjat en els dos volums titulats *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Studies in Honor of Robert I. Burns S. J.*, ed. Larry J. Simon, Leiden-Nova York-Colònia, Brill, 1996.

Darrerament, concentrà la major part del seu treball i del seu temps a preparar i publicar el *Diplomatari del regne croat de València. Els documents registrats de Jaume I el Conqueridor 1257-1276*, on ha editat la documentació dels registres de cancelleria referents al regne de València. N'han sortit quatre volums, només dos dels quals han estat traduïts al català. La prossecció de la traducció del *Diplomatari* sembla que ha quedat compromesa per la interrupció del suport institucional, cosa ben trista per a una obra d'aquesta categoria. Els darrers mesos de la seva vida, malgrat que es trobava dèbil i que hi veia poc, treballava encara un parell d'hores diàries, a la infermeria de la residència, per acabar el cinquè i darrer volum del *Diplomatari*. El preocupava que la mort el sorprengués abans d'acabar la seva obra magna i segurament aquest desig de culminar-la l'ajudà a sobreviure els darrers mesos de la seva vida. Pogué completar-la, però va morir quan ja corregia les proves. Abans, m'havia fet enviar un avís que rebria el llibre per tal de fer-ne la ressenya. Sempre organitzava i preveia tots els detalls de les seves publicacions.

* **Maria Teresa Ferrer i Mallol**. Presidenta de la Secció Històrica-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. E-mail: mtferrer@imf.csic.es

Durant molt de temps compaginà l'obra de recerca amb l'ensenyament universitari, a la Universitat de San Francisco, a la Universitat Gregoriana de Roma i a la Universitat de Califòrnia a Los Angeles des de 1967, on es traslladà perquè a la de Sant Francisco no hi havia doctorat en història medieval. Es jubilà en aquesta darrera universitat el 1991, però encara continuà algunes activitats docents, com a emèrit, durant uns quants anys. Havia format una biblioteca especialitzada en la nostra història medieval en una mena de fundació al seu càrrec, que podia ésser utilitzada pels estudiosos nord-americans. Ara aquesta biblioteca ha passat a la Universitat de Los Angeles.

La seva obra, ingent i admirable, ha merescut nombrosos honors i premis: fou nomenat doctor honoris causa de la Universitat de València l'any 1985 i de nou universitats americanes: Gonzaga (1968), Marquette (1977), Loyola, Chicago (1976), Georgetown (1982), Boston College (1982), San Francisco (1983), Fordham i Nova York (1984). Obtingué el Premi de la Crítica Serra d'Or el 1982 i, el mateix any, el Premi Catalònia de l'Institut d'Estudis Catalans, d'on fou membre corresponent des de 1996, el Premi Internacional Ramon Llull el 1988 i la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya el 1989. També li foren concedits diversos premis americans com el de la Catholic Historical Association, el de l'American Historical Association i el de la Medieval Academy of America.

La seva obra ha tingut i continuarà tenint en el futur una gran importància per la seva extraordinària aportació al coneixement d'una època fonamental en la consolidació i l'expansió de la monarquia catalanoaragonesa. Ha mort mentre nosaltres, a l'Institut d'Estudis Catalans, celebràvem el vuitè centenari del naixement de Jaume I amb nombrosos congressos en els quals hauriem desitjat la seva presència i la seva col·laboració, sempre intel·ligent i innovadora. Ens deixa el llegat d'un gran conjunt d'obra escrita sobre la nostra història i un altre llegat menys tangible però també important de transmissió dels seus coneixements a través de la formació de deixebles i la propagació de temes del nostre passat entre els estudiosos nord-americans. Sempre el tindrem present en el nostre record.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- *The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311*, "Speculum", xxix (1954), p. 751-771.
- *Journey from Islam: Incipient Cultural Transition in the conquered Kingdom of Valencia (1240-1280)*, "Speculum", xxxv (1960), p. 337-356. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, xii.
- *The Friars of the Sack in Valencia*, "Speculum", xxxvi (1961), p. 435-438. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, ix.
- *Social Riots on the Christian-Moslem Frontier (thirteenth-Century Valencia)*, "The American Historical Review", 66 (1961), p. 378-400. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, iii. Trad. catalana: *Avalots socials a la València del segle XIII, a Jaume I i els valencians del segle XIII*, p. 269-300.
- *The Parish as a Frontier Institution in Thirteenth-Century Valencia*, "Speculum", xxxvii (1962), p. 244-251. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, viii.
- *The Organization of a Mediaeval Cathedral Community, The Chapter of Valencia*, "Church History", 31 (1962), p. 14-23.
- *Los hospitales del reino de Valencia en el siglo XIII*, "Anuario de Estudios Medievales", 2 (1965), p. 135-154.
- *A medieval income Tax, the Tithe in the 13th Century Kingdom of Valencia*, "Speculum", xli (1966), p. 438-452. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, x.
- *Un monasterio hospital del siglo XIII: San Vicente de Valencia*, "Anuario de Estudios Medievales", 4 (1967), p. 75-108.
- *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction of a Thirteenth century Frontier*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1967, 2 vol. Traducció castellana: *El reino de Valencia en el siglo XIII (Iglesia y Sociedad)*, València, Del Cenia al Segura, 1982. 2 vol., 801 p. Trad. catalana: *El regne croat de València, un país de frontera al segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1993.
- *Irrigation Taxes in Early Mudejar Valencia, the Problem of Alfarda*, "Speculum", xliv (1969), p. 560-567. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, vi.
- *Christian Islamic Confrontation in the West: The Thirteenth-Century Dream of conversion*, "American Historical Review", lxxvi (1971), p. 1386-1434. Reed. a *Muslims, Christians and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, p. 80-108. Traduït al català: *L'afrontament cristiano-musulmà: el somni de la conversió en el segle XIII, a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 125-164.
- *How to end a Crusade: techniques for making peace in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, "Military Affairs", 35/4 (1971), p. 1-15. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, iv.
- *Baths and Caravanserais in Crusader Valencia*, "Speculum", xlvi (1971), p. 443-458. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, v.
- *Renegades, Adventurers and Sharp Businessment: The Thirteenth-Century Spaniard in the Cause of Islam*, "Catholic Historical Review", lviii (1972), p. 341-366.
- *The medieval Crossbow as a Surgical Instrument: an Illustrated Case History*, "Bulletin of New York Academy of Medicine", xlvi (1972), p. 983-989.

- Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, VII.
- *Islam in the Crusader Kingdom of Valencia, a Studies in Mediaevalia and Americana. Essays in honour of W. L. Davis S. J.*, Spokane, Gonzaga University Press, 1973, p. 1-34.
- *Le royaume chrétien de Valence et ses vassaux musulmans (1240-1280)*, “Annales. Economies. Sociétés. Civilisations”, 28 (1973), p. 199-225.
- *Islam under the Crusaders. Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton, Princeton University Press. Traducció catalana: *L’Islam sota els croats*, València, Tres i Quatre, 1990, 2 vol.
- *Mudejar Life and Work: Colonial Tax Structure in the 13th-Century Kingdom of Valencia*, a *I Congreso de Historia del País Valenciano* (València, 1973), II, València, 1980, p. 435-452.
- *Spanish Islam in Transition: Acculturative Survival and its Price in the Christian Kingdom of Valencia, 1240-1280*, a *Islam and Cultural Change in the Middle Ages*, Speros Vryonis, Jr., Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1975, p. 87-105. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, XIII.
- *Immigrants from Islam: The Crusaders’ Use of Muslims as Settlers in Thirteenth-Century Spain*, “American Historical Review”, 80 (1975), p. 21-41. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, II.
- *The Muslim in the Christian Feudal Order: the Kingdom of Valencia, 1240-1280*, “Studies in Medieval Culture”, v (1975), p. 105-126. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, XI.
- *Medieval Colonialism: Postcrusade exploitation of Islamic Valencia*, Princeton, Princeton University Press, 1975. Trad. catalana: *Colonialisme medieval. Explotació postcroada de la València islàmica*, València, Tres i Quatre, 1987 (Biblioteca d’Estudis i Investigacions, 9).
- *The language barrier: The Problem of Bilingualism and Muslim-Christian Interchange*, “Journal of the Faculty of arts”, VI (Malta, 1977), p. 116-136. Reed. a *Muslims, Christians and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, p. 172-192. Traducció catalana: *La muralla de la llengua: el problema del bilingüisme i de la interacció entre musulmans i cristians al regne medieval de València*, “L’Espill”, 1-2 (1979), p. 15-35. Reed. a *Jaume I i els valencians del segle XIII*, p. 303-330 i a *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 251-277 (amb el títol més breu).
- *The spiritual life of Jaume the Conqueror, king of Arago-Catalonia, 1208-1276. Portrait and self-portrait*, a *Jaime I y su época*. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 323-457. També a “Catholic Historical Review”, 62-1 (1976), p. 1-35. També a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, I. Trad. al català: *Vida espiritual de Jaume el Conquistador, a Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 1-49).
- *The Realms of Aragon: New Directions in Medieval History*, “Midwest Quarterly”, XVIII (1977), p. 225-239. Reeditat a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, XIV.
- *Los mudéjares de Valencia: Temas y metodología*, a *I Simposio Internacional de Mudejarismo (1975)*. Actas, Terol. CSIC-Diputación Provincial de Teruel, 1981, p. 453-497. Trad. catalana: *La història mudèjar avui en dia: noves tendències*, a *Jaume I i els valencians del segle XIII*, p. 237-266. Editat també en anglès: *Mudejar History Today: New Directions*, “Viator”, 8 (1977), p. 127-143. Reed. a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, XV.
- *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain. Collected studies*, Londres, Variorum Reprints, 1978, 318 p.
- *Muslim-Christian Conflict and Contact in Medieval Spain: Context and Methodology*, a *Studies in Honor of Robert McNally*, ed. G. R. DIMLER, “Thought”, LIV (1979), p. 238-252.
- *Jaume I and the Jews of the kingdom of Valencia*, a *Jaime I y su época*. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-2, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 245-322. Trad. catalana: *Jaume I i els jueus*, a R. I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 149-236.
- *Societies in Symbiosis: The Mudejar-Crusader Experiment in Thirteenth Century Mediterranean Spain*, “International History Review”, II (Toronto, 1980), p. 349-385.
- *Los límites interiores de la Valencia de la Reconquista: un género de tipología documental*, “Medievalia”, I (Barcelona, 1980), p. 9-34.
- *A medieval earthquake: Jaume I, Al-Azraq and the early history of Onteniente in the kingdom of Valencia*, a *Jaime I y su época*. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-2, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 209-244. Trad. catalana: *Un terratrèmol medieval: Jaume I, Al-Azraq i la història d’Ontinyent en els primers temps del regne de València*, a *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 101-145.
- *Canon law and the Reconquista: convergence and symbiosis in the kingdom of Valencia under Jaume the Conqueror (1213-1276)*, a *Proceedings of the Fifth International Congress of Medieval Canon Law (Salamanca 1976)*, ed. Stephen KUTTNER, Kenneth PENNINGTON, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1980, p. 387-424 (Monumenta Iuris Canonici, series C. Subsidia, 6). Trad. catalana: *El*

- dret canònic i la reconquesta: convergència i simbiosi a Jaume I i els valencians del segle XIII, València, Tres i Quatre, 1981, p. 51-100.
- *The Paper Revolution in Europe: Crusader's Valencia's Paper Industry, a Technological and Behavioral Breakthrough*, "Pacific Historical Review", L (1981), p. 1-30.
- *Socioeconomic structure and continuity: Medieval Spanish Islam in the Tax Record of Crusader Valencia*, "Studies in Economic and Social History", Princeton, Princeton University Studies in the Near East, 1981, p. 251-281.
- *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, 348 p. (Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 3).
- *Relic Vendors, Barefoot Friars and Spanish Muslims: Reflections on Medieval Economic and Religious History*, "Comparative Studies in Society and History" (Cambridge University Press), xxiv (1982), p. 441-442.
- *Rehearsal for Sicilian War: Pere el Gran and the Mudejar Counter Crusade in the Kingdom of Valencia, 1276-1278*, a *La società mediterranea all'epoca del Vespro*. XI. Congresso di Storia della Corona d'Aragona, Francesco Giunta; Pietro Corrao ed., 3 vol., Palermo, 1983-1984, II, p. 259-287.
- [En col·laboració amb Paul E. CHEVEDDEN], *El tractat de rendició d'Al-Azraq amb Jaume I i l'infant Alfons en 1245: el text àrab i el context valencià*, a *Homenatge al Prof. Manuel Sanchis Guarnier (1911-1981)*, "L'Espill", 17-18 (1983), p. 231-257. Versió anglesa: *Al-Azraq's Surrender Treaty with Jaume I and Prince Alfonso in 1245: Arabic Text and Valencian Context*, "Der Islam", 66 (1989), p. 1-37.
- *King Jaume's Jews: problem and methodology a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 126-141. Trad. catalana: *Els jueus del rei Jaume: el problema i la metodologia a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 191-209.
- *Los mudéjares de la Valencia de las Cruzadas: un capítulo olvidado de la historia islámica*, "Sharq Al-Andalus. Estudios árabes", 1 (1984), p. 15-34.
- *Anti-semitism and Anti-judaism in Christian History: A Revisionist Thesis*, "Catholic Historical Review", LXX (1984), p. 90-93.
- *Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, 363 p. (volum de recopilació d'articles). Trad. catalana: *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987 (ed. a cura de J. F. Mira, trad. E. Casasses).
- *The Cantigas de Santa María as a Research Opportunity in History*, "Bulletin of the Cantigueiros de Santa María", I (1987), p. 189-198.
- *Bounding the Moorish frontier: territoriality and prosopography, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 193-226. Trad. catalana: *Atermenant la terra moresca: territorialitat i prosopografia a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 279-326.
- *The Muslims of Sicily and Valencia*, a "Proceedings of American Historical Association" 1985, Ann Arbor, University Microfilms, 1986.
- *Les mudéjars du royaume de Valence: une majorité traitée en minorité dans un royaume du Moyen-Age* a P. TUOO CHALA i M. LAMBERT-GORJES (ed.), *Minorités et Marginaux en France Méridionale et dans la Péninsule Ibérique (VIIe-XIIIe siècles)*, Paris, CNRS, 1986, p. 95-118.
- *Príncipe almohade y converso mudéjar: nueva documentación sobre Abu Zayd*, "Sharq Al-Andalus", 4 (1987), p. 109-122. Versió anglesa: *Almohad prince and mudejar convert: new documentation on Abu Zayd*, a *Medieval Iberia: Essays on the History and Literature of Medieval Spain*, ed. Donald J. KAGAY-Joseph T. SNOW, Nova York, Peter Lang, 1997, p. 171-181.
- *Muslim-Christian conflict and contact: Mudejar methodology, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 1-51. Trad. catalana: *Conflicte i contacte entre moros i cristians: metodologia mudéjar a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 19-87.
- *Piracy as an Islamic-Christian interface in the Thirteenth Century*, "Viator", 11 (1980), p. 165-178. Reed. a *Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 109-125. Trad. catalana: *La pirateria: superfície de contacte cristiano-musulmà a la València conquerida a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 165-189.
- *Portrait gallery; Jews of crusader Valencia, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 142-171. Trad. catalana: *Galeria de retrats: jueus de València en temps dels croats a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 221-250.
- *Surrender constitutions: the Islamic communities of Eslida and Alfandech, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 52-79. Trad. catalana: *Les constitucions de rendició: les comunitats islàmiques d'Eslida i d'Alfandec a Moros, cristians i jueus en el regne croat*

- de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 89-123.
- *Real estate and literary echo: the case of Jofre de Loaysa, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 227-238. Trad. catalana: *La propietat immobiliària i un seu reflex literari: el cas de Jofre de Loaysa a Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 327-342.
- *Voices of silence: al-Azraq and the French connection: why the Valencian crusade never ended, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 239-284. Trad. catalana: *Veus del silenci: Al-Azraq i la connexió francesa: per què la croada valenciana no s'acabà mai*, a *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 343-399.
- *The King's autobiography: The Islamic connection, a Muslims, Christians and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia. Societies in symbiosis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 285-288. Trad. catalana: *L'autobiografia del rei. El contacte islàmic*, a *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 403-409.
- *Castle of intellect, castle of force: the worlds of Alfonso the Learned and James the Conqueror, a The worlds of Alfonso the Learned and James the Conqueror: intellect and force in the Middle Ages*, Princeton, Princeton University Press, 1985, p. 3-22. Trad. castellana: *Castillo de Razón, castillo de Fuerza: los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime I el Conquistador*, a R. I. BURNS (ed.), *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador, razón y fuerza en la Edad Media*, València, Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990, p. 27-47.
- *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The registered Charters of its Conqueror Jaume I (1257-1276)*, Princeton, University Press, 1985, 274 p. Trad. catalana: *Societat i documentació en el regne croat de València. Diplomataris del regne croat de València. Els documents registrats de Jaume I el Conqueridor, 1257-1276*, I. Introducció, València, Tres i Quatre, 1988, 369 p.
- *La conquesta de València: la dimensió mariana, a Món i misteri de la Festa d'Elx*, València, Generalitat, 1986, p. 69-76.
- *La guerra de al-Azraq de 1249*, "Sharq Al-Andalus. Estudios árabes", 4 (1987), p. 253-256.
- *The Mudéjars of Medieval Valencia: A Unique Community of Islam, a Islam. Continuity and Change*, Roma, Centre d'Etudes pour le Monde Arabe Moderne, 1987, p. 23-33. Reed. a "Salaam", Nova Delhi, Islamic Studies Association, VIII (1987), p. 189-198.
- *Jews on the Medieval Urban Frontier [Catalonia], a The Sephardim: A Cultural Journey from Spain to the Pacific Coast*, ed. Rabbi Joshua SIAMPFER, Portland, Institute for Judaic Studies, 1987, p. 22-35.
- *The King's pardon: a genre in documentary typology*, Montpellier-Perpignan-Barcelona, "Medievalia", 7 (1987), p. 57-71.
- *A lost Crusade: Unpublished Bulls of Innocent IV of Al-Azraq's revolt in 13th. Century Spain*, "Catholic Historical Review", LXXIV (1988), p. 440-449.
- *The Friars of the Sack in Puigcerdà. A lost chapter of 13th Century religious history*, "Anuario de Estudios Medievales", 18 (1988), p. 217-227.
- *The crusade against Al-Azraq: a thirteenth-century mudejar revolt in international perspective*, "American Historical Review", 93 (1988), p. 80-106.
- *The loss of Provence. King Jame's raid to kidnap its heiress (1245). Documenting a "legend"*, a *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'Oc (1204-1349)*. "Actes du XIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon", Montpellier, 1988, 3, p. 195-231.
- *The Missionary Syndrome: Crusader and Pacific Northwest Religious Expansionism*, "Comparative Studies in Society and History", xxx (Cambridge University, 1988), p. 271-285.
- *La manumisión de un musulmán, un documento doble de Valencia en 1300*, "Sharq al-Andalus", v (1988), p. 141-145.
- *Regalo para una madre: una muchacha esclava musulmana del nieto de Abu Zayd, el señor de Borriol (1301)*, "Sharq al-Andalus", vi (1989), p. 115-117.
- *L'Església com a institució fronterera, a Història del País Valencià, II. De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 125-137.
- *Els mudèjars del Regne de València de la generació posterior a la croada, a Història del País Valencià, II. De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 139-167.
- *Iglesia y sociedad de Valencia, durante la generación de la conquista, a En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, València, Consell de Cultura, 1989, II, p. 97-114.
- *The Significance of the Frontier in the Middle Ages, a Medieval Frontier Societies*, ed. Robert BARTLETT i Angus MACKAY, Oxford, Oxford University Press, 1989, p. 307-330.
- *Social and legal history in the pardon charters of Jaume thr Conqueror (1270-1274), a Mediterraneo Medievale: scritti in onore di Francesco Giunta*, Centro di Studi Tardoantichi e medievali di Altomonte, Soveria Mannelli, Rubbetino, 1989, I, p. 213-241.
- *Warrior Neighbors: Alfonso el Sabio and Crusader Valencia. An Archival Study in his International Relations*, "Viator", 21 (1990), p. 147-202.

- *Muslims in the Thirteenth-Century Realms of Aragon: Interactions and Reaction, a Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, ed. James M. POWELL, Princeton University Press, 1990, cap. 2.
- *El rei Jaume I i València: perfil d'un conqueridor*, a *Història del País Valencià*, II. *De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 139-167 [trad. J. Civís]. També a *La Corona d'Aragó: El Regne de València en l'expansió mediterrània (1238-1492)*, València, Corts Valencianes, 1991, p. 65-73.
- *The Mudejars of the Kingdom of Valencia (1265-1270)*, "Islamic Studies", 30/1-2 (1991), p. 83.
- *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The registered Charters of its Conqueror Jaume I (1257-1276). Foundations of Crusader Kingdom of Valencia*, Princeton, University Press, 1991. Trad. catalana: *Els fonaments del regne croat de València. Rebel·lió i recuperació. 1257-1263. Diplomataris del regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1995.
- *El nacimiento de un pueblo: El reino de Valencia, a Lluís de Santàngel y su época: un nuevo hombre, un mundo nuevo* (Sevilla, 1 al 15 d'octubre 1992), València, Presidència de la Generalitat Valenciana, Comisión Valenciana de la Expo-92, Comisión del V Centenario del Descubrimiento de América, Encuentro entre dos mundos, 1992, p. 17-32.
- *Daughter of Abu Zayd, last almohad ruler of Valencia: the family and Christian segniory of Alda Ferrandis 1236-1300*, "Viator", 24 (1993), p. 143-187.
- *The Barcelona "Disputation" of 1263: Conversionism and Talmud in Jewish-Christian Relations*, "Catholic Historical Review", 79/3 (1993), p. 488.
- *Royal pardons in the realms of Aragon: an instrument of social control*, "XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón", *El poder real en la Corona de Aragón (Siglos XIV-XVI)*, Actas I/2, Saragossa, Gobierno de Aragón, Departamento de Educación y Cultura, 1994, p. 35-44.
- *Religious houses as archives/depositories: a "letter of credence" from the Majorcan to the Barcelonan Templars (1244)*, "Estudis Castellonencs", 6 (1994-1995), p. 235-242.
- *The guidaticum, safe-conduct in medieval Arago-Catalonia: a mini-institution for muslims, christians and jews*, "Medieval Encounters", 1-1 (1995), p. 51-113.
- *The della Volta: A Genoese Family in the Service of the Crown of Aragon (1140-1340)*, XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero 1990). *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, 2, vol. 3, Sassari, C. Delfino ed., 1996, p. 187-228.
- *La carrera y las publicaciones de la Profesora Jill R. Webster (Universidad de Toronto)*, "Anuario de Estudios Medievales", 25/2 (1995), p. 813-827.
- *Jews in the notarial culture. Latinate wills in Mediterranean Spain, 1250-1350*, Berkeley, University of California Press, 1996. Trad. catalana: *Els jueus a la cultura notarial: testaments jueus llatinitzats a la Corona d'Aragó 1250-1350*, València, Eliseu Climent, 2003, 271 p.
- *A Window on the Valencia of Jaume the Conqueror: A Five-Year Core Sample, 1264-1270*, "Anuario de Estudios Medievales", 26/2 (1997), p. 687-711.
- *The Friars of the Sack in Barcelona: financial and pastoral profile*, "Anuario de Estudios Medievales", 28 (1998), p. 419-435.
- *The Many Crusades of Valencia's Conquest (1225-80): An Historiographical Labyrinth*, a *On the Social Origins of Medieval Institutions: Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, ed. D. KAGAY, T. VANN, Leiden, Brill, 1998, p. 167-177.
- *The "mudejars" of Sicily and Hungary*, "Sharq al-Andalus. Estudios Árabes", 14-15 (1998), p. 107-108.
- *Muslims as property: slavery episodes in the realms of Aragon 1244-1291*, "Sharq al-Andalus. Estudios Árabes", 14-15 (1998), p. 61-79.
- *Interactive slave operation: Muslim-Christian-Jewish contracts in thirteenth-century Barcelona*, "Medieval Encounters: Jewish, Christian and Muslim Culture in Confluence and Dialogue", 5/2 (1999), p. 135-155.
- [En col·laboració amb Paul E. Chevedden], *Negotiating Cultures. Bilingual Surrender Treaties in Muslim-Crusader Spain under James the Conqueror* (With a Contribution by Mikel de Epalza), Leiden, Brill, 1999.
- *Mudejar Parallel Societies: Anglophone Historiography and Spanish Context, 1975-2000*, a Mark MEYERSON, Eduard E. ENGLISH (ed.) *Christians, Muslims and Jews in Medieval and Early Modern Spain. Interaction and Cultural Change*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2000, p. 91-124.
- *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The registered Charters of its Conqueror Jaume I (1257-1276)*, vol. 3: *Transition in crusader Valencia: years of triumph, years of war (1264-1274)*, Princeton i Oxford, Princeton University Press, 2001, 578 p.
- *Valencia City in transition: Urban spaces, 1264-1270*, "XVII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó", *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta* (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000). *Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 35-42.
- *The crusade against Murcia; Provisioning the Armies of James the conqueror, 1264-1267*, a H.J. HAMES ed. *Jews, Muslims and christians in and around the Crown of Aragon. Essays in Honour of Professor Elena Lourie*, Brill, 2003, p. 35-73.
- *Huellas del Conquistador: Los registros en papel del rey Jaime I de Aragón*, a XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (València, 9-14 setembre 2004). *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI. VII Centenari de la sentència arbitral de Torrellas, 1304-2004*, València, Universitat de València, 2005, II, p. 2255-2266.
- *James the Conqueror: French-born king of Spain (e.*

- 1217-1276), a *Great Lives from History: The Middle Ages, 477-1453*, ed. Shelley WOLBRINK, Pasadena (Calif.), Salem Press, 2005, p. 571-575.
- *Women in Crusader Valencia: a five-year core sample, 1265-1270*, "Medieval Encounters", 12/1 (2006), p. 37-47.
- *Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia the registered charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276*, vol. 4: *Documents 1000-1500. Unifying crusader Valencia, the central years of Jaume the Conqueror (1270-1273)*, Princeton & Oxford, Princeton University Press, 2007, 577 p.
- *The Naughty Canon of Catalonia and the Sack Friars, The Dynamics of "passage" from Monk to Mendicant*, "The Catholic Historical Review", 94/2 (2008), p. 245-259.
- *Els mudèjars del Regne de València de la generació posterior a la croada*, a *Història del País Valencià*, II. *De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 139-167 [trad. J. Civís].

